

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN TARİKATLARLA
MÜNASEBETLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hamza Semih VURAL

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ebubekir SOFUOĞLU

HAZİRAN – 2019

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN TARİKATLARLA
MÜNASEBETLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hamza Semih VURAL

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

"Bu tez 10/6/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir."

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof.Dr.Ebubekir SOFYOĞLU	BAŞARILI	
Doc.Dr. Vedat TURGUT	BAŞARILI	
Doc. Dr. Turgut SUBAŞI	BAŞARILI	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı : Hamza Semih VURAL

Öğrenci Numarası : 146012103

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

Programı : YÜKSEK LİSANS DOKTORA

Tezin Başlığı : SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN TARİKATLARLA MÜNASEBETLERİ

Benzerlik Oranı : %8

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

10/6/2019
Öğrenci İmza

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../20.....
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Prof. Dr. Ebubekir SOFUOĞLU

Tarih: 10.06.2019

İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

Evvela, tezimizin çalışma konusunu oluşturan, Sultan II. Abdülhamid ve adı geçen İslam büyüklerini, rahmetle anmayı üzerime bir borç bilirim. Tez yazım ve teslim sürecinde, bana ilmi noktada sunduğu desteklerden ötürü, danışmanım Prof. Dr. Ebubekir Sofuoğlu'na, teşekkür ve saygılarımı sunarım. Yine, bana her biri farklı konularda destek olan, değerli yakınlarım, Abdullah Çolak, Abdullah Talha Genç, Bekir Çaykışla ve Melih Mert Yalçın'a müteşekkirim. Ayrıca, süreç boyunca, benimle geçirecekleri zamandan feragat eden ve bana birçok açıdan destek olan, babama, anneme, eşime ve üç evladına minnettirim.

Hamza Semih Vural

10.06.2019

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	iii
ÖZET.....	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: TARİKATLARIN ORTAYA ÇIKIŞI, OSMANLI DEVLETİ'NDE TARİKATLAR VE SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN TARİKAT ANLAYIŞI.....	6
1.1. Tarikatların Ortaya Çıkışı	6
1.2. Osmanlı Devleti'nde Tarikatlar.....	9
1.3. Sultan II. Abdülhamid'in Tarikat Anlayışı	24
İKİNCİ BÖLÜM: SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ÖNE ÇIKAN TARİKATLAR VE TARİKAT ŞEYHLERİ.....	34
2.1. Şazeli Tarikatı ve Şeyh Muhammed Zafir	34
2.2. Rifai Tarikatı ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadî.....	37
2.3. Senusiler.....	41
2.4. Mevlevilik	45
2.5. Nakşibendi Tarikatı ve Nakşibendi Şeyhleri.....	49
2.5.1. Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüştanevi	52
2.5.2. Şeyh Esad Erbili.....	54
2.6. Özbek Tekkesi Şeyhi Buharalı Süleyman Efendi	56
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN TARİKATLARLA MÜNASEBETLERİ.....	59
3.1. Sultan II. Abdülhamid'in Şazeli Tarikatı ve Şeyh Muhammed Zafir'le Münasebetleri.....	59
3.2. Sultan II. Abdülhamid'in Rifai Tarikatı Şeyhi Ebü'l-Hüda es-Sayyadî'yle Münasebetleri.....	69

3.3. Sultan II. Abdülhamid'in Senusilerle Münasebetleri.....	81
3.4. Sultan II. Abdülhamid'in Mevlevilerle Münasebetleri	90
3.5. Sultan II. Abdülhamid'in Nakşibendi Tarikatı ve Nakşibendi Şeyhleriyle Münasebetleri	95
3.5.1. Sultan II. Abdülhamid'in Nakşibendi Halidi Şeyhi Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi ile Münasebetleri.....	95
3.5.2. Sultan II. Abdülhamid'in Nakşibendi Şeyhi Erbilli Esad Efendi ile Münasebetleri.....	97
3.5.3. Sultan II. Abdülhamid'in Diğer Nakşibendi Şeyhleriyle Münasebetleri	99
3.6. Sultan II. Abdülhamid'in Özbek Tekkesi Şeyhi Buharalı Süleyman Efendi'yle Münasebetleri	102
3.7. Sultan II. Abdülhamid'in Diğer Tarikat ve Tarikat Şeyhleriyle Münasebetleri	107
SONUÇ.....	113
KAYNAKÇA	119
ÖZGEÇMİŞ.....	127

KISALTMALAR

BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Ed.	: Editör
Hz.	: Hazreti
R.A.	: Radiyallahu Anh
S.A.V.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Trc.	: Tercüme Eden

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	X	Doktora	
Tezin Başlığı: Sultan II. Abdülhamid'in Tarikatlarla Münasebetleri			
Tezin Yazarı: Hamza Semih VURAL Danışman: Prof. Dr. Ebubekir SOFUOĞLU			
Kabul Tarihi: 10.06.2019		Sayfa Sayısı: v (ön kısım) + 127 (tez)	
Anabilim Dalı: Tarih		Bilim Dalı: Yakınçağ Tarihi	
<p>Kökleri, İslam Peygamberi Hz. Muhammed (S.A.V.) dönemine kadar ulaşan tarikatlar, Hicri II. asırdan itibaren ortaya çıkmışlardır. Bu İslami yaşam biçiminin ismi, önceleri Tasavvuf olarak ön plana çıkmış, sonrasında, Tasavvufi yaşam şeklinin farklı biçimleri olarak, tarikatlar tezahür etmiştir. Tarikat kurumu, tüm İslam Coğrafyasında, İslam Tarihi boyunca müesseseleşmiş ve gelişmiştir. Dini bir kurum olan tarikatların, sosyal hayatla kesin ilişkisinin yanı sıra, Müslüman Devletlerde, devlet yönetimleriyle, siyasetle, sanatla, hatta ekonomiyle ilgili yönleri de olmuştur.</p> <p>İslam kültürü içerisinde böyle bir yeri olan tarikatların, İslam'ı referans alan Osmanlı Devleti'nde de önemli bir yerinin olması tabiidir. Osman Bey önderliğinde Söğüt'te kurulan Osmanlı Devleti, kurulmadan önce, kuruluş sürecinde ve kurumsallaştığı dönemlerde sürekli olarak tasavvufi hareketlerle, tarikatlarla ve tarikat şeyhleriyle yakın münasebet içindeydi. Osmanlı Padişahlarına, tahta çıkışları esnasında yapılan Kılıç Kuşanma Törenlerinde, tarikat şeyhleri tarafından kılıç kuşatılması, Osmanlı Devleti'nde, Devlet ve Tarikat kurumlarının, ne kadar iç içe olduğunu gösterecek nitelikte bir örnektir.</p> <p>Osmanlı Devleti'nin başından itibaren, mühim bir yer teşkil eden tarikatlar, Sultan II. Abdülhamid'in hayatında ve ilişkilerinde de önemli bir yere sahip olmuştur. Dini yaşantısına özen gösteren, bu manada birkaç tarikata intisap eden Sultan II. Abdülhamid, tarikatlardan ve tarikat şeyhlerinden, Devlet Yönetimi konusunda da yararlanmıştı. Bağlı olduğu tarikat şeyhlerinden, birer danışman olarak istifade etmesinin yanı sıra, münasebet içerisinde olduğu tarikat şeyhlerini, Osmanlı Devleti'nin ve İslam Âleminin menfaatleri doğrultusunda değerlendirmiştir. Bu değerlendirmeler, Osmanlı Devleti içerisinde, eğitim, sanat ve diğer hayır hizmetlerinin sağlanması şeklindedir. Osmanlı Devleti'ne bağlı olan eyaletlerde ve diğer İslam ülkelerinde ise, Sultan II. Abdülhamid'in halifelik vasfının ön plana çıkarılarak, Osmanlı Devleti'ne bağlılık sağlanması şeklinde özetlenebilir. Yine Sultan II. Abdülhamid'in, İslam Birliği siyaseti kapsamında da tarikatlardan ve tarikat şeyhlerinden istifade ettiği görülmüştür.</p>			
Anahtar Kelimeler: Sultan II. Abdülhamid, Tarikat, Şeyh, Muhammed Zafir, Ebü'l-Hüda es-Sayyadi			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	x	Ph. D.	
Title of Thesis: Second Abdülhamid's Relationships With The Cults			
Author of Thesis: Hamza Semih VURAL Supervisor: Prof. Dr. Ebubekir SOFUOĞLU			
Accepted Date: 10.06.2019		Num. Of Pages: v (pretext) + 127 (mainbody)	
Department: History		Subfield: Contemporary History	
<p>Sects that its roots reach to the period of the Prophet Hz. Muhammed have appeared after hijri 2. century. The name of this Islamic life style, once occurs as sufism (tasavvuf), then sects show up as the different types of sufismic life styles. Sect institution has institutionalized and developed in all Islamic world and the history of Islam. Sects as a religious institution have some aspects about social life, Muslim countries, governments, politics, art, and also economy.</p> <p>It is natural that sects having a place in Islamic culture, also having a significant place in Ottoman Empire which base Islam. The Ottoman Empire, which is founded by Osman Bey in Söğüt, has close relations with sufismic acts, sects, and sheikhs.</p> <p>Sects, also have an important place in the life and relationships of Sultan II. Abdülhamid. Sultan II. Abdülhamid who cares religious life and has loyalty to some sects benefited from sects and sheikhs about governance.</p> <p>He also benefited from sects as a consultant and considered them in the way of the history prosperity of Ottoman Empire and Islamic world. These considerations take place in education, art, and the other charity works in ottoman empire. In the states which are connected to the Ottoman Empire and in other Islamic countries, Sultan II. Abdülhamid's caliphate qualification can be summarized as a commitment to the Ottoman Empire. In addition Sultan II. Abdülhamid benefited from sects and sheikhs about the policy of Islam unity.</p>			
Keywords: Sultan II. Abdülhamid, Sect, Sheikh, Muhammed Zafir, Ebü'l-Hüda es-Sayyadi			

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

İslam kültürü içerisinde ortaya çıkan ve zaman içerisinde müesseseseleşen tarikatlar, ölçü olarak, Hz. Peygamber (S.A.V.) dönemindeki İslami yaşam şeklini almışlardır. İlk tasavvufi cereyanların ortaya çıkışı ve ilk defa tasavvuf, tarikat, tekke, dergâh, şeyh, sûfi gibi terimlerin kullanılması, Hz. Peygamber'in (S.A.V.) ve sahabelerin dünya hayatından ayrılmalarının hemen akabinde, Hicri II. asırda vaki olmuştur. Bu noktada Müslümanlar, kendilerini tamamıyla dünya hayatına kaptırmamak ve İslam'ı aslına uygun yaşamak için, ihtiyaç duydukları manevi ortamı ve çevreyi tarikatlar içerisinde bulmuşlardır.

Tarikatlar, Müslümanları, dini konularda eğitmek, Onlara İslam'ı yaşama noktasında destek olmak, hayır hizmetleri yapmak gibi faaliyetlerin yanı sıra, henüz İslam'la tanışmamış olan milletlere, İslam'ın ulaştırılması konusunda da önemli işlevler üstlenmişlerdir. Aynı şekilde, Türklerin Müslüman olmalarında ve İslam'ı hayatlarına tatbik etmelerinde de tarikatların ve tarikat kurumu içinden çıkan şahsiyetlerin, önemli etkileri olmuştur.

Türklerin İslam'ı seçmelerinde, tarikatların mühim etkisinin olmasına mukabil, Türkler de bu oluşumun kurumsallaşmasında önemli bir etken olmuşlardır. Türkler, Tarikat Tarihinde geniş yer tutacak, mühim kahramanlar çıkarmışlar, yazılı eserler, mimari yapılar, sanatsal faaliyetler gibi alanlarda da yine tarikatlar vesilesiyle, İslam Kültürüne büyük katkılarda bulunmuşlardır.

İlk Türk – İslam Devletlerinden itibaren hükümdarlar, tarikatlarla münasebet içerisinde olmuşlar ve tarikat şeyhleriyle yakın ilişkiler kurmuşlardır. Aynı şekilde halk da tekkeler etrafında toplanmış, dini hayatlarını güçlendirmenin yanı sıra, tarikatlarla, birçok hayır faaliyetine katkı sağlamışlardır. Yani tarikatların hem devlet hem de halklar açısından önemli yapılar haline geldiği görülmüştür.

Bu manada, Osmanlı Devleti de bir anlamda kendinden önceki Türk devletlerinde olduğu gibi, tarikatları himayesi altında tutmuş, tekkelerin faaliyetlerine katkıda bulunmuş ve halkın bir arada tutulması, çeşitli hayır hizmetlerinin sağlanması gibi konularda tarikatların faaliyetlerinden istifade etmiştir.

Osmanlı Devleti'ni, tarikatlarla ilişkileri anlamında, daha farklı kılan ve daha ön plana çıkaran, henüz Devletin kuruluşunda, tasavvufi birtakım kahramanların önemli etkisinin

olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey, âlim ve sùfileri sevip saymasıyla tanınmış ve Vefai Tarikatı şeyhi, Şeyh Edebalı'yle yakın ilişkiler yaşamıştır. Şeyh Edebalı, Osman Bey'e, henüz Osmanlı Devleti kurulmadan evvel, kendisinin büyük bir devlet kuracağını ve bu şekilde O'nun ve neslinin İslam'a büyük hizmetler yapacağını işaretini vermiştir. Osman Bey'in, aynı zamanda Şeyh Edebalı'nın kızıyla evlenmiş olması da yine kendisinin bu şahısla çok yakın ilişkilerinin olduğunu alametidir.

Görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren tarikatlarla ve şeyhlerle yoğun bir ilişki içerisindeydi. Zaman içerisinde, devletin kurumsallaşmasına paralel olarak, adeta devlet – tarikat ilişkisi de kurumsallaşmıştır. Osmanlı Devleti, eğitim sistemi içerisinde, başat rol oynayacak olan medreseleri kurarken, bunu tarikat kurumunun içerisinde kişilerle yapmıştır. Keza, askeri düzeni içerisinde de ana unsur olacak, Yeniçeri Ocağı da yine başka bir tarikatın rükünleriyle oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti, eğitim, spor, sanat, hayır hizmetleri gibi, daha birçok alanda daha, tarikatlardan istifade etmiştir.

Tarikatlar, Osmanlı Devleti'nin siyasi açıdan da etkin unsurlarından biri olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren tarikatlar, yeni fethedilen yerlerde, halkın İslam'ı öğrenmesi ve bir İslam Devleti olarak, Osmanlı Devleti'ne bağlanması konusunda devlete fayda sağlamışlardır. Tarikatların, gayr-i müslim unsurların İslamlaşmasında da etkileri olmuştur. Aynı zamanda tekkelerin ve dervişlerin, Devlet için istihbarat sağladıkları görülmüştür.

Bu çalışmanın konusu olan, Sultan II. Abdülhamid de kendisinden önceki neredeyse tüm Padişahlar gibi, tarikatlarla çeşitli münasebetler kurmuştur. İslam'a önem veren, dini hayatına özen göstermeye çalışan bir padişah olarak bilinen Sultan II. Abdülhamid, birden fazla tarikata intisap etmiş ve bu tarikatların şeyhleriyle çeşitli ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkiler içerisinde, bazı tarikat şeyhleriyle irtibatları, sadece dini ilişkiler olarak görülürken, bazı tarikat şeyhleriyle olan münasebetleri, siyasi çağrışımlar yapmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi, kendisinin tahta çıktığı süreç ve sonrası itibarıyla, Osmanlı Devleti'nin, çok çeşitli sorunlarla uğraşmak zorunda olduğu bir dönemdir. Osmanlı Devleti'nin mali olarak müşkül durumda olması, özellikle Fransız İhtilali'yle başlayan ve sonra devam eden milliyetçi ve ayrılıkçı akımların, Osmanlı Devleti'nde de sıkıntılara neden olması, batılı devletlerin Osmanlı Devleti ve İslam Coğrafyası üzerindeki hesapları, bunlardan sadece birkaçıdır. Bunların yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin, askeri olarak da sıkıntılı durumda olması ve Sultan II. Abdülhamid

saltanatının, daha ilk dönemlerinde karşı karşıya kalınan, Osmanlı – Rus Savaşı da Devletin muhatap olduğu sıkıntılar çerçevesindedir.

Sultan II. Abdülhamid, otuz üç yıllık saltanatı boyunca, genel olarak denge siyaseti yürütmüş, Devletin karşı karşıya kaldığı sorunları, mümkünse ortadan kaldırmaya, mümkün değilse ötelemeye çalışmış ve Osmanlı Devleti'nin birlik ve bütünlüğünü muhafaza etmek için mücadele vermiştir. Bunun yanı sıra, Halifelik vasfını ön planda tutarak, tebaasının kendisine bağlı kalmasını ön görmüş, diğer İslam Devletleri'yle de bu çerçevede bir imajla, ilişkiler yürütmeye çalışmıştır. Bununla birlikte, İslam Birliği, ya da Pan – İslamizm olarak tesmiye edilen, dünya Müslümanlarını, bir birlik altında toplama ideali de saltanatı boyunca, siyasetinde önemli bir rol oynamıştır.

Sultan II. Abdülhamid, bu fikirleri doğrultusunda, birçok tarikattan ve tarikat şeyhinden istifade etmiştir. Bunlar arasında, en fazla ilişki içerisinde olduğu kişiler, Şazeli tarikatı şeyhi, Şeyh Muhammed Zafir Efendi ve Rifai Tarikatı şeyhi, Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadî'dir. Bu isimlerden ilki Trablusgarp'lı, ikincisi Halep'lidir. Bu şahısların, sadece memleketleri üzerinden bir tahlil yapılırsa dahi, Sultan II. Abdülhamid'in, bu şeyhlerle, hangi noktalarda faaliyetler yürüttüğü konusunda, bir fikir hasıl olacaktır.

Söz konusu tarikat şeyhleri, Sultan II. Abdülhamid'e, özellikle Arap vilayetleri konusunda danışmanlık etmişler ve o bölgelerde Sultan II. Abdülhamid'in siyasetine uygun faaliyetler yürütmüşlerdir. Bununla birlikte, Sultan II. Abdülhamid'in, İslam Birliği siyaseti noktasında, bu şeyhler kendisine destek olmuşlar, bu ideali, sadece Arap Coğrafyasına değil, tüm İslam Alemine ulaştırmaya çalışmışlardır. Sultan II. Abdülhamid'in bu siyaseti kapsamında, yararlandığı kişiler arasında en ön plana çıkanlar, bu iki isim olmakla birlikte, daha birçok tarikat şeyhinden faydalandığı da bilinmektedir. Bunların yanı sıra, Sultan II. Abdülhamid'in, birtakım tarikat şeyhleriyle de anlaşamadığı, ya da bazı şeyhleri, Osmanlı Devleti'nin ve İslam Aleminin menfaatleri noktasında zararlı gördüğü olmuştur. Sultan II. Abdülhamid, bu şahıslarla alakalı olarak da ihtiyati tedbirler almıştır. Fakat bu olumsuz kişilerle ilgili sürgün, etkisizleştirme gibi kararlar alırken, onlara yaptığı muameleyi sınırlı tutarak, içinde buldukları tarikata mâl etmemiştir. Yani bir anlamda, zararlı gördüğü tarikat şeyhini etkisizleştirmiş, ama o tarikatı himaye etmeye devam etmiştir.

Bu çalışmada, tarikatların, İslam Tarihi içerisinde ortaya çıkışları ve müesseseleşmeleri ana hatlarıyla aktarılmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra, Osmanlı Devleti'nde tarikatların

durumu incelenmiş ve Sultan II. Abdülhamid döneminde ön plana çıkan tarikat şeyhleriyle ilgili, bilgiler aktarılmıştır. Çalışmanın asıl konusu olan, Sultan II. Abdülhamid'in tarikatlarla olan münasebetleri, münasebet içerisinde olduğu farklı şeyhler üzerinden, ayrı ayrı incelenerek değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın Önemi

Sultan II. Abdülhamid'in tarikatlarla, ya da tarikat şeyhleriyle olan ilişkileri, birincil kaynaklarda, arşiv vesikalarında, ya da hazırlanan çalışmalarda, parçalar şeklinde bulunmaktadır. Bu ilişkiler, farklı materyallerde ya da çalışmalarda, meseleyi yekpare olarak ele almış olarak değil, sadece belirli şahıslar üzerinden, belirli yönleri itibariyle çalışılmış görüntüsü vermektedir. Sultan II. Abdülhamid'in hangi tarikat şeyhiyle, ne şekilde bir temasının olduğunun aktarılmasının yanı sıra, bu ilişkilerin mahiyeti de inceleme ihtiyacı oluşturmaktadır.

Bu duruma bağlı olarak bu çalışmada, Sultan II. Abdülhamid'in, farklı tarikat, ya da tarikat şeyhleriyle olan ilişkilerinin, ayrı başlıklar altında incelenmesi tercih edilmiştir. Bu durumun yanı sıra, söz konusu ilişkilerin, dini, içtimai, ya da siyasi yönleriyle ilgili veriler incelenerek, bu ilişkilerin mahiyetine dair değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Yani Sultan II. Abdülhamid'in tarikatlarla münasebetlerinde, ulaşmayı amaçladığı netice de bu çalışmanın hedefleri arasındadır.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada amaçlanan, yukarıda da zikredildiği şekilde, Sultan II. Abdülhamid'in hangi tarikat şeyhleriyle, ne şekilde münasebetler oluşturduğudur. Söz konusu ilişkilerin aktarılmasının yanı sıra, bu ilişkilerin mahiyetine dair veriler göz önünde tutulmuş ve Sultan II. Abdülhamid'in bu ilişkilerde nasıl bir amaç taşıdığı, bu ilişkiler üzerinden neyi hedeflediğinin anlaşılması amaçlanmıştır.

Bu çerçevede yapılan farklı çalışmalarda, Sultan II. Abdülhamid'in tarikat ilişkilerinin, çoğunlukla dini anlayışı üzerinden değerlendirmesi yapılmıştır. Bu durum göz önünde bulundurularak bakıldığında, Sultan II. Abdülhamid'in tarikatlardan, Osmanlı Devleti'nin ve İslam Aleminin menfaatleri açısından istifade ettiği, İslam Birliği ideali çerçevesinde faydalandığı görülmüştür. Yani, Sultan II. Abdülhamid'in tarikatlarla dini anlamda ilişkilerinin ötesinde, siyasi münasebetlerinin anlaşılması da çalışmanın amaçları arasındadır.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmada, Sultan II. Abdülhamid döneminde kaleme alınan ve birincil kaynak olarak değerlendirilebilecek kaynaklardan, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan arşiv vesikalarından, akademisyen ve araştırmacıların, bu konuda kaleme aldıkları eser ve makalelerden istifade edilmiştir. Çalışılan konu, Tarih biliminin alanında olmasının yanı sıra, dini, siyasi, kültürel ve başka birçok alanla ilişkili olduğu için, konuyla ilgili birden fazla alanda kaynak taraması yapılmıştır.

Bununla birlikte, Sultan II. Abdülhamid ismi, ulusal ve küresel olarak ilgi çeken bir konu olduğu için, hakkında olumlu ya da olumsuz değerlendirmeler yapan, birçok çalışma mevcuttur. Bu duruma binaen, bir kaynak taraması yapıldığında, çok fazla veriye ulaşılmakla birlikte, bu verilerin çoğunlukla, objektif olmaktan uzak, taraflı yorumlar içermesi çok karşılaşılan bir durum olmuştur. Bu durumun, Sultan II. Abdülhamid'le ilgili araştırma yapılırken, karşılaşılan bir sıkıntı olduğu görülmüştür.

Sultan II. Abdülhamid'in tarikatlarla münasebetleri incelenirken, tarikatların ya da şahısların isimleri üzerinden, alfabetik bir listeleme şeklinde çalışmak, ya da hadiseler üzerinden, kronolojik bir sıralama yapmak uygun görülmemiştir. Bunun yerine, çalışma açısından, konu içindeki ağırlıkları göz önünde tutularak başlıklandırmak tercih edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM: TARİKATLARIN ORTAYA ÇIKIŞI, OSMANLI DEVLETİ'NDE TARİKATLAR VE SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN TARİKAT ANLAYIŞI

Çalışmanın ana konusu, Sultan II. Abdülhamid'in tarikatlarla ya da tarikat şeyhleriyle münasebetleridir. Fakat ana meseleye girmeden evvel, ön bilgi oluşturması açısından, tarikatların ortaya çıkışı, Osmanlı Devleti'nde, Sultan II. Abdülhamid öncesi, devlet – tarikat münasebetleri ve Sultan II. Abdülhamid'in tarikatlara dair genel bakış açısının incelenmesi faydalı olacaktır.

1.1. Tarikatların Ortaya Çıkışı

Bu bölümde “tarikat” ve “tasavvuf” mefhumlarının tanımı, izahı, ortaya çıkış şekilleri ve tarikatların zaman içerisinde nasıl müesseseleştiği incelenecektir.

Lügatte “yol”, “usul”, “meslek” gibi anlamları olan “tarikat” kelimesi, Allah'a ulaşmak için tutulan yol, tasavvufta tercih edilen usul gibi anlamlar ifade etmektedir.¹ İslam dininin, dış hayata, muameleye ait hükümlerini ifade eden “şeriat” kelimesinin yanı sıra, tarikat, bu dış hayatın içeriğinin doldurulması ve şeriatın anlaşılıp, daha iyi yaşanması gibi manalar ifade eder.² Zaman içerisinde, İslam'ın dış hayata dair hükümlerini ortaya koymak için fıkıh alanı oluşmuştur. Bunun gibi, Müslümanların, iç alemine, ruhuna, kalbine ya da maneviyatına dair usulü ve terkibi belirleyen tasavvuf ve tarikat gibi alanlar oluşmuştur.

Hz. Peygamber (S.A.V.) döneminde yaşayıp iman etmiş kişilere “sahabe”, sahabelerin sohbetinde bulunmuş kişilere “tabiin”, tabiinden ders almış kişilere de “tebeü't-tabiin” unvanları verilmiştir. Tebeü't-tabiin döneminden sonra, İslam'ı yaşama konusunda aşırı hassasiyet gösteren, dinin hükümlerini muhafaza etme gayretinde olan kişiler “sufi” olarak tesmiye edilmiş, bunların içinde bulunduğu meşrep de “tasavvuf” olarak adlandırılmıştır.³ Bu manada bilinen ilk sufiler, hicri II. asırda ortaya çıkmıştır. Kabul edilen en yaygın rivayete göre, hicri 150 yıllarında ölmüş bulunan, Ebu Haşim es-Sufi isimli bir Müslüman, Suriye'nin Ramle şehrinde, ilk defa bir tekke kurmuş ve bu tekkeye

¹ Ahmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013), 1065.

² Reşat Öngören, “Tarikat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2011), 40: 95.

³ Reşat Öngören, “Tasavvuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2011), 40: 119.

gelip gidenler ilk kez sufi olarak isimlendirilmiştir.⁴ Bu bilgidен, tasavvufun, İslam Tarihi içerisinde, oldukça erken dönemlerde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Hз. Peygamber (S.A.V.) döneminde, Mescid-i Nebevi'nin yanında bulunan gölgelik sofada, vaktini ilim ve ibadetle geçiren sahabelere “ashab-ı suffe” ya da “ehl-i suffe” adı verilmiştir. Etimolojik olarak, sufi ve tasavvuf kelimelerinin ehl-i suffeye nisbetle kullanıldığı belirtilmekte⁵ ve tasavvuf içerisinde uygulanmaya çalışılan yaşam şeklinin de ashab-ı suffeye uygun olarak düzenlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Bahsi geçen mekânda, çoğu zaman, bekar, evsiz barksız, ya da misafir hüviyetinde insanların kaldığı ve “Suffe”nin ihtiyaçlarının, Hз. Peygamber (S.A.V) ve zengin sahabeler tarafından karşılandığı, bu mekanda kalanların ise, vakitlerini çoğunlukla ilim tahsili ve ibadetle geçirdikleri⁶ göz önünde bulundurulduğunda, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan tekke ya da dergah ortamının Suffe'ye, sufi ya da derviş yaşam şeklinin de ehl-i suffeye münasip şekilde geliştiği görülmüştür.

Emeviler ve Abbasiler döneminde, artık Hз. Peygamber (S.A.V.) ve sahabelerin dünyada olmayışlarının tesiri, Müslümanların İslami yaşantıdan nispeten uzaklaşmaya ve dünyaya meyletmeye başladıkları düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Tasavvufi yaşam şekli, bu ruh haliyle, bir nevi yeniden sahabe hayatını tatbik etme ve öze dönme isteği olarak ortaya çıkmıştır denilebilir.⁷ Gerek tasavvufi hayatın ilk ortaya çıkışında, gerek zaman içerisinde kurumsallaşp birçok tarikatın oluşmasında, gerekse zaman içerisinde değişikliklere uğramasında dini olduğu kadar, sosyal, siyasi, ekonomik ve iktisadi şartlar da etken olmuştur.⁸

Tasavvuf zaman içerisinde kurumsallaşmış ve bu form içinde tasavvufi bir hayat tarzı yaşamak için farklı usuller geliştiren, çeşitli tarikatlar ortaya çıkmıştır. Tarikatlar, hicri II. asırdan itibaren, İslam aleminin neredeyse tamamında farklı isimlerle yaygınlık göstermiş ve tasavvufi hayatın yaşanması için tekke, dergâh, hankâh, zaviye gibi isimlerle mekanlar oluşturulmuştur.⁹ Bu mekanlarda Müslüman olmayan insanların İslam'a

⁴ Hasan Küçük, *Tarikatlar* (İstanbul: Türdav Yayınevi, 1976), 46.

⁵ Semih Ceyhan, “Tarikat ve Tekke Kavramlarına Dair”, *Türkiye'de Tarikatlar*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 33.

⁶ Mustafa Baktır, “Suffe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2009).

⁷ Hilmi Ziya Ülken, *İslam Düşüncesi*, 4. Baskı (İstanbul: Ülken Yayınları, 2005), 87.

⁸ Küçük, *Tarikatlar*, 19.

⁹ Öngören, “Tarikat”, 40: 97.

yakınlaştırılması, Müslümanlarınsa, İslam'ı daha iyi anlayıp yaşaması ve tasavvufi hayatın inceliklerinin anlaşılması gibi çalışmalar ifa edilmiştir.¹⁰

Tarikatlar, öncelikli olarak şahsın maddi ve manevi gelişimini hedefler. Çünkü toplumun gelişmesi, ferdin gelişmesine bağlıdır. Tarikatlar, Müslümanların manevi terbiyesini geliştirmenin yanı sıra, gayr-ı Müslimlerin İslam'a kazandırılmasında da önemli roller ifa etmiştir. İşgal ve sömürge gibi durumlarda halkın bilinç kazanmasını sağlamış, İslam ordularına, hem manevi destek hem de asker vermiş, fethedilen yeni yerlerin İslamlaşmasında ve imarında önemli roller üstlenmiştir. Örneğin Türklerin İslam'ı kabulünde tarikat ehlinin önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Orta Asya'da, Hindistan'da ve Uzakdoğu ülkelerinde, Rusya'da, Afrika kıtasında İslam'ın yayılması, İran'da Mecusilerin Müslüman olması, Anadolu ve Balkanlar'da gayr-ı Müslimlerin İslam'ı seçmesi büyük ölçüde tarikatlar vesilesiyle olmuştur.¹¹

Bu bağlamda birkaç örnek vermek gerekirse, Kadiri tarikatının kurucusu Abdülkadir-i Geylani'nin torunlarından, Seyyid Seyfeddin'in, hicri 824'te (miladi 1421) Hindistan'ın Sind şehrine gittiği ve bu şehirde onun çalışmaları vesilesi ile 700'den fazla ailenin İslam'ı seçtiği kaydedilmektedir. Keza yine Abdülkadir-i Sani isminde bir Kadiri şeyhinin çabalarıyla XVI. yüzyılda birçok Hintlinin ihtida ettiği nakledilmektedir. Güney Irak bölgesinde kurulan Rifai tarikatının, günümüzde Türkiye, Balkanlar, Afrika, Endonezya, Hindistan gibi Müslüman nüfusun yoğun olduğu bölgelerde yaygın olmasının yanı sıra, Avrupa ülkelerinde, Amerika Birleşik Devletleri'nde, Kanada'da, hatta Avustralya'da dahi müritleri vardır.¹²

XIII. yüzyılda yaşamış, Sadreddin İbrahim isimli bir Kübrevi şeyhi vesilesiyle, Moğol hükümdarı Gazan Han ve 100.000 Moğol askerinin Müslüman olduğu bilinmektedir. Mezkûr tarihlerde Kübrevi tarikatı Çin'de de faaliyetler yürütmüş ve birçok Çinlinin Müslüman olmasına vesile olmuştur. Kübrevi tarikatının, 1983 yılında Çin'de 10.000 müntesibinin olduğu bilinmektedir.¹³

İhtida hareketlerinde bu şekilde etkili olan, Tasavvuf ehli tarafından, tarikatların kurucusu ve başı Hz. Peygamber (S.A.V.) olarak görülmektedir. Hz. Peygamber'den (S.A.V.) sonra, tarikat silsileleri dört halife yoluyla devam etmiştir. Bu halifelere nispet edilen

¹⁰ Ceyhan, "Tarikat ve Tekke Kavramlarına Dair", 27.

¹¹ Ceyhan, "Tarikat ve Tekke Kavramlarına Dair", 30-31.

¹² Öngören, "Tarikat", 40: 99.

¹³ Öngören, "Tarikat", 40: 102.

yollar içerisinde Hz. Ömer ve Hz. Osman'dan (R.A.) devam edenler zaman içerisinde kaybolmuş, Hz. Ebubekir ve Hz. Ali'den (R.A.) devam eden kollar günümüze kadar ulaşmıştır.¹⁴ Yani bugün, İslam coğrafyasında mevcut olan tarikatların tamamının, şu anki şeyhlerinden başlayarak, Hz. Peygamber'e (S.A.V.) kadar dayanan silsileleri vardır.

Öte yandan, Tarikatlarla ilgili “tekke”, “şeyh”, “mürid” gibi kavramların da anlaşılmasında fayda vardır. Tarikatların işlev gördüğü mekanlar, çoğunlukla tekke olarak isimlendirilmiştir. Tekke kelimesi Osmanlıca metinlerde “tekye” olarak geçmekte olup, kavramın Arapçadaki “oturmak, dayanmak” ve “asa, dayanak” gibi köklerden türetildiği düşünülmektedir.¹⁵ Tekkelerin başında bulunanlara şeyh ya da mürşid, bir şeyhe bağlı olan, tekkeye gidip gelen ve tarikat ehli olan kişilere de mürid denilmektedir.

Şimdiye kadar tarikat literatürüne girmiş, 337 adet tarikat isminin olduğu bilinmektedir. Bu tarikatlar, aynı gaye istikametinde hareket etmekle birlikte, uyguladıkları usul, erkan ve âdablar açısından birbirlerinden farklıdır.¹⁶ Yine bu tarikatların bir kısmı günümüzde de faal olmakla birlikte, bir kısmının kapıları kapanmıştır. Günümüzde İslam coğrafyasında en yaygın tarikatlar Nakşibendilik, Kadirilik, Halvetilik, Mevlevilik, Rifailik, Şazeliyye, Sa'diyye, Yesevilik, Sühreverdiyye, Kübreviyye, Desukiyye, Bedeviyye, Bayramiyye gibi tarikatlardır.¹⁷

1.2. Osmanlı Devleti'nde Tarikatlar

Türklerin, millet olarak İslam'ı kabul etmelerinde önemli etkenlerden biri cemiyet içerisinde faaliyet gösteren sufi dervişlerdir. Türkler, Müslüman olduktan sonra, tasavvuf hem halk hem de idareciler tarafından büyük bir hüsn-ü kabul görmüştür. Genel anlamda tarikatlaşma sürecinin, Türklerin İslam'ı kabul etme dönemine rast gelmiş olmasının yanında, kurulan tarikatların, Asya Türk bölgelerinde oluşması da Türklerin hem İslam'ı kabul etmede hem de İslam'a hizmetlerinin, tarikatlar ve tasavvuf yoluyla olması noktasında dikkat çeken bir durumdur.¹⁸

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan çok önce, İslam'a ilk giren Türk toplum ve devletlerinde, İslam'la birlikte tasavvuf da oldukça popüler olmuştu.¹⁹ Çünkü bir sentez

¹⁴ Öngören, “Tarikat”, 40: 97.

¹⁵ Mustafa Kara, “Tekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2011), 40: 368.

¹⁶ Öngören, “Tarikat”, 40: 95-105.

¹⁷ Ceyhan, “Tarikat ve Tekke Kavramlarına Dair”, 29.

¹⁸ Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf* (İstanbul: Osav Yayınları, 2001), 23.

¹⁹ Osman Türer, “Osmanlı Anadolu'sunda Tarikatların Genel Dağılımı”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, 2. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005), 256.

olarak görülebilecek olan tasavvufi yaşam biçimi, Türklerin sosyal hayatlarına, eski dinlerinden kalan temayüllerine ve Türk töresine uygun gelmişti. Horasan, Buhara, Fergana, Herat gibi Türk şehirleri, kısa süre sonra, tasavvufla hem hal olmuş, aynı zamanda, Semerkant ve Buhara şehirleri, önemli mutasavvıf, şeyh ve derviş yetiştiren merkezler haline gelmişti. Sonraları Anadolu’da, ciddi nüfuz alanı bulan tarikatların büyük bir kısmı, aslında zaten Orta Asya ve Türk şehirleri merkezlidir.²⁰

Anadolu’da, Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan çok önce, farklı yerlerden gelen göçlerle birlikte çok sayıda mutasavvıf da gelmiş ve Anadolu’da tarikat faaliyetlerinin temelleri atılmıştır. Köylerde, iskana müsait olmayan dağlarda ve bayırlarda bile zaviyeler kuran mutasavvıflar, bu şekilde bu bölgelerin imarına vesile olmuşlardır. İçlerinde seferlere katılan gazilerin de bulunduğu bu tekkeler, ayrıca hudut bölgelerinde, seferler sırasında, askeri hareketlere da kolaylıklar sağlamaktaydılar.²¹

Osmanlı Devleti’nden önce kurulan Müslüman – Türk devletlerinin büyük bir kısmı, hatta neredeyse tamamı, tasavvufi hareketlerle ve tarikatlarla temas halinde olmuştur. Hükümdarlar genellikle tarikat şeyhlerine saygı göstermiş, tekke, zaviye ve dergahları himaye etmiş, imarlarına katkıda bulunmuş, masraflarının karşılanmasını sağlamış ve yeni fethettikleri yerlerde tekkelerin tesisine imkân sağlamışlardır.²² Buna mukabil tarikat ehli insanlar da devlete maddi manevi destek olmuş, devlet liderleri, tarikatlar aracılığıyla, halkın desteğini ve dualarını arkalarında hissetmişlerdir.²³

XIII. yüzyılda, Anadolu’yu kasıp kavuran Moğol istilaları neticesinde, Anadolu Selçuklu Devleti üzerindeki Moğol tahakkümü artmış, Selçuklu Sultanları sadece ismen mevcut kalmıştı. Halk maddi ve manevi olarak perişan bir halde ve çare arar durumda idi.²⁴ Bu ruh hali içerisinde, insanlar tasavvufa ve Allah dostu olarak gördükleri velilere yakınlaşmış, hem ruhsal olarak, hem de ikbal açısından, manevi bir ferahlık aramışlardır.²⁵ Bu dönemde Mevlana, Yunus Emre, Hoca Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş-ı Veli gibi mühim mutasavvıflar, manevi olarak halkın rahatlamalarına katkı

²⁰ Küçük, *Tarikatlar*, 59.

²¹ Reşat Öngören, “Osmanlı Türkiye’sinde Tarikatlar”, *Türkiye’de Tarikatlar*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 55.

²² Franz Babinger - Fuat Köprülü, *Anadolu’da İslamiyet*, trc. Ragıp Hulusi, 2. Baskı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 47.

²³ Küçük, *Tarikatlar*, 59; Öngören, “Osmanlı Türkiye’sinde Tarikatlar”, 55.

²⁴ Ahmet Şimşirgil, *Kayı I*, 21. Baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 33.

²⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 17. Baskı (Ankara: Ötüken Neşriyat, 2003), 474.

sağlamışlardır.²⁶ Anadolu'daki Moğol saldırılarında, yine tasavvufi bir kurum olan Ahîler, hem şehirlerin müdafaasında, hem de düzenin tesis edilmesinde önemli roller üstlenmişlerdir. Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin, Köseadağ Savaşı'nda Moğollara yenildikten sonra, Moğollar, Tokat ve Sivas'ı ele geçirmişler, fakat Kayseri'de Ahîlerin başını çektiği ciddi bir savunmayla karşılaşmışlardır.²⁷

Osmanlı Devleti, henüz tarih sahnesine çıkmadan evvel, ileriki dönemlerde oldukça etkin ve yaygın hale gelecek olan Bektaşî ve Mevlevî tarikatlarının, ilk kuruluşları Anadolu'da olmuştur.²⁸ Bektaşî ve Mevlevî tarikatlarının, sonraki devirlerde, Osmanlı Devleti'nde önemli bir yer teşkil edecek olmasının yanı sıra, Anadolu menşeli olmaları da dikkat çekicidir.

Anadolu'nun batı uçlarına doğru gelen, dört yüz çadırdan oluşan bir aşiretin, düzenli bir ordu ve muntazam bir devlet teşkilatı ile tarihin çehresini değiştirecek Osmanlı Devleti'ne dönüşmesi, dini, içtimai ve iktisadi, birçok etkenin neticesinde olmuştur. Anadolu Selçuklu Devleti'nin, her yönden ciddi çalkantılar içerisinde olduğu bu dönemde, birbirinden kopuk aşiretlerin, göçebelerle yerleşik halkın ve farklı kesimlerin birbiriyle kaynaşmasında tarikatların etkisi büyüktür.²⁹

1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'ya başlayan göç, XIII. yüzyıldaki Moğol istilalarıyla artmış ve bu göç dalgasında, çok sayıda mutasavvıf ve tarikatın da Anadolu'ya girdiği görülmüştür.³⁰ Moğol istilaları nedeniyle oluşan tahribat yüzünden, doğu illerinden, İran'dan, Mısır'dan, Kırım'dan, birçok sınıf ve meslekten zanaat erbabı, alim ve şairin yanı sıra, çok sayıda tasavvuf ehli, Batı Anadolu'ya gelip yerleşti. Muhyiddin-i Arabî, Sadreddin-i Konevî, Mevlâna, Ahi Evren gibi tasavvuf literatüründe önemli yer teşkil eden birçok mutasavvıf o dönemde Anadolu'ya gelmiş³¹ ve kuruluşundan önce Osmanlı Devleti'nin ve Anadolu'nun mayasına katkı sağlamışlardır. Sıkıntıların arttığı ve beklentilerin çoğaldığı bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin kurulmasını, mezkûr mutasavvıfların oluşturduğu mayadan ve bu manevi ruh ikliminden

²⁶ Kadir Özköse, *Anadolu Tasavvuf Önderleri* (Konya: Ensar Yayıncılık, 2008), 115; Küçük, *Tarikatlar*, 21.

²⁷ Ziya Kazıcı, "Ahîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1988), 1: 541.

²⁸ Türer, "Osmanlı Anadolu'sunda Tarikatların Genel Dağılımı", 257.

²⁹ İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1984), 5.

³⁰ Resul Ay, *Anadolu'da Derviş ve Toplum*, 3. Baskı (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), 16; Babinger - Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, 49.

³¹ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 3-5.

ayrı değerlendirmek mümkün değildir. Osmanlı Devleti, adeta bu ruh halinin ve mayanın müşahhaslaşmış halidir.

Mevlevilik, Rifailik, Halvetilik, Kâzerûniyye, Yesevilik, Kalenderilik, Haydariyye, Kadiriyye gibi tarikatların Osmanlı Devleti kurulmadan önce de Anadolu'da aktif oldukları nakledilmektedir.³² Bu tarikatlar Osmanlı Devleti kurulmadan önce, ya da bağlılarının buldukları yerler, henüz Osmanlı Devleti idaresine geçmeden önce de Osmanlı Devleti'nin kuruluş felsefesine uygun haldeydiler.³³

Henüz devlet kurulmadan önce, Osman Bey'in gördüğü rüya ve bu rüyanın kendisinin ve soyundan gelenlerin, büyük bir devlet olacakları şeklinde tabir edildiği malumdur. Osman Bey, bu rüyayı Şeyh Edebali'nin evinde görmüş ve rüya Şeyh Edebali tarafından tabir edilmiştir. Şeyh Edebali, doğduğu şehir Karaman'dan sonra, Şam'da ilim tahsil etmiş ve sonrasında Bilecik'e yerleşmiştir. Aynı zamanda, Ahî teşkilatının da reisi olan Şeyh Edebali, Ebü'l-Vefa el-Bağdadi'nin kurmuş olduğu, Vefaiyye tarikatının müntesibidir.³⁴

Osman Gazi, sık sık Şeyh Edebali'yi ziyaret eder, zaman zaman da kendisinde misafir kalırdı. Misafir kaldığı gecelerden birinde, gördüğü rüyanın şu şekilde olduğu rivayet edilmektedir: Şeyh Edebali'nin koynundan bir ay doğmuş ve bu ay Osman Bey'in koynuna girmiştir. Osman Bey'in göbeğinden bir fidan biter, bu fidan gölgesi bütün yeryüzünü kaplayan, büyük bir ağaca dönüşür. Osman Bey, uykudan uyandıktan sonra, bu rüyayı Şeyh Edebali'ye anlatır ve Şeyh Edebali, kendisine “oğul sana müjdeler olsun. Yüce Allah sana ve nesline padişahlık verdi, kutlu olsun” der ve aynı zamanda kızı Malhun'u da Osman Bey ile nikahlandırır.³⁵ Aktarılan rüya hadisesinin, Osman Bey'in değil de babası Ertuğrul Gazi'nin başından geçtiğini aktaran kaynaklar da mevcuttur. Ertuğrul Gazi'ye atfedilen kıssada da görülen rüya ve Şeyh Edebali tarafından yapılan yorum aynı Osman Bey'e atfedilen nakildeki gibidir.³⁶ Rüyada görülen hadisenin ve Şeyh Edebali tarafından yapılan yorumun, her iki şahısla ilgili rivayette de aynı şekilde olması, böyle bir hadisenin, kesin olarak vuku bulduğuna delalet etmesinin yanı sıra, hadisenin Osman Bey tarafından yaşandığı daha yüksek ihtimaldir. Osman Bey'in bu rüyayı misafir olduğu bir gece Şeyh Edebali'nin evinde görmesi, rüyayı Şeyh Edebali'ye tabir ettirmesi,

³² Özköse, *Anadolu Tasavvuf Önderleri*, 30.

³³ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 10.

³⁴ Şimşirgil, *Kayı I*, 20-21; Öngören, “Osmanlı Türkiye'sinde Tarikatlar”, 59.

³⁵ Aşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi* (İstanbul: Anatolia Yayınları, 2003), 57-58; Şimşirgil, *Kayı I*, 25; Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 7.

³⁶ Oruç Bey, *Osmanlı Tarihi (1288-1502) Uç Beyliğinden Dünya Devletine* (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2009), 9.

Şeyh'in kızıyla nikahlanması ve zaman içerisinde tarihin rivayet edilen bu rüyaya ve tabirine muvafık şekilde seyretmesi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda ve akabinde, tarikat hayatını, tasavvufi duyguyu ve tasavvuf ehlinin etkisini, oldukça net şekilde yansıtmaktadır.

Osman Bey, rüyasını tabir eden Şeyh Edebalı'ya "ne zaman padişah olursam sana bir şehir vereyim" demiş, Şeyh de kendisine "şehir istemeyiz, bize şu köyceğiz yeter" cevabını vermiştir. Osman Bey, Osmanlı Devleti kurulduktan sonra, Şeyh Edebalı'ya verdiği haklara dair bir belge olarak, babası Ertuğrul Gazi'den kalan, bir kılıç ve bir maşrapayı kendisine vermiş ve "bu nişanlar saklansın, benim soyumdan gelenler, bu alametleri delil kabul ederler" demiştir. Sonra gelen Osmanlı Devleti padişahları da bu alametler vesilesiyle, tekkeyi ve dervişleri her zaman himaye etmişlerdir.³⁷ Yani Osmanlı Devleti'nde, daha sonraki dönemlerde daha geniş örnekleri görülen, Devlet – Tarikat ilişkisi, Devlet'in ilk kuruluş döneminde kendini göstermiştir. Hakeza, bu durum, Osmanlı Padişahlarının, daha ilk dönemlerinden itibaren, tarikat şeyhlerini, müridlerini ve tekkeleri himaye etmesinin de bir örneğidir.

Osman Bey vefat ettikten sonra, yerine kimin hükümdar olarak tayin edileceği de yine bir tekkede, Şeyh Edebalı'nın yeğeni Ahî Hasan'ın zaviyesinde, Ahîlerin ve meşayihin, yani şeyhlerin, istişaresiyle kararlaştırılmıştı.³⁸ Orhan Bey de tarikat ehli insanlara bakış açısı noktasında, babasının yolundan gitmiştir. 1324'de Mekece'de, fethedilmesinden sonra İzmit'te ve sonra İznik'te zaviyeler yaptırmış, Bursa fethine katılan Geyikli Baba, Abdal Musa ve Abdal Murad isimindeki dervişlere, Uludağ eteklerinde birer zaviye yaptırarak, bunları vakıflarla desteklemiştir. Bu zaviyelerin XVII. Yüzyılda bile faaliyette olduğu nakledilmektedir.³⁹

Daha sonra, Osmanlı Sultanı I. Murad Hüdâvendigâr, Malkara'da yaptırdığı ve Ahî şeyhlerinden Ahî Musa'ya verdiği zaviyenin vakfiyesinde, kendisinin de bir Ahî reisi olduğuna atıf yapmış, yine bir başka vakfiyede de adını "Ahî Murad" olarak kaydettirmiştir.⁴⁰ Bu durum, O'nun kendisini Ahî reisi olarak gördüğünün ve bu tasavvufi kurumla, ne kadar içli dışlı olduğunun göstergesidir. Ankara üzerine yürüyen, Sultan

³⁷ Aşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, 58-59.

³⁸ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 16.

³⁹ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 203; Oruç Bey, *Osmanlı Tarihi (1288-1502) Uç Beyliğinden Dünya Devletine*, 19-20.

⁴⁰ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 19; Öngören, "Osmanlı Türkiye'sinde Tarikatlar", 59.

Murad Hüdâvendigâr'a, Ankara'daki ahîler, şehri savaşız olarak teslim etmişlerdir.⁴¹ Bu durumda, Sultan Murad'ın, Ahî şeyhi olarak görülmesinin etkisinin olduğu açıktır.

Yine Osmanlı Devleti'nin kurumsallaştığı dönemlerde, yeni oluşturulan kurumlarda da tasavvufi ekolün ve tarikat ehli şahısların etkili olduğu görülmüştür. 1331 yılında, İznik'te kurulan ilk Osmanlı medresesinin başına, aynı zamanda Ekberiyye tarikatı şeyhi olan, Davud-i Kayseri'nin getirilmesi, Osmanlı medrese anlayışının da tasavvuf istikametinde oluşturulduğunun göstergesidir. 1425 yılında, şeyhülislamlık makamına ilk tayin edilen kişi olan Molla Fenâri de birçok tarikatın temsilcisi olan, önemli bir mutasavvıftı.⁴² Bu veriler üzerinden, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda referans olarak alınan tarikatların, devletin kurumsallaşmasında da önemli bir yer teşkil ettiği söylenebilir.

Anadolu'da ve Osmanlı toplumunda, mühim bir yeri olan Ahîlik ve fütüvvetnameler de bir anlamda, iş hayatını da tasavvufa ve tarikat hayatına uygun şekilde dizayn etme biçimi olarak ortaya çıkmıştır. "Fütüvvet" centilmenlik ve kardeşlik anlamında, birbirine destek olarak çalışma, fakirlere, yolculara hizmet, dini – tasavvufi bir gerek olarak görülmüş ve bu nedenlerle Ahîlik vakıflaştırılmıştır. Keza, bu zaviyeler etrafında da nüfus yerleşmiş, köyler meydana çıkmıştır.⁴³ Ahî Evren, tarikatlarda uygulanan şeyh, halife, muhibb ve mürid arasındaki sistemi, iş yerlerinde çalışan usta, kalfa, çırak, yamak gibi vasıflar için yorumlamıştır. Bununla birlikte, işyerlerinde çalışanların, terbiye ve eğitimlerini de tarikat usulü ve disiplini şeklinde rükünlerle belirlemiştir. Eserlerinde, aynı zamanda tarikata girmenin zorunluluğundan da bahsetmiştir.⁴⁴ Fütüvvetnameler, esasında işçi, esnaf ve sanatkarlara yönelik bir mesleki metindir. Fütüvvetnamelerde, herhangi bir işle uğraşan birinin, sabah yatağından kalkmasından, gece tekrar yatağına yatıncaya kadar, yapıp edeceği her işin, ibadetin ve davranışların kaideleri sıralanmıştır. Türkçe, Farsça ve Arapça birçok Fütüvvetname kaleme alınmış, cemiyet hayatının önemli bir kesimini oluşturan, usta ve işçiye yol gösterilmiş, bu kişilere, Allah'a, insanlara ve meslektaşlarına karşı olan vazifeleri, maddeler halinde izah edilmiştir.⁴⁵ Bu metinlerdeki üslupla, tasavvuf eserlerindeki üslup birbirine çok yakındır. Çalışan kesim, tarikat ehlinin oluşturdukları ahlaki kaideleri içselleştirmiş, şeyh, ahî zaviyesinin şeyhi, şeyh – mürid münasebeti de usta – çırak ilişkisi tarzında yorumlanmıştır.

⁴¹ Küçük, *Tarikatlar*, 196; Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 19.

⁴² Öngören, "Osmanlı Türkiye'sinde Tarikatlar", 56.

⁴³ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, 30. Baskı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 24.

⁴⁴ Özköse, *Anadolu Tasavvuf Önderleri*, 117.

⁴⁵ Mustafa Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2005), 210.

Medreselerin başına ve Şeyhülislamlıklara, tasavvuf ehli insanların tayin edilmesi, zaman içinde, mutasavvıf – alim profilinin oluşmasını sağlamıştır. Tarikat ehli insanların, şariat - tarikat birlikteliğine vurgu yapmalarının yanı sıra, bazı mutasavvıfların, medrese kökenli değilse bile, zahiri ilimleri de bir şekilde tahsil etmeleri, tasavvufi çevrelerle, ilim çevrelerini birbirlerine yaklaştırmıştır. Hem mutasavvıf olan, hem de medrese eğitimine vakıf zevatın, çalışmalarında ve yazdıkları birçok eserde, kelam, fıkıh ve tasavvufu bir arada kullanarak, meseleleri hem zahir hem de batın açılarından ele aldıkları görülmüştür.⁴⁶

Tarikatların ve tekkelerin, ilim alanında üstlenmiş olduğu bu olumlu etkinin yanı sıra, cemiyet hayatında, müdahil oldukları toplumsal vazifeler de oldukça önemlidir. Bugün derneklerin, vakıfların, kulüplerin, huzur evlerinin, sivil toplum örgütlerinin ve daha birçok oluşumun ifa ettiği vazifeler, Osmanlı Devleti'nde, tekkeler ve vakıflar üzerinden yürütülmüştür. Tekkeler, tarikat zikirleri için kullanılan mekanlar olmalarının yanı sıra, okul, tedavi merkezi, yardım kurumu, yolcular için misafirhane, bazen de bir spor kulübü olarak hareket etmişlerdir. Çalışma düzenini, tarikat disiplinine bağlayan tarikatların olduğu bilinmektedir. Bunun yanında, Okçular dergâhı, Pehlivanlar Tekkesi gibi mekanlar, oyun, spor, atıcılık gibi alanlara meyilli gençlerin enerjilerini meşru ortamlarda sarf etmelerini sağlamıştır. Miskinler Tekkesi olarak bilinen tekkede, evinde aradığı şefkat ya da huzuru bulamayan, ruhsal ya da bedensel hastalara, cüzzamlılara, dergâh içinde, onların sağlığını ve huzurunu sağlamayı, bir ibadet şekli kabul eden müridler tarafından hizmet edilmiştir.⁴⁷

İlerleyen dönemlerde, tarikat ehli ve medrese çevreleri arasındaki, yukarıda bahsedilen yakınlaşmaya paralel olarak, şeyhlerin, tıp, musiki, hattatlık, astronomi, bestekarlık, nakkaşlık, çiçekçilik gibi farklı sanat, meslek ve ilim dallarında da maharet sahibi olmaları, zamanla tekkelerin birer güzel sanatlar mektebi, “şifahane” gibi faaliyet gösteren kurumlar haline gelmesini sağladı. Aynı zamanda, devlet yöneticileri nezdinde, daha fazla itibar sağlamalarına ve daha fazla yakınlıklar, ahbaplıklar yaşamalarına vesile oldu. Padişahlar, etkilendikleri şeyhlere yüklü ihsanlarda bulundular. Fakat, şeyhlerin bu duruma çoğunlukla mesafeli durmaları, padişahlar nezdindeki itibarlarının, daha da artmasına vesile oldu. Bu yakınlık ve güven vesilesiyle, başta padişahlar olmak üzere, pek çok devlet yöneticisi, şeyhlerle dostane ilişkiler kurdular, tekkelere gidip geldiler ve

⁴⁶ Öngören, “Osmanlı Türkiye’inde Tarikatlar”, 56.

⁴⁷ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 84-85.

birçok konuda tarikat şeyhleriyle istişare ederek, onların fikirlerinden ve düşüncelerinden müstefid oldular.⁴⁸

Zaman içerisinde, yöneticilerle şeyhler arasında, akrabalıklar meydana geldi. Bunun ilk dönemdeki örneklerinden biri de Yıldırım Bayezid'in, kızı Hundi Hatun'u, Buhara'lı şeyh, Emir Sultan'la evlendirmesidir.⁴⁹ Padişahların tahta çıkışlarında, tatbik edilen kılıç kuşanma işini, şeyhülislam gibi tarikat şeyhlerine de yaptıran padişahlar oldu. İlk dönem padişahlarından Yıldırım Bayezid'in, yine Emir Buhari eliyle kılıç kuşandığı, sonraki dönemlerde de IV. Murad'a, Aziz Mahmud Hüdayi'nin, Mehmed Reşad'a Mevlevi Şeyhi Abdülhalim Çelebi'nin kılıç kuşattığı bilinmektedir.⁵⁰

Tasavvufi faaliyetlerinden ötürü, maaş bağlanan şeyhler olduğu gibi, şeyhülislam vekilliği, müftülük, kadılık, kazaskerlik, şehzade hocalığı, müderrislik gibi görevlere getirilenler de oldu. Seferler esnasında, ordunun maneviyatını yükseltmek, moraline katkıda bulunmak için, sohbet verdirilen şeyhler vesilesiyle, birçok asker de tarikatlara intisap etti.⁵¹ Yıldırım Bayezid döneminin, önemli mutasavvıfları Molla Fenari, Emir Buhari ve Şeyh Şemseddin Cezeri, 1402 Ankara Savaşı'nda, Timur'a karşı bizzat savaşmış ve esir düşmüşlerdir. Yine Emir Buhari, II. Murad'ın 1422 yılındaki, İstanbul kuşatmasına da yüzlerce müridiyle birlikte katılmış ve etkileyici sözleriyle ordunun savaşma azmine katkıda bulunmuştur.⁵²

XV. yüzyılda, Yıldırım Bayezid tarafından Bursa'da bir tekkesi kurulan⁵³ Kâzerûniyye Tarikatının, müridlerini delişmen tabiatlı, savaşçı kişilerden seçtiği ve tekkelerini, genellikle hudut boylarına kurduğu bilinmektedir. Böylelikle kabına sığmayan, aşırı enerjik kişilerin, gayr-ı meşru şekillerde, enerjilerini gidermesine mani olunmuş, aynı zamanda, onları gaza ve cihadda kullanarak, hem o şahıslar terbiye edilmiş, hem de Devlet'e fayda sağlanmışır.⁵⁴

⁴⁸ Öngören, "Osmanlı Türkiye'sinde Tarikatlar", 57.

⁴⁹ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 21.

⁵⁰ Abdülkadir Özcan, "Kılıç Alayı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2002), 25: 408-409.

⁵¹ Öngören, "Osmanlı Türkiye'sinde Tarikatlar", 57.

⁵² Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 23.

⁵³ Hamid Algar, "Kâzerûniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2002), 25: 147.

⁵⁴ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 100.

Sultan II. Murad, Bayramiyye tarikatının da kurucusu olan,⁵⁵ ünlü mutasavvıf, Hacı Bayram-ı Veli ile yakın ilişki içindeydi. Tarikatının çok genişlemesi, müridlerinin sayısının artması Sultan II. Murad'ı rahatsız etmiş, II. Murad kendisini Edirne Sarayı'na çağırtmıştı. Sultan Murad, kendisiyle tanıştıktan sonra, bu olumsuz kanaatinden pişman olmuş ve Hacı Bayram-ı Veli'den özür dilemiştir. Yaşadığı dönem itibariyle, beş padişahın, Orhan Gazi, Sultan Murad Hüdâvendigâr, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad'ın, saltanat sürelerinde aktif olan Hacı Bayram-ı Veli, kurmuş olduğu Bayramiyye tarikatıyla, Anadolu'nun manevi yapısına büyük katkı sağlamıştır.⁵⁶ Fatih Sultan Mehmed'in hayatında ve İstanbul'un fethinde, önemli bir yere sahip olan Akşemseddin de Hacı Bayram-ı Veli'nin talebesi ve halifesidir.

Fatih Sultan Mehmed'in, İstanbul'u kuşatmasının ilk günlerinde, Akşemseddin ve yanındaki birçok tarikat şeyhi, yüzlerce müridiyle, Fatih Sultan Mehmed'in ordusuna katılmış, kuşatmanın zora girdiği anlarda, hem Sultan'a, hem de orduya moral vermiş ve manevi destekte bulunmuştur. Padişaha, fethin gerçekleşeceği müjdesini, sürekli telkin etmiş, Asr-ı Saadet döneminde, İstanbul'un fethi için gelip İstanbul'da vefat eden Eyüb el-Ensari'nin, meçhul olan mezarının yerini, yine Akşemseddin tespit etmiştir. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra, Ayasofya Camii'nde ilk Cuma namazının hutbesini de kendisine okutmuştur.⁵⁷ Fetihten sonra, Fatih Akşemseddin'e, O'nun gibi bir velinin zamanında yaşamış olmasının, kendisi açısından, İstanbul'un fethinden daha mutluluk verici bir şey olduğunu ifade etmesi,⁵⁸ Akşemseddin'e ne kadar bağlı olduğunun ifadesidir. Fatih, tacını tahtını terk edip Akşemseddin'e mürid olmak istemiş ve bu konuda ısrarcı davranmış olsa da, Akşemseddin buna mani olmaya çalışmış ve bir anlamda, Fatih'ten uzaklaşmak için, İstanbul'dan ayrılarak, yeniden Göynük'e dönmüştür.⁵⁹

Fatih Sultan Mehmed'le birlikte, İstanbul'un fethinde yer alan Kalenderiler'e, İstanbul'un fethinden sonra, Sultan tarafından, Şehzadebaşı civarındaki Hristos Akataleptos

⁵⁵ Nihat Azamat, "Hacı Bayram-ı Veli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1996), 14: 442.

⁵⁶ Abdülbaki Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, 4. Baskı (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1997), 233; Azamat, "Hacı Bayram-ı Veli", 14: 444-445; Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 27.

⁵⁷ Orhan Köprülü - Mustafa Uzun, "Akşemseddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1989), 2: 300; Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 35.

⁵⁸ Küçük, *Tarikatlar*, 176.

⁵⁹ Köprülü - Uzun, "Akşemseddin", 2: 300; Küçük, *Tarikatlar*, 176.

Manastırı, zaviye olarak verilmiştir. Kalenderiler'e, İstanbul dışında da başka zaviyeler tahsis edildiği bilinmektedir.⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin, mühim askeri unsurlarından, Yeniçeri Ocağı'nın da, yine tasavvufi kurumlarla, özellikle de Bektaşilik ve Ahîlikle ilgisi kesin görülmektedir.⁶¹ Ocak, Bektaşi Tarikatının, bir anlamda silahlı kolu olarak öne çıkmış, Hacı Bektaş-ı Veli'yle bağlantısı noktasında, şu şekilde bir anekdot aktarılmıştır: Orhan Bey döneminde, askeriye ve orduya dair düzenlemeler yapılırken, Hacı Bektaş-ı Veli'ye elçiler gönderilmiş ve yeni tesis edilecek ordunun, muvaffak olması için kendisinden dua istenmiştir. Kendisine gelen elçileri, büyük bir hüsn-ü kabulle karşılayan Hacı Bektaş-ı Veli, ordu için dua etmiş, bir alamet olarak da ridâsından bir parça bez kopararak, onlara hediye etmiştir. Elçiler de bunu önemli bir teveccüh olarak kabul edip, ridâ parçalarını başlarına takmayı adet edinmişlerdi. İlerleyen zamanlarda Yeniçeriler, bu alameti ifade etmek için, başlarında keçe taşımayı adet haline getirmişlerdir. Bu adet Yeniçeri Ocağının sonuna kadar da devam etmiştir.⁶² Yeniçeri Ocağı'nda, daima bir Bektaşi babası bulunduğu bilinmektedir. Bu durum, bir anlamda, Yeniçeri Ocağı'nın, Bektaşi Tarikatıyla münasebetinin tescilidir. Zira, başka hiçbir tarikatın böyle bir ayrıcalığı yoktu. Tekkelerinin başına geçecek olan Bektaşi Babaları, Hacıbektaş'taki dergâhtan atanıyor, ama aynı zamanda devletin de onayı alınıyordu. XVI. yüzyılda görülen, Osmanlı – Safevi mücadeleleri esnasında, Osmanlı Devleti, Safevi Devleti'nin, sistemli olarak yürüttüğü Kızılbaş propagandasına şiddetli bir tepki göstermiş, fakat Bektaşilere, Kızılbaş inancına yakın olmalarına rağmen, müdahale etmemiştir. Bektaşi Tekkesi de Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmış, Safevi tehlikesi açısından bir emniyet supabı oluşturmuştur. O dönemde Safevi taraftarı olarak görülen, Kalenderilere çok sıkı baskı yapan Osmanlı Devleti, Bektaşilere bu tarz bir yaklaşımda bulunmamıştır. Bektaşilerin, Osmanlı Devleti'yle olan olumlu ilişkileri, büyük ölçüde, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın ilga edilmesine kadar devam etmiştir.⁶³

Osmanlı Devleti'nin, kuruluş döneminde yoğun bir etkisi olan Ahîlerin ve Bektaşi tarikatının, devlet üzerindeki etkin rolünü, zaman içerisinde başka tarikatlar almıştır. Saray hayatı yerleştikçe, daha aristokrat ya da entelektüel bir tarikat imajı olan, Mevlevilik ön plana çıkmıştır.⁶⁴ Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerinde, 1400'lü

⁶⁰ Öngören, “Osmanlı Türkiye'sinde Tarikatlar”, 60.

⁶¹ Babinger - Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, 65.

⁶² Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 133.

⁶³ Ocak, *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar*, 88-89.

⁶⁴ Ülken, *İslam Düşüncesi*, 2005, 155.

yıllara kadar⁶⁵ biraz da Karamanoğulları Beyliği ile olan siyasi sıkıntılar yüzünden, Mevlevilikle çok fazla temasın olmadığı aktarılmıştır. Fakat, özellikle Karamanoğulları Beyliği'nin dağılmasından sonra, Osmanlı Devleti'nin, Mevlevi Tarikatıyla münasebetleri de artmıştır.⁶⁶ Osmanlı Devleti'nde, merkezi yönetimle Mevleviler arasındaki ilk temaslar II. Murad döneminde olmuştur.⁶⁷ II. Bayezid ve ondan sonraki dönemlerde ise, Devlet adamlarının, Mevlevilikle ilgili alakaları artmıştır. Sonrasında Yavuz Sultan Selim, Mevlâna Dergahına su getirip şadırvan yaptırmış ve yeni vakıflarla dergâhı zenginleştirmiştir. Arkasından, Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim, III. Murad, III. Mehmed ve I. Ahmed gibi Osmanlı padişahları Mevlevi Çelebilerini daima gözetmişlerdir. Mevleviler de devlete problem çıkarmayıp, yanında durmuşlardır. Bununla birlikte, XVI. yüzyıldan sonra, Osmanlı siyasal gücünün zayıfladığı zamanlarda, Konya Çelebilerinin, manevi nüfuzlarını kullanarak, sorunlu davranışlar sergiledikleri de bilinmektedir.⁶⁸

Mevlevi Tarikatı'nın, XVII. Yüzyılda, İstanbul'da oldukça yayılmış ve etkili olduğunun bilinmesinin yanı sıra, idarecilerin Mevlevi tarikatıyla yakınlığından dolayı, Mevlevilik, adeta bir devlet tarikatı haline gelmiştir. Yine Kadiri Tarikatı da bu asırda İstanbul'a girmiştir. XVII. Yüzyılın, tarikatlar açısından önemli bir mahiyeti de tasavvuf tarihinde mühim bir yer işgal eden, Aziz Mahmud Hüdayi'nin kurduğu, Celvetiyye Tarikatı bu yüzyılda oluşmuştur.⁶⁹ Padişah I. Ahmed tarafından yaptırılan, Sultan Ahmed Camii'nin temel atma merasiminde, Aziz Mahmud Hüdayi dua etmiş, cami tamamlandıktan sonra, ilk Cuma hutbesini de o okumuştur. Yine, Aziz Mahmud Hüdayi, atın sırtında giderken, Sultan I. Ahmed'in arkasından yürüdüğü rivayet edilmiştir.⁷⁰ Bu davranışından, Sultan I. Ahmed'in, Aziz Mahmud Hüdayi'ye, ne denli hürmet gösterdiği anlaşılmaktadır.

Nakşibendi Tarikatı da zaman içerisinde, Osmanlı Devleti için, daha ön plana çıkan bir tarikat olmuştur. Öyle ki Nakşibendilik, zaman içerisinde adeta devlet tarafından, özel koruması olan bir tarikat haline gelmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kapanmasından sonra, neredeyse tüm Bektaşî tekkelerine, Nakşibendi şeyhler atanmıştır. Son dönem Osmanlı padişahlarının, büyük kısmı ya Mevlevi, ya Nakşibendi olmasının yanı sıra, birçok devlet

⁶⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, 7. Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 155.

⁶⁶ Ocak, *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar*, 90-92-93.

⁶⁷ Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, 156.

⁶⁸ Ocak, *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar*, 90-92-93; Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, 157.

⁶⁹ Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 26.

⁷⁰ Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 430.

yöneticisi de yine bu tarikatlara müntesiptiler.⁷¹ Oysa, kurucusu Bahauddin Nakşibendi'nin, I. Murad'a çağdaş olduğu Nakşibendi Tarikatı'nın, müesseseseleşmesi bir çok tarikata göre daha geç olmuştur.⁷²

Osmanlı Devleti açısından, önemli görülen ve fikirleri oldukça tartışılan, bir diğer önemli mutasavvıf, Muhyiddin İbn-i Arabi'dir. Henüz Osmanlı Devleti kurulmadan, hatta Osman Bey dünyaya gelmeden önce yaşayan ve vefat eden, Muhyiddin İbn-i Arabi, kuruluşundan çok önce, Osmanlı Devleti ile ilgili, Eş-Şeceretü'n-Numaniyye Fi'd-Devleti'l Osmaniyye isimli bir kitap yazmıştır. Bu kitapta, Osman'ın soyundan bir devlet kurulacağını bildirmiş olmasının yanı sıra, Osmanlı Devleti'nde padişah olacak, birçok kişinin isimlerini ve taht sürelerini işaret etmiş, Yavuz Sultan Selim'in, Memluk Sultanı Kansu Gavri'yi mağlup edeceği,⁷³ IV. Murad'ın Bağdat fethi, Sultan Abdülaziz'in katledileceği⁷⁴ ve Osmanlı Devleti'yle ilgili, tarih içerisinde zuhur edecek, birçok bilgiyi keramet yoluyla bildirmiştir. Osmanlı Devleti'nde, ilk medresenin başına getirilen Davud-i Kayseri'nin, Muhyiddin İbn-i Arabi'nin kurmuş olduğu, Ekberi tarikatına bağlı olması ve Muhyiddin İbn-i Arabi'nin "Fusus" isimli eserine ait bir şerhinin olması, ilk Şeyhülislam Molla Fenari'nin de bu anlayışta olması, Osmanlı Devleti'nin Muhyiddin İbn-i Arabi'ye yakınlığının delilidir.⁷⁵ İbn-i Arabi'ye nisbet edilen, Ekberi tarikatı ve "vahdet-i vücud" düşüncesi, henüz Osmanlı Devleti kurulmadan önce, Anadolu'da yaygın idi.⁷⁶ Özellikle, Osmanlı Devleti'yle, fiili bir teması olmamasına rağmen, sürekli, kuruluşunda kendisinin etkisi olmuşçasına bir bağ olmuştur. Muhyiddin İbn-i Arabi'nin, medfun bulunduğu, Şam'daki kabrinin yeri belli değildi. Kendisi, mezkûr kitapta, Yavuz Sultan Selim'in Şam'a girdiğinde, kabrinin ortaya çıkarılacağını belirtmişti.⁷⁷ Yavuz Sultan Selim, 28 Eylül 1516'da fethettiği Şam'a girdiğinde, yerini tespit ettirerek, ilk ziyaret ettiği yer İbn-i Arabi'nin kabridir. Yavuz Sultan Selim, İbn-i Arabi için bir mezar ve cami yapılmasını emreder. İnşa çalışmaları, Ekim 1517'de başlar ve hızllıkla bitirilir.

⁷¹ Ülken, *İslam Düşüncesi*, 2005, 155.

⁷² Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 40.

⁷³ Muhyiddin İbn-i Arabi, *Eş-Şeceretü'n-Numaniyye Fi'd-Devleti'l Osmaniyye*, trc. Harun Çetin, 2. Baskı (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2017), 99.

⁷⁴ Muhyiddin İbn-i Arabi, *Eş-Şeceretü'n-Numaniyye Fi'd-Devleti'l Osmaniyye*, 108.

⁷⁵ Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 73; Ay, *Anadolu'da Derviş ve Toplum*, 58.

⁷⁶ Türer, "Osmanlı Anadolu'sunda Tarikatların Genel Dağılımı", 260.

⁷⁷ Muhyiddin İbn-i Arabi, *Eş-Şeceretü'n-Numaniyye Fi'd-Devleti'l Osmaniyye*, 101.

Cami 1518 Şubat'ında, yine Yavuz Sultan Selim tarafından ibadete açılır.⁷⁸ Bu yapı II. Abdülhamid tarafından da tamir edilerek yeniden elden geçirilmiştir.⁷⁹

Devlet yöneticilerinin, medrese çevrelerinin ve mutasavvıf kesimin yakın ilişkileri, XII. ve XIII. yüzyıllardan itibaren, inşa edilmeye başlanan, ortak bahçeli cami – medrese ve cami – tekke şeklinde mimari tarzının, Osmanlı'da cami – medrese – tekkenin birlikte yer aldığı, külliye tarzının oluşmasına neden oldu. XV. yüzyılda, İstanbul'da, Zeyniyye tarikatı şeyhi Şeyh Vefa için, Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan, Şeyh Vefa Külliyesi, cami – tevhithane ve önünde yapılan medrese odaları ve derviş hücreleriyle, bu mimari tarzın, ilk örneklerinden biri olmuş ve sonraları Anadolu ve Balkanlar'da bu tarza örnek teşkil edecek, birçok yapı inşa edilmiştir.⁸⁰

Özellikle, XVII. asırdan itibaren, farklı nedenlerle, yükselme kuvvetini kaybeden Osmanlı Devleti'nin, müesseseleri arasındaki uyum da kaybolmaya başlamıştır. Bu bocalama ve kargaşa döneminde, ordunun sarayı, medresenin tekkeyi, ulemanın tarikat şeyhlerini kınamaya başladığı görülmüştür. Buna rağmen, tekkeler ve medreseler, farklı usullerle, fakat aynı istikamette, hizmet eden kurumlar olarak devam etmişlerdir. Tekkelerden yetişmiş olan, eser veren müderrislerin yanında, medrese alt yapılı dervişlerin varlığı devam etmiştir. Şeyhler arasından bazılarının, medreseler kurduğu, bazılarının ise, Devlet tarafından kurulan medreselerin açılışında, resmi görevler üstlendiği bilinmektedir. Başından sonuna, meşayihin, kesinlikle ilim tahsiline tavır almadığı da muhakkaktır.⁸¹

Devletin duraklama döneminde, padişah IV. (Avcı) Mehmed ile birkaç tarikat şeyhi arasında geçen diyaloglar, hem duraklama döneminin şartlarını anlama açısından, hem de tarikat şeyhlerinin, devletin ahvalini ne denli önemseydiğini anlama açısından, dikkate değerdir. 12 Ağustos 1687'de yapılan, Mohaç Muharebesi'nde, ordu kumandanlığını yapan Süleyman Paşa'nın, ağır bir yenilgiye uğrayarak, savaştan kaçtığı duyulunca, Celveti Tarikatı şeyhi Osman Fazlı Efendi, “malım olsa Hindistan'a hicret ederdim. Zira, gayreti olmayan bir sultanın yanında, vakit zayi etmekte fayda yoktur” diyerek, hadiseden ne kadar etkilendiğini ifade etmiştir. IV. Mehmed bir gün, kendisine vaaz-ı nasihatte

⁷⁸ Michel Chodkiewicz, “İbn Arabi Öğretisinin Osmanlı Dünyasında Karşılığı”, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, 2. Baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005), 106.

⁷⁹ M. Erol Kılıç, “Ekberiyeye”, *Türkiye'de Tarikatlar*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 342.

⁸⁰ Öngören, “Osmanlı Türkiye'sinde Tarikatlar”, 59.

⁸¹ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 79-80.

bulunması için, başka bir tarikat şeyhini, Hacı Evhad Tekkesi Şeyhi Hüseyin Efendi'yi, Davud Paşa Camiine davet etmişti. Hüseyin Efendi, daveti reddedip, "Vaaz isteyen İstanbul'a gelip, diğer insanlar gibi, camide, meclisimizde dinlerler. Biz, gitmeye memur değiliz. Buraya gelsinler. Benim kendilerine söyleyeceğim, avla alakasını kessin ve gelip tahtında otursun, ibadet ve taatle meşgul olsun. Memleket harap oldu. Hizmet-i ibadullahı gözetsin derim. Nasihati kabul etmeyen, söylenen hak kelam bir kulağından girip, diğer kulağından çıkan adamın, ayağına varmak caiz değildir" demiş ve elçiye, ne dedi ise, onları aynı şekilde, huzura iletmesi için yemin ettirmiştir. Bunu duyan Padişah, kayıtsız kalmış, şeyhe bir ceza da vermemiştir. Yine başka bir şeyhi, Himmetzade Abdullah Efendi'yi, aynı gayeyle davet etmiş, o da pervasız bir üslupla, "Ümmet-i Muhammed ve Devlet sahipsiz kaldı. Bunca memleket ve İslam kalesi düşman eline geçip, birçok cami ve mescid puthane oldu. Fiillerinizi değiştirin. Günahınıza tevbe ve istiğfar edin. Padişahlar zaman zaman ava gidip gelmiştir, lakin şimdi bunun zamanı değildir. Her şeyin bir zamanı vardır." diyerek padişahı reddetmiştir.⁸² Bu örnekler, tarikat şeyhlerinin, devletin ve padişahın içinde bulunduğu vahim durumdan, haberdar ve rahatsız olduklarının göstergesidir. Aynı zamanda, bu şahısların, doğru bildiklerini, gerektiğinde pervasızca söyledikleri ve Padişahın da muhtemelen, kendilerini haklı gördüğü ve saygı gösterdiği için, tavır almadığı anlaşılmaktadır.

XIX. asra gelindiğinde, Osmanlı Devleti'ni, tarihte kendisini önemli yerlere getiren, maddi ve manevi dayanaklardan kaymış, siyasi – askeri hadiselerin yanında, içtimai, ilmi, hukuki ve iktisadi sistemleri düzenli halini kaybetmiş, devletin ana unsurları arasındaki uyum ve dengenin bozulmuş olduğunu görüyoruz.⁸³ Cemiyette ve devlet düzeninde oluşan bu sorunlardan tarikatlar ve tekkeler de nasibini almıştır.

Bu minvalde, tarikatlarla ilgili önemli gelişmelerden biri, XIX. yüzyılda kurulan, Meclis-i Meşayih'tir. Meclis-i Meşayih, zaman içerisinde bozulan, ya da düzensiz hale gelen tekkeleri ve tarikatları, daha nizamlı bir hale getirmek için, 1864 ve 1866 yıllarında yayınlanan, iki padişah iradesiyle kurulmuştur. 1868 yılında kurulan ilk meclis, Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi, Osman Selahaddin Dede'nin başkanlığında oluşturulmuş, Sa'di,

⁸² Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 126.

⁸³ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 117.

Kadiri, Sünbüli, Halveti ve Nakşibendi tarikatlarından, birer tane olmak üzere beş temsilciden oluşturulmuştur.⁸⁴

Birbirinin tamamlayıcısı ve karşılıklı makamlarını bilen iki grup olan, ilmiye ve sufiye arasındaki olumlu ilişkiler, özellikle XVI. asırdan sonra dengesini kaybetmiş ve medrese – tekke mücadelesi ön plana çıkmıştı.⁸⁵ Bir anlamda, Tarikatlar Genel Müdürlüğü olarak kurulan Meclis-i Meşayih’le ilgili, en çok göze çarpan husus, Şeyhülislamlığa bağlı olarak kurulmasıydı. Bu detayla, Osmanlı Devleti’nin, kuruluşundan beri süre gelen gelenek değişmiş ve bir anlamda, tekke ve tarikatlar, medreseye bağlanmıştır.⁸⁶

XIX. ve XX. yüzyıllarda yaşanan problemlerle, Osmanlı toplumunda dini, siyasi ve içtimai kurumlarını da gözden geçirme ihtiyacı oluşmuştur. Tekkeler de irdelenen bu kurumlardan biri olmuş, “çöküş”ün nedenlerini, bu kuruma fatura edenler olmuştur. Celal Nuri ve onun gibi düşünen Batıcı birtakım yazarlar, tekkeleri çöküşün en büyük nedeni olarak görmüş, tasavvufu toplumu uyuşturan bir morfin olarak değerlendirmişlerdir. Ziya Gökalp ve onun fikrine yakın olanlar da tekkeleri sorunlu görmüşler ama, bu yapının Gazali ve Kuşeyri gibi isimlerle, ıslah edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.⁸⁷ Bu meselelerle ilgili, çok fazla tartışma ve farklı fikirler olmakla birlikte, çalışmanın ana mecrasına uygun olarak, yukarıda bahsedilen, birkaç örnekle geçmek yerinde olacaktır.

1909 yılından sonra, Osmanlı toplumunda, özellikle cemiyet kurmak ve mecmua çıkarmak gibi iki faaliyet alanı popüler olmuştu. Bu dönemde, tasavvufi gruplar, Cemiyet-i Sufiye, Cemiyet-i Sufiye-i İttihadiye gibi dernekler kurmuşlar ve Ceride-i Sufiye, Muhibban, Tasavvuf gibi süreli yayınlar yayınlamışlardır.⁸⁸

Mustafa Kemal’in, kurtuluş hareketini başlattığı dönemde, ziyaret ettiği ve mektup yazdığı şahısların başında, şeyhler ve dervişler gelmiştir. Tarikat şeyhlerine yazdığı mektuplardan üç tanesi, Nutuk’un III. cildinde mevcuttur.⁸⁹ İlk meclisin açılış merasimine, Bayramiyye tarikatı kurucusu Hacı Bayram-ı Veli’nin kabrini ziyaretle başlanmış, ilk mecliste birçok şeyh bulunmuş ve aralarında, meclis başkan vekilleri seçilenler olmuştur. Bunlar arasında, en çok göze çarpan isimler, Konya Mevlâna Dergâhı

⁸⁴ Bilgin Aydın, “Meclis-i Meşâyih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2003), 28: 247.

⁸⁵ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 167.

⁸⁶ Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 87.

⁸⁷ Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 88.

⁸⁸ Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 88.

⁸⁹ Kara, “Tekke”, 40: 370.

postnişini Abdülhalim Çelebi ve Hacıbektaş Dergâhı Şeyhi Cemaleddin Efendi'dir. 1920-1925 yılları arasında, Meclis'in tarikatlarla ilgili, olumsuz bir yaklaşımı olmamakla birlikte, tekke ve zaviyelerin yönetimi, 1924'te kurulan Diyanet İşleri Riyaseti'ne bağlanmıştır. Şeyh Said İsyanı sebep gösterilerek, 1925'de 677 sayılı kanunla, Tekke ve Zaviyeler kapatılmış, şeyh ve derviş gibi unvanlar yasaklanmıştır.⁹⁰ Bu şekilde, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren, serbest olan ve itibar gören tarikat kurumu, Türkiye Cumhuriyeti döneminde, Devlet tarafından sağlanan desteğin ortadan kalkmasının yanında, yasa dışı bir hüviyet kazanmıştır.

1.3. Sultan II. Abdülhamid'in Tarikat Anlayışı

Yukarıdaki bölümlerde, İslam Kültürü içerisinde bir sentez olarak ortaya çıkan ve gelişen tasavvuf ve tarikat kurumlarının, Osmanlı Devleti'nde, halkın dini şuurunu arttırma ve İslam dinini daha iyi yaşama hizmetinin yanı sıra, Devlet, Ordu ve İlmi sınıf içerisindeki etkin rolü görülmüştür. Bu kısımda, tahta geçtiği ve tahtta kaldığı dönem, devletin içinde bulunduğu şartlar açısından, belki de Osmanlı Devleti'nin en sorunlu ve ilginç bir zamanı olan, Sultan II. Abdülhamid'in, tarikatlara nasıl baktığı ve ne şekilde istifade ettiği inceleneyecektir.

Dinine bağlı ve dini vecibelerini yerine getirme gayretinde bir padişah olduğu bilinen Sultan II. Abdülhamid'in,⁹¹ selefi olan birçok padişah gibi, tarikat ehli olduğu ve birden fazla tarikata girdiği nakledilmektedir.⁹² Sultan Abdülhamid, kendisinden önceki Padişahların büyük kısmının aksine, Mevlevi Tarikatına girmemiştir. Daha gençlik yıllarında Şazeli Tarikatına intisap etmiş, sonraları da Yahya Efendi Dergahı'nın Kadiri Şeyhi Abdullah Efendi üzerinden, Kadiri Tarikatına girmiştir.⁹³

Sultan II. Abdülhamid'in, henüz tahta çıkmadan önce, şehzadelik döneminde, birtakım tarikatlarla ve tarikat şeyhleriyle temasının olduğu kesin görünmektedir. Bu noktada, zikredilmesi gereken konulardan bir tanesi, Abdülhamid henüz tahta çıkmadan önce, bir şeyhin, kendisine yakında padişah olacağını haber vermesidir. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'e, Şeyh Edebalı'nın büyük bir devlet kuracağını keramet yoluyla bildirmesini hatırlatan bu olay, Şehzade Abdülhamid'le, Şazeli Tarikatı şeyhi, Şeyh

⁹⁰ Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 91-92; Kara, "Tekke", 40: 370.

⁹¹ Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 3. Baskı (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 319.

⁹² Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, 6. Baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 28.

⁹³ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 319.

Muhammed Zafir arasında geçmiştir.⁹⁴ Bazı kaynaklarda, Şehzade Abdülhamid'e, tahta çıkmadan önce, kendisine padişah olacağını söyleyen kişinin, Suriyeli bir şeyh olduğu da geçmektedir. Buna göre, Şehzade Abdülhamid Efendi, Pertevnihal Kadın Efendi ile birlikte bu şeyhi, Kağıthane'deki konağa davet etmiş ve bu görüşme orada vuku bulmuştur. Şeyh, Abdülhamid'e, iki sene sonra, Eyüp Camiinde, Hz. Osman'ın (R.A.) kılıcını kuşanacağını ve bu şekilde halife ve padişah olacağını söylemiştir.⁹⁵ Fakat Abdülhamid'e, padişah olacağını bildiren kişinin, Şeyh Zafir olduğu bilgisi, daha doğru görünmektedir. Suriyeli şeyh olarak nakledilen kişinin de aslında Şeyh Zafir olduğu düşünülebilir.

Yine, Sultan II. Abdülhamid tahta çıkmadan önce, bir diğer tarikat şeyhiyle teması da Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi, Osman Selahaddin Dede'yle vuku bulandır. Abdülhamid'in, tahta çıkmadan kısa bir süre önce, Midhat Paşa'yla görüştüğü ve eğer padişah olursa, Kanun-u Esasi'yi ilan edeceğini taahhüt ettiği bilinen bir vakıdır. Bu mühim görüşmede, yanlarında Osman Selahaddin Dede'nin de olduğu, hatta Midhat Paşa'yı, Abdülhamid'in huzuruna, Osman Selahaddin Dede'nin götürdüğü nakledilmektedir.⁹⁶ Midhat Paşa'nın, Yenikapı Mevlevihanesi yanında çiftliğinin olduğu ve bu vesileyle, Osman Selahaddin Dede'yle yakın bir irtibatlarının olduğu bilinmektedir. Bu yüzden, söz konusu görüşmede, Osman Selahaddin Dede'nin, aracılık gibi bir vasfının olması, normal görünmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in, saltanatının ilk günlerinde, Osman Selahaddin Dede, saraya gelerek Mesnevi okumaları yapmış, fakat zaman içerisinde, Sultan II. Abdülhamid ile bağlantıları azalmıştır. Bu durumda, bu süreçte Midhat Paşa grubunun tasfiye edilmesi ve Veliahd Mehmed Reşad Efendi'nin, Mevlevi Tarikatıyla yakınlığı ana etkenlerdendir.⁹⁷

Sultan II. Abdülhamid'in, 33 yıllık iktidarının daha ilk yıllarında karşı karşıya kaldığı ve sonrasında da uğraşmak zorunda olduğu birçok sorun mevcuttu. Bunlar arasında, ön plana çıkanları, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı, Bosna Hersek meselesi, Yemen ve Trablusgarp sorunları, Irak'ta ve Basra Körfezi'nde İngiliz nüfuzunun yükselişi, Şia

⁹⁴ Ş. Tufan Buzpınar, "Şeyh Zafir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2010), 39: 39; Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 319.

⁹⁵ Joan Haslip, *Bilinmeyen Tarafları İle Abdülhamid*, trc. Nusret Kuruoğlu (İstanbul: Toker Matbaası, 1964), 70.

⁹⁶ Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 227.

⁹⁷ Muharrem Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", *II. Abdülhamid-Modernleşme Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İstanbul 2010 Kültür Başkenti, 2011), 217-218.

problemi ve İran'la sınır sorunu, Rusya'nın Doğu Anadolu ve Balkan siyaseti, Siyonizm, Yahudilerin Filistin'de toplanma ve toprak toplama meseleleri, Suriye'de Fransız nüfuzu sorunu, Makedonya ve Girit sorunları, 1897 Osmanlı – Yunan Savaşı, Doğu Rumeli sorunu, Arnavutluk ve Bulgar meseleleri, Ermeni problemi gibi meselelerdi.⁹⁸

Şahsi olarak, bir ya da birkaç tarıkata girmiş olmanın yanı sıra, birçok tarikat şeyhini danışman olarak kullanarak, siyasi, dini, hatta askeri konularda fikirlerinden istifade etmiş,⁹⁹ birçoğunu Devlet menfaatleri ve İslam Aleminin hayrı için kullanmış ve Panislamizm ya da İslam Birliği olarak isimlendirilen davasında değerlendirmiştir.

Sultan II. Abdülhamid, Müslümanlar arasındaki dini bağların kuvvetlendirilmesini arzu etmekte, Çin'de, Afrika'nın ortalarında, Hindistan'da ve İslam Alemindeki tüm Müslümanların, birbirlerine bağlı olmalarını istemekteydi.¹⁰⁰ Zira İslam Alemi'nin, Avrupa Devletlerinden geri kalmasının nedenlerinden biri de parça parça olmalarıydı. Örneğin Abbasi Halifeliği döneminde, İslam Medeniyeti, Avrupa Medeniyetinden çok üstündü. Müslümanlar, şimdi de aynı gücü kazanabilirdi, fakat bunun için, İslam'a daha sıkı bağlanmaları ve birlik olmaları gerekirdi. Bütün Müslümanlar, ırk, renk farkı olmaksızın, aynı dinin mensubudurlar ve tek millettirler. Bu manada Müslümanlar sadece dinsel bir birlik değil, aynı zamanda siyasal bir topluluk olmalıydılar. Sultan Abdülhamid'e ait bu görüşler, genel olarak Panislamik görüşler olarak isimlendirilmiş¹⁰¹ ve II. Abdülhamid'in siyasi bakış açısını ve İslam Alemiyle ilgili düşüncelerini ifade etmiştir.

Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin, maliyesinin iflas ettiği, birçok kurumunun sarsılmış olduğu bir dönemde, dahili ve harici siyasette beklenilmeyecek çalışmalar yürütmüştür. Rus İmparatorluğu ve İngiltere kontrolü altında olan bölgelerde, Müslüman ahali üzerinde, nüfuzunu sürdürmeye çalışmış, Hindistan'da, Cava'da, Mısır'da bulunan Müslümanlar arasında bile, siyasi çalışmalar yürütmüştür. Hicaz Demiryolu inşaatı için, bütün İslam Aleminden yardımlar gelmesi de bu çalışmalarının bir tespiti olarak görülmüştür.¹⁰²

⁹⁸ Atıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, trc. M. Metin Hülâgü, 3. Baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 27-28.

⁹⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 20. Baskı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 344.

¹⁰⁰ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, 5. Baskı (İstanbul: Dergah Yayınları, 1987), 179.

¹⁰¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 361.

¹⁰² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 41. Basım (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 204-205.

Sultan II. Abdülhamid, bu gayelerini yerine getirebilmek için, kendisinden önceki Osmanlı Padişahlarının kullandığından çok daha fazla oranda, Halifelik etiketini kullanmıştır. Onun saltanatında, Halifelik, uluslararası bir vasıf kazanmıştır. Dünyanın birçok yerine temsilciler göndermiş, Halifelik vasfının ön plana çıkarılmasını sağlamış ve adına hutbeler okutmuştur. Örneğin, bu vesileyle müstemleke durumunda olan birçok İslam beldesinde, Müslümanları cihada, bağımsızlık savaşlarına teşvik etmiştir. Sultan Abdülhamid'in, bu programı uygularken istifade ettiği şahıslar, kullandığı temsilciler, çoğunlukla dini kanaat önderleri ve tarikat şeyhleri olmuştur. Panislamizm faaliyetini uygulamada kullandığı tarikat şeyhlerinin ve İslami önderlerin başında Şeyh Muhammed Zafir, Şeyh Ebü'l-Hüda, Seyyid Hüseyin el-Cisr, Şeyh Rahmetullah gibi isimler vardır. Bu isimler, Osmanlı Devleti'ni, Avrupa Emperyalizmine karşı desteklemişler ve muhatap oldukları kitlelere de Avrupa Devletleri'ne karşı, Osmanlı Devleti'nin yanında olmaları gerektiğini izah etmeye çalışmışlardır.¹⁰³

Sultan II. Abdülhamid'in, dünyanın farklı coğrafyalarına yönlendirdiği tarikat şeyhleri, müridlerini, "İslam Halifesi"ne samimi bir şekilde bağlı olmaları konusunda yönlendirdiler. Zira İslam Halifesi, yeryüzünde Allah'ın gölgesi ve halifesi, dinin yegâne savunucusu ve İslam topraklarının tek hamisi idi.¹⁰⁴ O dönemde, Avrupa diplomasisinde ve Batı basınında bile, Hilafet kurumunun ağırlığı hissedilir durumdaydı. İlginç şekilde, Avrupa'da, Abdülhamid yönetimiyle mücadele eden Jön Türkler bile, onun iki makamına, halifelik ve sultanlık yönlerine, saygıdan ve itaatten kendilerini alamamışlardır.¹⁰⁵

Sultan II. Abdülhamid, Hilafet makamını iç ve dış siyaseti açısından oldukça önemli görmekteydi. Belki de O'nun için Halifelik, Osmanlı padişahı olmaktan çok daha önemliydi. Bu sebeple, Sultan Abdülhamid'in dünyanın tamamında, tüm Müslümanlara nüfuz ve dini otorite sağlamaya çalıştığı söylenebilir.¹⁰⁶

Aslında Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı Padişahı olarak tahta geçtiğinde, İslam Dünyasının büyük kısmı, İran'ın, Fas'ın ve birkaç küçük İslam devletinin haricinde neredeyse tamamı, Avrupa egemenliği altındaydı. Müslümanların, içinde buldukları bu

¹⁰³ İhsan Süreyya Sırma, "Fransa'nın Kuzey Afrika'daki Sömürgeciliğine Karşı Sultan II. Abdülhamid'in Panislamist Faaliyetlerine Ait Birkaç Vesika", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8 (1977): 158.

¹⁰⁴ Butros Ebu Manneh, "Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. İrfan Gündüz, 7-8-9-10 (1995): 393.

¹⁰⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 342-343.

¹⁰⁶ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 1992), 71.

durum yüzünden, zaten bir İslam Birliği ihtiyacı ve hasreti içinde oldukları görülmüştür.¹⁰⁷ Osmanlı Devleti'nin, sınırları dışındaki yerlerde durum böyle iken, Osmanlı Devleti idaresindeki bölgelerde de her an parçalanma ve dağılma ihtimali arz eden bir görüntü mevcuttu. Batılı ülkelerin tahrikiyle, Osmanlı Devleti idaresindeki birçok bölgede, ırk farklılıkları bahane edilerek hem Müslümanları birbirinden koparmak hem de Osmanlı Devleti'nden ayırmak gibi bir tehlike vardı. Tarikat ehli insanların oluşturmaya çalıştığı, devlete bağlılık ve İslam Birliği duygusuyla, Osmanlı Devleti, oldukça sıkıntılı bir zamanda, varlığını ve büyük ölçüde birliğini korumuş, parçalanmasına ve yıkılmasına engel olunmuş, en azından geciktirilmiştir.¹⁰⁸

Arap coğrafyasındaki Müslümanların, birtakım sorunlar olmakla birlikte, İslam'a olan bağlılıkları ve İslam büyüklerinin üzerindeki tesirleri kesindi.¹⁰⁹ Sultan II. Abdülhamid'in, tarikat şeyhleriyle temasındaki gayelerinden biri, Arapça konuşan milletler üzerinde, Hilafet Makamının ve Osmanlı Devleti'nin ağırlığını arttırmaktı.¹¹⁰ II. Abdülhamid döneminde, şaşaalı sürre alayları tertip edilmiş, Arap şeyhlerine, Afrika Tarikatlarına yakınlık gösterilmiş, Osmanlı Hilafetinin prestiji sağlanmıştır. Bu politikalarla, Panislamizm, Mısır Hidivlerine, Arap Şeyhlerine, Mehdilere ve Yemen, Suriye, Mısır'daki ayrılıkçı Arap hareketlerine karşı, bir önlem olarak kullanılmıştır.¹¹¹

Sultan II. Abdülhamid'in bu çalışmaları, Batılı, emperyalist güçler tarafından da gözden kaçmamıştır. Paris makamlarından, Müslüman nüfusun bulunduğu müstemlekelerin valilerine, 28 Ekim 1897 tarihinde bir uyarı gönderilmiştir. Bu uyarıda, bütün Müslüman bölgelere, İstanbul'dan İslam Birliği siyasetini uygulamak üzere, çoğunluğu tarikat şeyhlerinden oluşan, çok sayıda "ajan"ın gönderildiği söylenmiş, bunlarla ilgili dikkatli olunması gerektiği emredilmiştir. Aynı zamanda, tarikatların, İslam'ın emrettiği hedefler noktasında, bütün emperyalist yabancıları yok etmek için, aynı usulü kullandıkları söylenmiştir. Fransız konsey başkanına, Cidde'deki Fransız konsolosunun, 20 Nisan 1902 tarihinde gönderdiği raporda da İstanbul'da yaşayan Şazeli şeyhi için, İslam dininin savunulması ve Hilafete bağlı kalınması konusunda yoğun bir çaba gösterdiği belirtilmiştir. Ayrıca, Şazeli şeyhinin müritlerinin sayısının çok yüksek olduğu belirtilmiş, tarikatın çalışma şeklinin Türk politikası istikametinde, Panislamizm

¹⁰⁷ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 341-342.

¹⁰⁸ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 231-232.

¹⁰⁹ Cemal Paşa, *Hatıralar*, 3. Baskı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006), 258.

¹¹⁰ Manneh, "Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi", 392.

¹¹¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 364.

doğrultusunda olduğu ve Batı açısından, Abdülhamid'in en önemli silahlarından birinin, tarikatlar olduğu rapor edilmiştir. Aynı süreçte, 9 Haziran 1901'de, Bağdat Fransız Büyükelçiliğinden, Paris'e çekilen bir telgraf da ilginçtir. Bir Kadiri şeyhi, Afrika'daki Müslümanları, Fransa aleyhinde ayaklandırmak üzere, Bağdat'tan Cezayir'e geçmiş ve tespit edilmesi üzerine, Fransız kuvvetleri tarafından tutuklanmıştır. Cezayir'de Fransızlara karşı isyan içerisinde olan, 25.000 Cezayirli Kadirinin, Bağdat'taki şeyhten gelecek emirleri bekledikleri belirtilmiştir. Bunlar ve benzer örnekler yüzünden Fransa, II. Abdülhamid'in, Panislamik faaliyetlerine engel olmak için, sıkı bir takibata başlamıştır.¹¹² Bununla ilgili, Fransız hükümetinin, özellikle tarikatları ve tarikat şeyhlerini takip eden ve onlarla ilgili raporlar hazırlayan "Service des Affaires Musulmanes et Sahariennes" ismiyle, bir teşkilat kurduğu belirtilmektedir.¹¹³

Sultan II. Abdülhamid'le ilgili, Kızıl Sultan (Le Sultan Rouge) isimli bir kitap yazan ve koyu bir Abdülhamid muhalifi olduğu bilinen Gilles Roy, Abdülhamid'in, İslam Birliği siyasetini uygulamasını ve bu noktada, tarikat mensuplarından nasıl istifade ettiğini tespit etmiş, bir anlamda Sultan Abdülhamid'in hakkını teslim etmiştir. Gilles Roy'a göre Sultan Abdülhamid, hakimiyetini tüm Müslümanlar üzerinde etkin kılmak için, Panislamizm faaliyetine başlamış, bu plan dairesinde Afrika ortalarına, İran ötesi Asya'ya, Himalayaların ardına, Hindistan'a kadar, dağınık halde bulunan, tüm Müslümanları halifeliği etrafında toplamak istemişti. Bunun için, bu fikri geliştirme konusunda kabiliyetli gördüğü tarikat şeyhlerini, Yıldız Sarayı'na davet ederek, onlarla düşüncelerini paylaşmış ve onlardan destek istemiştir. Şeyhler de O'nun bu düşüncesini şevk ve heyecanla kabul etmişlerdi. Abdülhamid'in, kendilerine sağladığı birçok imkanla, en uzak İslam beldelerine kadar ulaşmışlar ve Hz. Peygamber'in (S.A.V.) temsilcisi olarak gördükleri, İslam Halifesi Abdülhamid etrafında birleşmesi konusunda, çalışmalar yapmışlardı. Bu suretle, Panislamizm birliklerini kuran Abdülhamid, düşmanlarına karşı müdafaada ve taarruzda bulundu.¹¹⁴

Sultan II. Abdülhamid, Arap milliyetçiliği ve ayrılıkçı tutumlara karşı kullandığı Hilafet ve İslam Birliği vurgularını, sonraları ortaya çıkan Kürt milliyetçiliği ve Arnavut

¹¹² İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, 6. Baskı (İstanbul: Beyan Yayınları, 1994), 66-71.

¹¹³ Kadir Özköse, "Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyâseti ve Senûsiyye Tarîkatı", erişim: 28 Nisan 2019, <https://yenidunyadergisi.com/abdulhamidin-islam-birligi-siyaseti-senusiyye-tarikati/>.

¹¹⁴ Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, 158.

milliyetçiliğine karşı da kullanmıştır.¹¹⁵ Arnavut İsyanını bastırmasında vesile olması için, Arnavut Şeyhi olarak bilinen Ruhi Mustafa'yı İstanbul'a getirtmiş, şeyhin oğlu olan Sabri Kalkandelen'i de Yıldız Sarayı Kütüphanesine müdür olarak atamıştır.¹¹⁶

Sultan II. Abdülhamid, özellikle daha önceden Osmanlı toprağı olan bölgelerde bulunan Müslümanların, dini ihtiyaçlarını karşılamak, hem de Hilafet Makamının ağırlığını hissettirmek için, buralara gönderilen dini görevlilerin tayiniyle bizzat ilgilenmiş ve bu konuda oldukça hassas davranmıştır. Çoğu zaman, Bosna Hersek'e, Bulgaristan'a, Kırım'a, Kıbrıs'a, Mısır'a tayin edilecek olan müftü ve kadıları bizzat seçmiştir. Aynı şekilde, birçok İslam ülkesinden tarikat şeyhi, ulema ve dini önderleri İstanbul'a davet etmiş, bunları ihtimamla ağırlamış ve bu kişiler de tabiatıyla, kendi halklarını Osmanlı Hilafetine bağlama konusunda çalışmalar yürütmüşlerdir.¹¹⁷

Fransız İhtilalinden sonra, dünyanın birçok yerinde ırk anlayışı ön plana çıkmıştı. Osmanlı Devleti tebaası olan halkların, birçoğunun farklı milletlerden oluşması, Batılı devletlerin de tahrikiyle her an parçalanma riski barındırıyordu. II. Abdülhamid, hem kendi tebaası olan halkların bir arada tutulmasında, hem de başka devletler oluşturan Müslümanların, Osmanlı Devleti'ne ve Hilafete bağlanmasında, tarikatların ırk ayrılığını önemsemeyen yönünden faydalanmıştır. Sultan Abdülhamid bu düşünceyle, Afrika, Türkistan, Japonya ve hatta Çin'e kadar şeyh ve derviş heyetleri göndermiştir. Bu çalışmaların beraberinde, Osmanlı Hilafeti uluslararası bir hüviyet kazanmıştır. Bunun tezahürüne bir örnek olarak, Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında birçok İslam ülkesinde, Abdülhamid adına Cuma hutbelerinin okunması gösterilebilir.¹¹⁸ Bu heyetler içerisinde, Padişahla yakın olduğu bilinen farklı tarikat şeyhleri arasında, Şeyh Ebü'l-Huda, Şeyh Muhammed Zafir, Seyyid Hüseyin el-Cisr, Şeyh Rahmetullah, Şeyh Fazl, Lüleburgazlı Mehmed Eşref Efendi ve Özbek Tekkesi şeyhi Buharalı Süleyman Efendi en çok zikredilen isimlerdir. Aynı zamanda, devleti temsilen yurt dışına gönderilen resmi elçiler arasında da tarikat şeyhleri bulunmuştur. Bu çalışmaların neticesi anlamında, Çin'de, Pekin'de kurulan Hamidiye Üniversitesi bir örnek olarak gösterilebilir.¹¹⁹

¹¹⁵ Eray Yılmaz, "II. Abdülhamid Döneminde Bektaşî Meselesi", *Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*, 17 (2018): 103.

¹¹⁶ Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 87.

¹¹⁷ Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, 76.

¹¹⁸ Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, 60.

¹¹⁹ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 224-225.

Öte yandan, 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı sırasında, tarikat şeyhlerinin, bizzat savaştıkları görülmüştür. Bir Nakşibendi şeyhi olan, Erzincanlı Hacı Fehim Efendi'nin, Kafkasya Seferinde, o dönemin meşhur Nakşibendi şeyhlerinden, Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüshanevi'nin de Batum cephesinde savaştıkları nakledilmiştir. Yine başka bir Nakşibendi şeyhi, Ubeydullah Efendi de yerel Kürtlerden oluşan, 2000 kişilik bir birlik oluşturmuştu.¹²⁰ Bunların yanında, aynı Savaş sürecinde, Hindistan'daki Müslümanlara, Osmanlı Devleti'ne yardım sağlamak için mektuplar yazılmıştı. Bu mektuplar, Sultan Abdülhamid'in yönlendirmesiyle, Mekke Şerifi, tarikat şeyhleri ve İslami önderler tarafından kaleme alınmıştır.¹²¹

Osmanlı Tarihinde, Vaka-i Hayriye olarak anılan, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve akabinde Bektaşî Tekkelerinin kapanmasının, bir anlamda, Devlet – Tarikat gerilimine neden olduğu söylenebilir. Bu durum, Sultan Abdülhamid döneminde değişmiş, gerilim adeta, Devlet – Tarikat yakınlaşmasına dönüşmüştür. Sebebi, ister Panislamizm olsun, isterse Abdülhamid politikalarının uygulanması olsun, bilinen kesin bir şey vardır ki, Sultan II. Abdülhamid, tarikat mensuplarıyla iyi geçinme adına elinden geleni yapmıştır. Bu durumu, devletin bekası ve Müslümanların hayrı için zaruri görmüştür.¹²²

Sultan II. Abdülhamid döneminde yaşanan, Devlet – Tarikat yakınlığı, malumdur ki, Osmanlı Devlet geleneği açısından, birdenbire ya da yeni gelişen bir durum değildir. Kuruluşundaki zümrelerden biri, tarikat ehli insanlar olan Devlet, her dönemde, yöneticilerinin kafa yapısına uygun Tarikat şeyhleri veya dervişlerle yakınlık kurmuş ve onları taltif etmiştir. Yani, tarikat şeyhleri ve dervişler, Osmanlı Devleti'nin her döneminde önemsenmiştir. Bununla birlikte, toplumsal örgütlenme noktasından bakıldığında, tarikat ehli insanların, Osmanlı cemiyet hayatında oluşturduğu durum, hiçbir yönetici tarafından, göz ardı edilecek bir durum değildi.¹²³ Sultan Abdülhamid, kendisinden önceki tarikat siyasetini devam ettirmiş, fakat üzerine kendi döneminden ve şahsiyetinden kaynaklanan birtakım farklılıklar eklemiştir.¹²⁴

¹²⁰ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, trc. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 71.

¹²¹ Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, 110.

¹²² Mustafa Kara, “II. Abdülhamid Dönemine Tasavvuf Tarihi Açısından Genel Bir Bakış”, *II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Seha Neşriyat, 1992), 69.

¹²³ Muharrem Varol, “Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Huda Sayyadi”, *Osmanlı Kimliği*, ed. Zekeriya Kurşun - Haydar Çoruh (İstanbul: ORDAF Yayınları, 2013), 59-60.

¹²⁴ Varol, “Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti”, 207.

Sultan II. Abdülhamid'in, tekkelerden ve tarikatlardan istifade ettiği bir diğer yönse, halkın durumundan haberdar olma ve tekkeleri aynı zamanda istihbarat unsuru olarak kullanmak şeklindeydi. Sultan Abdülhamid, tebaasının neler düşündüğünü, ne gibi şikayetleri olduğunu, bir taraftan valiler, kadılar gibi, devlet görevlileri üzerinden öğrenirken, diğer taraftan, memleketin dört bir yanına serpilmiş tekkelerin dervişlerinden, şeyhlerinden bilgiler alıp, devleti ona göre yönetmeyi, bir Devlet töresi olarak görmüştür.¹²⁵ İstihbarata verdiği önemle ve güçlü istihbarat teşkilatıyla, adından söz ettirmiş bir padişah olan Abdülhamid, devlet töresi olarak gördüğü bu durumu, kendi döneminde, geliştirerek devam ettirmiştir. Sultan Abdülhamid, bu bakış açısıyla, hem Osmanlı Devlet nizamında tarikatların yerini işaret etmiş, hem de saltanat ve istihbarat noktasında, tarikatlardan istifade etmiş olduğunu bir nevi itiraf etmiştir.¹²⁶

Bu dönemde, tekkelerden, tarikatlardan ve şeyhlerden İslam Birliği veya Abdülhamid politikaları istikametinde istifade edilmesinin yanı sıra, resmi olarak da birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Daha önce kurulan Meclis-i Meşayih, kurum olarak tekrar düzenlenmiş ve ilk nizamnamesi, devrin şartlarına uygun olarak değiştirilmiş ve de geliştirilmiştir. Taşrada yapılacak olan şeyh atamalarının, merkezin kontrolünde olması sağlanmaya çalışılmış, taşrada da merkezdeki meclise benzer küçük meclisler oluşturulmaya çalışılmıştır. Sünni yönleri özellikle ağır basan, Nakşibendi, Kadiri, Rifai gibi tarikatların, taşrada yeni tekkelerinin açıldığı ve finanse edildiği bilinmektedir. Bununla birlikte, "kayıt dışı" olarak görülen tekke ve tarikat mekanlarında faaliyetler yasaklanmış ve sıkı bir kontrol mekanizması oluşturulmuştur.¹²⁷ Bunun yanında, 1826'dan sonra, genel olarak uygulandığı şekilde, II. Abdülhamid döneminde de Bektaşî tekkelerine, genellikle Nakşibendi şeyhler atanmıştır. Bektaşîler, bu süreçte de itikadi olarak sorunlu, İslam akaidine zarar verecek bir anlayış olarak görülmüş ve Sünni anlayış içerisinde eritmeye çalışılmıştır.¹²⁸

1890 yılında, sadece İstanbul'da, 305 tekkenin olduğu nakledilmektedir. Bu tekkelerden 65'i Nakşibendi, 57'si Kadiri, 35'i Rifai tekkesiydi. Geri kalanları da Halveti, Cerrahi, Şabani, Sünbülü gibi daha 13 tarikata aitti. Bu tekkelerin birçoğu, dini vasfının yanında, hastane, okul, okçuluk idman alanı, misafirhane gibi sosyal alanlarda da aktifti.¹²⁹ II.

¹²⁵ İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, 6. Baskı (İstanbul: Pınar Yayınları, 1985), 81.

¹²⁶ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 219.

¹²⁷ Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 214.

¹²⁸ Yılmaz, "II. Abdülhamid Döneminde Bektaşî Meselesi", 107.

¹²⁹ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 194.

Abdülhamid döneminde, bu tekkelere “atiyye” ve “taamiye” gibi ihsanlarda bulunulduğu, mübarek günlerde ve gecelerde, bu ihsanların arttırıldığı bilinmektedir. Ayrıca, tekkelerin imarına ve tamirine katkı sağlanmış, tekke şeyhlerine de maaşlar bağlanmıştır. Örneğin, 3 Eylül 1906 tarihinde, İstanbul’da isimleri belirtilen 284 tekkeye, hayır hizmetlerinde kullanılmak üzere, Padişahın özel hazinesi olan Hazine-i Hassadan, 50.000 kuruş ihsanda bulunulmuştu.¹³⁰

Sultan II. Abdülhamid, yukarıda aktarıldığı şekilde, tarikata bağlı, bir mürid – sultandı. Fakat, onun tarikat anlayışına göre, tasavvuf bir kenarda oturup sükunetle ibadet etmek değildi. O, yaşadığı Yıldız Sarayından, Hintlere, Çin’e, Afrika içlerine kadar elini uzatabiliyor, İslam Birliği anlayışını oralara kadar ulaştırabiliyor ve bununla birlikte Batı emperyalizmiyle mücadele ediyordu. Bunları yaparken, yine bağlı olduğu, zikirlerini devam ettirdiği, irtibat halinde olduğu tarikatlardan, çok iyi şekilde istifade ediyordu. Tabir-i caizse, O’nun dervişliği inziva şeklinde değil, aksiyon şeklindeydi.¹³¹

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti’nin kurucu unsurlarından biri olan tarikatlar, II. Abdülhamid döneminde, kadim yaklaşım biçiminin devamı olduğu gibi, dönemin sosyal, siyasal, askeri ve stratejik durumuna göre, Sultan Abdülhamid’in anlayışıyla geliştirilmiş ve o istikamette yönlendirilmiştir. Tarikatların ve tekkelerin, bu dönemde de ihtiyaçlarının karşılanmasının yanı sıra, Arap coğrafyasında etkin olan tarikat ve şeyhlerin, daha fazla desteklendiği görülmüştür. Bu durum, Sultan Abdülhamid’in tarikat anlayışını, İslam Birliği açısından dizayn ettiğini göstermektedir. Bunun yanında, Meclis-i Meşayih yeniden tanzim edilmiş, tarikatlar, daha fazla devlet denetiminde tutulmaya çalışılmıştır. Siyasi olarak tehlikeli görülen bazı şeyhlerin pasifize edildiği, ya da sürgüne gönderildiği de vaki olmuştur. Bu sıkı denetime rağmen, tekke hizmetlerine ihsanlarda bulunmaktan da geri kalınmamış ve tarikat ehli insanların, maddi ve manevi destekleri alınmaya çalışılmıştır. Devletin her yanında, Sünni ekole uygun yeni tekkeler açılmış, bunlar üzerinden, hem halka mesaj verilmeye hem de halkın desteği elde edilmeye çalışılmıştır.¹³²

¹³⁰ Varol, “Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid’in Tarikat Siyaseti”, 208.

¹³¹ Sırma, *II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*, 159.

¹³² Varol, “Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid’in Tarikat Siyaseti”, 221.

İKİNCİ BÖLÜM: SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ÖNE ÇIKAN TARİKATLAR VE TARİKAT ŞEYHLERİ

Bu bölümde, Sultan II. Abdülhamid Döneminde ön plana çıkan tarikatlar ve tarikat şeyhleriyle ilgili bilgi verilecektir. Üçüncü bölümde ise, Sultan Abdülhamid'in, bu tarikatlarla ve tarikat şeyhleriyle münasebetleri incelenecektir.

2.1. Şazeli Tarikatı ve Şeyh Muhammed Zafir

Şazeli Tarikatının kurucusu Ebü'l-Hasan eş-Şazeli'dir. Kendisi, 1196 ya da 1197 yılında, Kuzey Afrika'nın en batı noktası olan, Sebte şehri yakınlarındaki, Gumare'de doğdu. Sebte, bugün İspanya sınırları içerisinde olan Ceuta şehridir. Ebü'l-Hasan eş-Şazeli'nin, asıl ismi Ali'dir. Tunus şehri yakınlarında, Şazile isimli beldede kerametleriyle ön plana çıktığı için, "Şazili" unvanı ile meşhur olmuş, bu unvan, Türkler arasında, Şazeli olarak telaffuz edilmiştir. Baba tarafından "Şerif", anne tarafından "seyyid" olan Ebü'l-Hasan eş-Şazeli'nin, soyu her iki taraftan Hz. Peygamber'e (S.A.V.) dayanmaktadır.¹³³

Şazeli Tarikatının kurucusu olan Ebü'l-Hasan eş-Şazeli, çocuk yaşta, on yaşlarındayken Kuran'ı ezberlemişti. Fas, Tunus, Mısır ve Irak'ta, hem zahiri hem de tasavvufi ilimlerde tahsil yapmıştır. O da tasavvufi yollarda çok meşhur olduğu şekilde, bir süre mağarada inziva hayatı yaşayıp, nefis terbiyesi yapmıştır. Ebü'l-Hasan eş-Şazeli'nin, bir zaman sonra, irşad faaliyetinde bulunmak üzere, Mısır'a gitmesi için manevi bir işaret aldığı nakledilmektedir. O dönemde, birçok farklı din, millet ve mezhepten insanların yaşadığı, aynı zamanda, bir nevi ilim ve kültür merkezi olan İskenderiye'ye gitmiş ve orada hem yöneticiler hem de halk tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Dönemin Eyyübi hükümdarı, kendisine yaşayacak ve ders yapacak yer ve imkân sağlamıştır. 1249 yılında, Fransa Kralı IX. Louis önderliğinde, kalabalık bir Haçlı ordusu Mısır'a sefer düzenlemiştir. Haçlı Ordusu, Dimyat'ı işgal edip, Mansure kentine ilerlemiş olsa da Turan Şah, Haçlıları yenmiş ve IX. Louis'i esir almıştır. Eş-Şazeli'yle ilgili, zikredilmesi gereken şeylerden biri de O'nun da Haçlılarla yapılan bu savaşta, bir buçuk yıl boyunca savaşta bulunmuş olmasıdır.¹³⁴

¹³³ Mustafa Salim Güven, "Şazeliyye", *Türkiye'de Tarikatlar*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 373.

¹³⁴ Ahmet Murat Özel, "Şazeli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2010), 38: 385-386.

Eş-Şazeli, bizzat kendisinin yazdığı bir eser bırakmamış olmakla birlikte, birçok dua kitabı düzenlemiştir. Bunların içinde en meşhur olan, Osmanlı döneminde ve günümüzde, özellikle, Şazeli tarikatı müntesiplerinin okuduğu dua kitabı olan, Hizbü'l-Bahr'dır.¹³⁵ Aynı zamanda Eş-Şazeli, Osmanlı İstanbul'unda, kahvecilerin piri olarak kabul edilmiştir. O dönemde birçok kahvehanede, üzerinde "her sabah besmeleyle açılır dükkanımız/ Hazret-i Şazeli'dir pirimiz üstadımız" yazılı, bir levha asıldığı nakledilmektedir. Ocağın, cezveyi koyarken, ya da ocağı uyandırırken eş-Şazeli'nin ismini anar, kendisine teveccüh ederlermiş.¹³⁶

Şeyhlerinin büyük kısmının, soy olarak Hz. Peygamber'e (S.A.V.) dayandığı Şazeli Tarikatı, büyük ölçüde, koyu bir Ehl-i Sünnet bağlıdır. Zaman içerisinde, Şazeli Tarikatından türeyen, 100'ün üzerinde kol mevcuttur ve Şazelilik, İslam Dünyası'nın en fazla şubesi olan, en yaygın tarikatlarından biridir.¹³⁷ Özellikle Batı'da, sonradan Müslüman olan, birçok kişinin ve önemli entelektüellerin, Şazeli Tarikatına girmiş olması, bu tarikatı hem İslam Dünyasında hem de Batılı ülkelerde ilgi odağı haline getirmiştir.¹³⁸

Şazeli Tarikatı, öncelikli olarak İskenderiye, Tunus, Kahire gibi şehir ortamlarında teşkilatlanmış, sonraları Mağrib bölgesinde ve kırsal alanlarda etkin olmuştur. İlerleyen zamanlarda, Suriye başta olmak üzere Arap coğrafyasında, Alt Hint bölgesinde, Malezya ve Endonezya'da, Afrika'da, Anadolu ve Balkanlar'da, birçok Avrupa ülkesinde ve Amerika'da yaygınlık göstermiştir. Şazeli Tarikatı, Anadolu'ya XVI. yüzyılın başlarından itibaren girmiş,¹³⁹ Osmanlı Devleti'nde etkili olmaya başladıktan sonra, Mekke, Medine, Şam, Halep ve Beyrut başta olmak üzere, birçok Arap bölgesinde daha da meşhur olmuştur.¹⁴⁰

Şazelilerin İstanbul'daki varlıkları, II. Mahmud döneminden itibaren olmakla birlikte, daha ön plana çıkmaları, tarikatın Medeniyye kolu vasıtasıyla olmuştur. Bu kolun halifelerinden olan üç şeyh, Şeyh Mahmud Ebü's-Şamat, Şeyh İbrahim Berade ve Sultan II. Abdülhamid için, en ön plana çıkan, Şeyh Muhammed Zafir'dir.¹⁴¹

¹³⁵ Güven, "Şazeliyye", 381.

¹³⁶ Özel, "Şâzeli", 38: 386.

¹³⁷ Güven, "Şazeliyye", 387-388.

¹³⁸ Ahmet Murat Özel, "Şâzeliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2010), 38: 389.

¹³⁹ Özel, "Şâzeliyye", 38: 387.

¹⁴⁰ Güven, "Şazeliyye", 383.

¹⁴¹ Güven, "Şazeliyye", 400.

İstanbul'da bilinen ilk Şazeli Tekkesi, Silahtar Abdullah Ağa tarafından, 1786 yılında yaptırılan, Alibeyköy Şazeli Dergahı'dır. Sonraları Unkapanı, Beşiktaş, Kabataş ve Çemberlitaş'ta da başka Şazeli tekkeleri açılmıştır. Bu tekkeler içerisinde, en çok bilineni Beşiktaş'taki Ertuğrul Tekkesi, Şazeli şeyhleri içinde en tanınmış olanı da Şeyh Muhammed Zafir'dir. Mezkûr tekkeyi, Sultan II. Abdülhamid, Şeyh Muhammed Zafir için yaptırmış, tekkeye önemli vakfiyeler bağlamış ve kendisi de sıkça gelip gitmiş, tarikat zikirlerine katılmıştır.¹⁴²

Şazeli Tarikatıyla ilgili verilen bilgilerden sonra, II. Abdülhamid döneminde ön plana çıkan, Şeyh Muhammed Zafir'le ilgili bilgi vermek yerinde olacaktır. Şeyh Muhammed Zafir, Trablusgarp'ın doğusunda bulunan, Mısrate beldesinde, 1828¹⁴³ ya da 1829 yılında dünyaya geldi.¹⁴⁴ Kendisi, hocası ve şeyhinin, babası Şeyh Muhammed Hasan Zafir el-Medeni olduğunu ve tasavvufi eğitimi babasından aldığını kaydeder. Şeyh Muhammed Zafir, 18 yaşına kadar Mısrate'de yaşamış, sonra Tunus ve Cezayir'i gezerek Mısır üzerinden Medine'ye geçmiş, iki yıl kaldığı Medine'de, birçok kişiden ilim ve feyiz almıştır. Tekrar, doğum yeri olan Mısrate'ye geri dönerek, babasının vefatı üzerine bu bölgeden 43 yaşına kadar ayrılmamıştır.¹⁴⁵

Şeyh Muhammed Zafir'in küçük kardeşi olan Hamza Zafir, bu süreçte İstanbul'a gelmiş, daha önce Trablusgarp Valisi olan, Mahmud Nedim Paşa aracılığıyla, Pertevniyal Valide Sultan ile tanışmıştır. Pertevniyal Valide Sultan'ın, Hamza Zafir'den çok etkilenmesi ve O'na şeyh olarak intisap etmek istemesi üzerine Hamza Zafir, bu konuda, ağabeyi Şeyh Muhammed Zafir'in ehil olduğunu, dilerlerse O'nu İstanbul'a getirebileceğini söylemiştir. Bu vesileyle İstanbul'a davet edilen Şeyh Muhammed Zafir'in, Sultan Abdülaziz döneminde İstanbul'a geldiği görülmektedir. Şeyh Muhammed Zafir, İstanbul'da, kısa sürede iyi bir itibar elde etmiştir. Pertevniyal Valide Sultan ve o dönemde henüz şehzade olan, II. Abdülhamid, kendisine intisap etmişlerdi. Bir süre sonra, tekrar Medine'ye dönmüş olmakla birlikte, Sultan Abdülhamid tahta geçtikten sonra, kendisini yeniden İstanbul'a davet etmiş, yeniden İstanbul'a geldikten sonra da zaman zaman İstanbul'dan ayrılmak istemesine rağmen, Sultan Abdülhamid'in ısrarıyla, vefatına kadar İstanbul'dan ayrılmamıştır. Şeyh Muhammed Zafir'in, geniş bir saray

¹⁴² Enver Behnan Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1964), 197; Özel, "Şazeliyye", 38: 387.

¹⁴³ Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006), 1: 308.

¹⁴⁴ Buzpınar, "Şeyh Zafir", 39: 78.

¹⁴⁵ Güven, "Şazeliyye", 401.

çevresi olmasına rağmen, dünya hayatına itibar etmediği nakledilmektedir. Aynı zamanda, Sultanın, kendisine teklif ettiği nişan ve rütbeleri de almamıştır.¹⁴⁶ Şeyh Muhammed Zafir, 24 Eylül 1903 tarihinde, Regaip Kandiline isabet eden gece vefat etmiş, faaliyet gösterdiği dergaha defnedilerek, üstüne bir türbe yapılmıştır.¹⁴⁷

Şeyh Muhammed Zafir'in, Sultan II. Abdülhamid'e ve sair saray ricaline yakın olmasına rağmen, kendisine bir vazife verilmediği sürece, devlet işlerine müdahil olmayan, daha çok tasavvufi kimliğiyle ön plana çıkan bir zat olduğu belirtilmektedir.¹⁴⁸ Sultan II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu tarafından da bu düşünce teyit edilmiş, Muhammed Zafir'in, muhterem, saraydaki herkes tarafından saygı gören bir zat olduğu ifade edilmiştir. Ayşe Osmanoğlu'na göre, Şeyh Zafir, memlekette oluşan, musibet ya da hastalık durumlarında Hizbu'l-Bahr, Buhari-i Şerif gibi eserler okur, saraydakilere ve ahaliye manevi destek sağlamış.¹⁴⁹

Zafir ailesinin, büyük dedelerinden Hasan ez-Zafir'in, daha 1517 yılında, Yavuz Sultan Selim'e Mısır seferleri sırasında, maiyetindekilerle birlikte destek verdiği bilinmektedir. Bu süreçte Yavuz Sultan Selim, kendisine birtakım görevlerle birlikte "Ağa" unvanı vermiştir. Kendisine verilen Mukaddes Beldelerin asayiş ve düzeni görevi, hayatının sonuna kadar devam etmiş, vefatından sonra da nesilden nesle aktarılmış ve bu vazife, Tanzimat'a kadar devam etmiştir.¹⁵⁰ Bu manada II. Abdülhamid ve Şeyh Muhammed Zafir ilişkisinin ve Şeyh Muhammed Zafir'in, Abdülhamid'e siyasi ve manevi destek olmasının, birdenbire zuhur eden bir durum olmadığı, yaklaşık olarak 400 yıllık temellerinin ve işlevinin olduğu söylenebilir.

Üçüncü Bölümde, Şeyh Muhammed Zafir'le, Sultan II. Abdülhamid'in ilişkileri, daha yakın planda incelenecektir.

2.2. Rifai Tarikatı ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadî

Seyyid Ahmed er-Rifai'ye nispetle, Rifai Tarikatı ismi alan tarikatın, kuruluşu ve müesseseleşmesi Ahmed er-Rifai hayattayken olmuştur. Rifai Tarikatının daha XII.

¹⁴⁶ Güven, "Şazeliyye", 402; Buzpınar, "Şeyh Zafir", 39: 78-79.

¹⁴⁷ Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliyâ*, 1: 309.

¹⁴⁸ Buzpınar, "Şeyh Zafir", 39: 78.

¹⁴⁹ Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, 28.

¹⁵⁰ Güven, "Şazeliyye", 404.

asırda, diğer tarikatlarla nispetle, kuruluşunu ve teşkilatlanmasını tamamlayan ilk tarikat olduğu söylenebilir.¹⁵¹

Rifai Tarikatının kurucusu Ahmed er-Rifai, Bağdat, Basra arasındaki Bataih bölgesinin, Ümmüabide köyünde, 1118 yılında doğmuştur. Kendisiyle ilgili tüm kaynaklar seyyid olduğu, soyunun Hz.Hüseyin (R.A.) yoluyla Hz.Peygamber'e (S.A.V.) dayandığı konusunda mutabıktırlar. Hem zahiri ilimlerde hem de tasavvufi noktada ehil olduğu, yani alim bir sufi olduğu düşünüldüğü için, kendisine, hocası tarafından, "Ebü'l-âlemeyn", yani iki sancak sahibi unvanı verilmiştir.¹⁵² Aynı zamanda dayısı olan şeyhinin, Ahmed er-Rifai'ye, Ümmüabide denilen yerde bulunan tekkenin başına geçmesini istemesi üzerine, Ahmed er-Rifai oradaki tekkeyi canlandırmış ve kısa sürede çok sayıda müridi olmuştur. Kendisine intisap edenlerin sayısının 100.000'den fazla olduğu ve vefatında bir buçuk milyon civarı insanın cenazesine katıldığı kaydedilmiştir.¹⁵³

Rifai Tarikatı kurulduktan sonra, Mısır'da teşkilatlanan ilk tarikat olmuş, kısa sürede Irak bölgesi, Suriye, Hicaz ve Yemen'de yaygınlık göstermiştir. Amasya Taşova'da bir Rifai zaviyesinin 1257 tarihli vakfiyesi, Kayseri Develi'de bir Rifai şeyhine ait, 1295 tarihli mezar taşı ve Mevlâna döneminde, Konya şehrinde Rifailerin bulunduğu dair kayıtlar, Anadolu'da, Rifai Tarikatının XIII. yüzyıldan itibaren varlığını ortaya koymaktadır. Rifai Tarikatının, İstanbul'da yaygınlaşması ise oldukça sonradır. Tarikatın İstanbul'daki varlığına, XVI. yüzyılda rastlanmakta,¹⁵⁴ 1732 yılında Üsküdar'da kurulan Rifai Asitanesi'nden sonra da İstanbul'da oldukça yaygınlaştığı bilinmektedir.¹⁵⁵

XIX. asrın sonlarında, Rifai tarikatının, neredeyse tüm İslam Dünyasında yaygınlık gösterdiği nakledilir. Aynı dönemde, İstanbul'da kırkın üzerinde Rifai Tekkesi mevcuttur. Neredeyse tüm tarikatlar gibi Rifai Tarikatı da zaman içerisinde birçok kola ayrılmıştır. Bu dönemde Rifai Tarikatının Sayyadi kolundan olan Şeyh Ebü'l-Hüda es-

¹⁵¹ Mustafa Tahralı, "Rifâiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2008), 35: 99.

¹⁵² Mustafa Tahralı, "Ahmed er-Rifai", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1988), 2: 127; Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 1: 218.

¹⁵³ Mustafa Tahralı, "Rifâiyye", *Türkiye'de Tarikatlar*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 285.

¹⁵⁴ Tahralı, "Rifâiyye", 35: 100.

¹⁵⁵ Öngören, "Osmanlı Türkiye'sinde Tarikatlar", 69.

Sayyadi, İstanbul'a Sayyadilik kolunu getirmiştir. Şeyh Ebü'l-Hüda, Sultan II. Abdülhamid'in tahtta kaldığı süre boyunca, Padişaha yakınlığıyla meşhurdur.¹⁵⁶

Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi, Sultan II. Abdülhamid Döneminde oldukça aktif olması hasebiyle, bu çalışma açısından en mühim şahıslardan biri olup, bu bölümde kendisine dair malumat verildikten sonra, Üçüncü Bölümde Sultan II. Abdülhamid'le münasebetleri detaylı şekilde incelenecektir.

Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi, 1850'de, Suriye'de Hama ile Halep şehirleri arasındaki Maarretü'n-Numan isimli bir kasabanın, Hanşeyhun köyünde doğmuştur. Tahsil olarak, Arapça gramerin yanında, tefsir, fıkıh, hikmet ve felsefenin yanı sıra, "ilm-i kıyafet", "ilm-i nücum" gibi, ilginç alanlarda da eğitim aldığı nakledilmiştir. Sonraları, Rifai Tarikatı içerisinde, tasavvufi eğitim de almıştır.¹⁵⁷

Hayatı küçük bir köyde başlayan Şeyh Ebü'l-Hüda, yaşadığı süre boyunca, sürekli yeni mevkiler elde etmiştir. 1867 yılında, Hanşeyhun'da, Rifai ve Kadiri Tarikatı müritleri arasında anlaşmazlıklar ve sorunlar baş göstermiş, Ebü'l-Hüda Efendi, bu sıkıntının çözülmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. 1870'li yıllarda İstanbul'a giden Ebü'l-Hüda Efendi, 1874 yılında, Halep Nakibü'l-Eşraflığına atanmıştır.¹⁵⁸ Sultan Abdülaziz, 1875 yılında, Ebü'l-Hüda Efendi'ye Nakibü'l-Eşraflık maaşının yanı sıra, ayrı bir ödenek daha tahsis edilmesini emretmiştir. Bir süre sonra, resmi görevleri arasına Suriye, Bağdat, Basra ve Diyarbakır Nakibü'l-Eşraflık müfettişliği görevi de eklenmiştir. Bu süreçte bizzat vali tarafından, yöneticilerle bölge esnafı ve halkı arasında çıkan anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak üzere kurulan bir komisyonun başına getirilmiştir.¹⁵⁹ Görülen o ki, Ebü'l-Hüda Efendi, Sultan Abdülaziz'in son döneminde bile, O'nun ve diğer devlet ricalinin himayelerini ve desteklerini görmüştür. Bununla birlikte, bir tarikat şeyhi olmasının yanı sıra, bölgenin idaresinde etkin olmayı başarmıştır.

Şeyh Ebü'l-Hüda, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden sonra, görevinden azledilmiş olsa da Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla, görevi kendisine iade edilmiş, kendisine, yanı sıra Haremeyn payesi verilmiştir.¹⁶⁰ 1876 yılı sonlarında, Ebü'l-Hüda Efendi, Halep Müftüsü Muhammed Kudsi'nin torunu olan, Abdülkadir Kudsi ile birlikte

¹⁵⁶ Tahralı, "Rifaiyye", 292.

¹⁵⁷ Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Hüda Sayyadi", 60-61.

¹⁵⁸ Ş. Tufan Buzpınar, "Sayyâdi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2009), 36: 217.

¹⁵⁹ Manneh, "Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi", 381.

¹⁶⁰ Buzpınar, "Sayyâdi", 36: 217; Manneh, "Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi", 384.

İstanbul'a geldi. Bir süre sonra saraya davet edildi ve Sultan II. Abdülhamid tarafından iltifatlarla karşılandı. Sultan Abdülhamid tarafından, saraya, haftada birkaç defa gelip gitmesi istenmiştir. Aynı süreçte, Şeyhü'l-meşayih vasfıyla Meclis-i Meşayih Başkanlığına getirildi.¹⁶¹ Bu dönemde ayrıca, Meclis-i Mebusan'da, Halep temsilcisi olarak görev almış, Meclis feshedildiğinde de Sultan II. Abdülhamid'le yakınlığı devam etmiştir.¹⁶²

1878 yılından sonra, Şeyh Ebü'l-Hüda'ya gösterilen alaka oldukça artmıştır. Kendisine önce İstanbul, 1879 yılında da Anadolu Kazaskerliği görevleri verilmişti. İlimiye sınıfının en yükseği olarak bilinen, Rumeli Kazaskerliği rütbesini de ısrarla istediği, nihayet 1885 yılında bu talebinin de yerine getirildiği bilinmektedir. Aynı süreçte, kendisine tahsis edilen maaş sürekli arttırılmış, üçüncü, birinci derece ve murassa Mecidi nişanlarıyla ve Altın Liyakat madalyasıyla taltif edilmiştir. Bunun yanı sıra Ebü'l-Hüda Efendi'nin oğlu ve kardeşleri de çeşitli rütbe ve nişanlar elde etmiş, yine O'nun girişimleriyle, Suriye bölgesinde Rifai Tarikatının önde gelen aileleri askerlikten muaf tutulmuştur.¹⁶³

1889 yılında, Sultan II. Abdülhamid tarafından, Ebü'l-Hüda Efendi için, Serencebey Yokuşunda bir konak satın alınarak düzenlenmiş, ikametgâh ve tekke olarak, Ebü'l-Hüda Efendi'ye tahsis edilmiştir.¹⁶⁴

Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, sarayda resmi bir konumu olmamasına rağmen, özel bir Mabeyn Memuru tarzı bir konumunun olduğu söylenmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in, özel hazinesine ait 1901 tarihli bir defterde, kendisi için, "Mabeyn-i Hümayunuma memur" gibi bir ifade kullanılmıştır. Aynı belgeden, Ebü'l-Hüda Efendi'ye, yaptığı faaliyetler için, aylık 15.000 kuruş tahsis edildiği anlaşılmıştır.¹⁶⁵

Şeyh Ebü'l-Hüda Efendi'nin, II. Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre önce Büyükkada'ya taşındığı bilinmektedir. Meşrutiyetin ilanından sonra, Sultan Abdülhamid'e yakınlığı ve hakkında olumsuz kanaatlerin olmasından dolayı, Bekirağa Bölüğüne getirilip sorgulanmıştır. Aynı süreçte sürgüne gönderilme ihtimali üzerinde durulmuşsa da böyle bir karar verilmemiş, fakat Büyükkada'da göz hapsinde tutulmasına karar verilmiştir.¹⁶⁶

¹⁶¹ Manneh, "Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadî", 384.

¹⁶² Tahralı, "Rifaiyye", 294.

¹⁶³ Haslip, *Bilimleyen Tarafları İle Abdülhamid*, 199; Buzpınar, "Sayyâdî", 36: 217.

¹⁶⁴ Buzpınar, "Sayyâdî", 36: 217.

¹⁶⁵ Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Hüda Sayyadî", 64.

¹⁶⁶ Buzpınar, "Sayyâdî", 36: 217; Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Hüda Sayyadî", 58.

Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi, 31 Mart Vakasından kısa bir süre önce, 28 Mart 1909 günü, göz hapsinde tutulduğu Büyükkada'da vefat etti. Vasiyetine uygun şekilde, Beşiktaş'taki dergahına defnedildi. Naaşı, 1937'de buradan alınarak, Halep'te kendisinin yaptırdığı cami, zaviye ve konaktan oluşan külliye'nin haziresine, babasının ve kardeşinin yanına nakledilmiştir.¹⁶⁷

Ebü'l-Hüda Efendi'nin, hayattayken 200'ün üzerinde eser neşrettiği bilinmektedir. Çoğunluğu Arapça olan bu eserlerin, büyük kısmı tasavvuf, Rifai Tarikatı, Sayyadi ailesi üzerine olmakla birlikte, aralarında siyasi meseleler ve Osmanlı Devleti'ne dair kaleme alınanlar da mevcuttur.¹⁶⁸ II. Meşrutiyetin ilanından sonra, Bekirağa Bölüğüne götürülüp sorgulanması, hatta sürgüne gönderilmesinin düşünülmesi, Sultan II. Abdülhamid'in iktidardan düşürüldüğü zamanlarda, Ebü'l-Hüda Efendi'nin de hakkında fazlaca olumsuz kanaat olduğunun ifadesidir. O, Sultan Abdülhamid'e ve kendisine muhalif olan İttihadçılarının ve Jöntürklerin kullandığı basın araçlarında, "sarayın müneccimi", "sultanın büyücüsü" gibi olumsuz ithamlarına maruz kalmış,¹⁶⁹ Abdülhamid muhalifi Jöntürk basınında, çirkinleştirici ve aşağılayıcı karikatürlerle, aşağılanarak hicvedilmiştir.¹⁷⁰

2.3. Senusiler

İslam Tarihi ve Kültürü içerisinde oluşan tarikatlar arasında, Senusilerin diğer tarikatlara nisbetle, daha farklı bir yeri vardır. Bu farklılığın nedenlerinden biri, Senusi Tarikatının, diğer tarikatlara göre daha geç tarihlerde ortaya çıkmış olmasıdır. Diğer bir nedeni de muhtevasında siyasi, içtimai ve askeri unsurlar barındırması açısından, diğer tarikatlara göre, daha fazla ön plana çıkmış olmasıdır.

Senusi Tarikatının kurucusu, Muhammed bin Ali es-Senusi'nin, Mekke'de bulunan Ebukubey's Dağı'nda zaviye açtığı 1837 yılı, tarikatın kuruluş tarihi olarak görülmektedir.¹⁷¹ Bu itibarla Senusi tarikatının, diğer tarikatlara göre oldukça geç teşekkül ettiği söylenebilir. Bu tarikatın da İdrisiyye isimli tarikat yoluyla, yine Şazeli Tarikatının kollarından biri olduğu bilinmekle birlikte,¹⁷² es-Senusi kırk ayrı tarikattan

¹⁶⁷ Buzpınar, "Sayyâdi", 36: 217.

¹⁶⁸ Tahralı, "Rifaiyye", 295.

¹⁶⁹ Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Huda Sayyadi", 58.

¹⁷⁰ Ebru Davulcu - Mustafa Temel, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Yayınlanan Tek Sayılık Mizah Gazetelerinde Muhalefet: El Üfürük, El Üfürük'e Zeylen Körük, Ton Ton Risalesi, Çıngırak, Mahkum", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/37 (2015): 861.

¹⁷¹ Ahmed Kavas, "Senüsiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2009), 36: 536.

¹⁷² Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 1: 317.

icazetli olduğu için Senusilik, Kadiri, Şazeli, Darkavi, Nasiri ve Ticani gibi pek çok tarikatın şubesi olarak da görülebilir.¹⁷³

Muhammed bin Ali es-Senusi, 22 Aralık 1787 tarihinde, Cezayir topraklarında, Vasıta isimli beldede doğmuş, ailesinin önceden yaşadığı şehir olan, Tilimsan yakınlarındaki Esnus Dağı'ndan ötürü, "Senusi" künyesini kullanmıştır. Es-Senusi de diğer birçok tasavvufi kahraman gibi, Hz. Hasan (R.A.) yoluyla, Hz. Peygamber'in (S.A.V.) soyundan gelmektedir. İlk eğitimini, yaşadığı bölgedeki medreselerde aldıktan sonra, daha ileri seviyede eğitim için Fas'a gitmiştir. Es-Senusi'nin, bu süreçte tasavvufla da meşgul olduğu bilinmektedir.¹⁷⁴

Hicaz Bölgesi'ne gitme amacıyla Fas'tan ayrılan es-Senusi, bir süre Kahire'de yaşamış, sonra Mekke'ye yerleşmiştir. Burada, Ebukubeys Dağı'nda tarikatının temellerini atmış,¹⁷⁵ daha çok Kabe'ye gelen, Cezayirli hacılar ve Fransız işgalinden kaçan Afrikalılar üzerinde nüfuz oluşturmuştur. Hicaz bölgesinden ayrıldıktan sonra, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Valisi Ali Asgar Paşa'nın, kendisine gösterdiği ilgi neticesinde Bingazi ve Derne bölgelerinde zaviyeler kurmasına müsaade edildi. Bu bölgede kurduğu zaviyelerden sonra, Mısır sınırına yakın Çağbub'da daha büyük bir zaviye kurdu. Öncesinde çok küçük bir yerleşim yeri olduğu bilinen Çağbub'un, O'nun zaviye kurmasından sonra, birkaç yıl içinde büyük bir şehre dönüştüğü ve Mısır ve Mağrip gibi önemli bir ilim merkezi olduğu nakledilmektedir.¹⁷⁶

İlerleyen zamanlarda, es-Senusi'nin, Hicaz, Mısır, Tunus, Cezayir ve çoğunluğu bugünkü Libya sınırlarında olmak üzere, yirmi iki zaviye açtığı kaydedilmiştir. Bu zaviyelerin, hac güzergahı ve ticari güzergahlar üzerinde açılmasına özellikle özen gösterilmiştir. Zaviyeler, tüccarlar, hac yolcuları ve yerel ahali için bir konaklama yeri, eğitim merkezi, ibadet alanı ve çevresinde zirai faaliyetlerin yapıldığı mekanlar şeklinde tasarlanmıştır. Ayrıca, Senusi Zaviyelerinin Büyük Sahra'daki göçebe gruplar arasında da oldukça etkili olduğu görülmüştür.¹⁷⁷ Tarikatların büyük kısmı daha çok şehir merkezlerinde faaliyet yürütürken, Senusi Tarikatı, ihmal edilen Sahra bölgesinde, köy ve kasabalarda, kırsal

¹⁷³ Kadir Özköse, "Osmanlı Devleti İle Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2013): 17.

¹⁷⁴ Ahmed Kavas, "Senusi, Muhammed bin Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2009), 36: 529; B. G. Martin, *Afrika'da Sufi Direniş*, trc. Fatih Tatlıoğlu (İstanbul: İnsan Yayınları, 1988), 133-134.

¹⁷⁵ Martin, *Afrika'da Sufi Direniş*, 138.

¹⁷⁶ Kavas, "Senusi, Muhammed bin Ali", 36: 530; Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 1: 318.

¹⁷⁷ Kavas, "Senusi, Muhammed bin Ali", 36: 530.

bölgelerde faal olmuştur. Zaman içerisinde, Sirenayka ve Trablusgarp'taki Bedevi grupların güvenini kazanıp desteğini alan tarikat, bir anlamda onların temsilcisi konumuna dönüşmüştür.¹⁷⁸

Senusilikte kardeşlik imgesi ön plana çıkarılmış, Senusi Tarikatına bağlı olanlar, İslam'daki din kardeşliği gereği, birbirlerini kardeş olarak görmüşlerdir. Ayrıca, Senusilerin her birinin, gücü nispetinde, bir deve sahibi olup, silahlı olmaları mecbur görülmüştür. Durumu dar olan müritlere, binek ya da silah imkânı, diğer kardeşleri tarafından sağlanırdı. Bunun yanı sıra, Senusilerin dilencilik yapması, miskin bir hayat sürmesi, zamanlarını inzivayla geçirmeleri uygun görülmemiştir. Aynı zamanda, tarikatın ticareti teşvik ettiği ve bağlılarından sosyal olmalarını istediği bilinmektedir.¹⁷⁹ Bu minvalde, Senusi tarikatının ve bağlılarının, ticarete aktif, sosyal hayatta etkin olmalarının yanı sıra, eğitim ve savaş konularında da iyi seviyede oldukları görülmektedir.

Tarikatın kurucusu Muhammed bin Ali es-Senusi'den sonra, yerine geçen oğlu Muhammed Mehdi, yeni açtığı zaviyelerle, zaviye sayısını iki katına çıkarmıştır. Es-Senusi döneminde, özellikle bugünkü Libya topraklarında açılan zaviyelerin yanı sıra, Muhammed Mehdi döneminde, tarikat Büyük Sahra bölgesinde ve güneyinde çok yayılmıştır. Senusiler, teşvik edildikleri şekilde, bu bölgelerdeki ticari faaliyetlerde söz sahibi olmuşlardır.¹⁸⁰ 1900 yılında, Senusilerin bölgede, 143 zaviyesi olduğu kaydedilmiştir. Bu mekanlardan 45'i Sirenayka'da, 15'i Vaday'da, 15'i Fizan'da, diğerleri de Kanem'de idi.¹⁸¹

Malumdur ki, aynı dönemler, Avrupalı sömürgeci güçlerin, Afrika'da ve özellikle Libya topraklarında işgal ve sömürge girişimlerinin yoğun olduğu dönemlerdir. Bu dönemde Senusiler, sömürge devletlerinin unsurlarıyla mücadele etmeyi telkin eden ve örgütleyen bir yapı olarak ön plana çıkmıştır. Senusiler, işgalci Fransızlarla mücadele etmek için, Osmanlı Devleti'yle beraber hareket etmek gerektiğini idrak etmişler, kendilerinin yanı sıra, başka bölgelerdeki grupları da Osmanlı Devleti'yle organize olmaya yönlendirmişlerdir. Fizan'da bulunan Osmanlı memurlarıyla birlikte, Çad ve Nijer'in iç bölgelerindeki mahalli idarecilerle çalışmalar yapmışlar ve bu bölgeleri de Osmanlı

¹⁷⁸ Özköse, "Osmanlı Devleti İle Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", 19.

¹⁷⁹ Filibeli Ahmed Hilmi Şehbenderzade, *Senüsîler* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997), 31.

¹⁸⁰ Kavas, "Senûsiyye", 36: 536.

¹⁸¹ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 49.

Devleti'ne tabi kılmışlardır. Bu önemli çalışmaların farklı bir neticesi de Osmanlı Tarihinde ilk kez, Büyük Sahra'nın doğusundaki Tibular'ın tamamının, Osmanlı tebaası olması olmuştur.¹⁸²

Senusi Tarikatının, kuruluşundan itibaren, Osmanlı Devleti'yle münasebetlerini anlama noktasında, Senusilerle ilgili yayınlanan Padişah Fermanlarını incelemek yerinde olacaktır. Es-Senusi 1856 yılında, Bingazi zaviyesinin şeyhi olan Abdürrahim Mahbub'u, temsilci olarak İstanbul'a gönderir. Dönemin Padişahı Sultan Abdülmecid, Abdürrahim Mahbub'u bizzat karşılar ve kendisi için resmi protokol düzenletir. Padişahla Senusi temsilcisi arasında yapılan görüşmelerin akabinde, Sultan Abdülmecid tarafından bir ferman düzenlenir ve bu fermanla, Senusi Tarikatının varlığı tanınmış olur. Aynı zamanda, Senusi Zaviyeleri vergiden muaf tutulmuş, Tarikata bölgede vergi ve başka isimler altında para toplama yetkileri verilmiştir.¹⁸³

Sultan Abdülaziz'in tahta çıkmasından sonra Senusiler, Ebü'l-Kasım İsevi adında başka bir şeyhi, yine temsilci olarak İstanbul'a göndermişlerdir. Bu temsilci de bizzat Sultan Abdülaziz'le görüşmüş, Padişah tarafından ağırlanmış ve Padişaha Senusilerin faaliyetleriyle ilgili, detaylı malumat vermiştir. Bu görüşmeden sonra da Sultan Abdülaziz, bir önceki fermanı teyid eder mahiyette bir ferman yayınlamış ve ferman, Trablusgarp Valisine ulaştırılmıştır. Birinci Ferman, Seyyid Senusi'nin Sirenayka'da kurduğu zaviyeleri, ikinci ferman da Seyyid Mehdi döneminde Trablusgarp'ta kurulan zaviyeleri kapsamıştır. Bu fermanlardan sonra, Sultan II. Abdülhamid ve Sultan Mehmed Reşad tarafından da tahta çıkışlarından sonra fermanlar yayınlanmış ve Senusilere, daha önce verilen hakların korunması emredilmiştir. Sultan Mehmed Reşad'ın düzenlediği fermanda, Senusilere ait zaviyeler "harem" olarak nitelenmekte, Senusilerin ve zaviyelerinin, Osmanlı Devleti himayesi altında olduğu vurgulanmaktadır.¹⁸⁴

1911 yılının Ekim ayında, İtalyan işgal güçleri, Libya'ya, Trablusgarp sahillerine çıkarma yaptı. Dönemin Senusi Şeyhi Ahmed Şerif es-Senusi, bu işgal girişimi üzerine bütün bağlılarını cihada davet etti ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki birlikleriyle birlikte, ülkesini istiladan kurtarmak için mücadeleye girişti. Fakat akabinde, 18 Ekim 1912'de, Osmanlı Devleti'nin imzaladığı Uşi Anlaşmasıyla, Trablusgarp ve çevresi İtalyanlara bırakıldı. Bunun üzerine Senusiler, bölgede kalan az sayıdaki Osmanlı birlikleriyle

¹⁸² Kavas, "Senûsiyye", 36: 536; Osanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 1: 318-319.

¹⁸³ Özköse, "Osmanlı Devleti İle Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", 33.

¹⁸⁴ Özköse, "Osmanlı Devleti İle Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", 33-34.

birlikte, üç büyük sömürgeci devletin unsurlarıyla mücadele etmek zorunda kaldı. Buna rağmen büyük bir savunma gösterildi. 1915'te, Mısır tarafından gelen İngiliz kuvvetleriyle mücadele edildi. Eylül 1914 – Nisan 1915 arasında, Trablusgarp çevresi ve Fizan bölgesinden İtalyanlar geri püskürtüldü. Büyük Sahra'dan kuzey istikametinde ilerleyen Fransızların işgalinde olan Canet, 2 Mart 1916'da geri alındı. Orta ve Kuzey Afrika, bu dönemde Batılı misyonerler, seyyahlar ya da askeri güçler açısından tamamen güvensiz ve sıkıntılı bir bölge haline gelmiş, yapılan mücadelelerle, birçok yer sömürgeci devletlerin işgalinden kurtarılmıştır.¹⁸⁵

Kuruluş döneminde, klasik bir tasavvufi cereyan görüntüsü arz eden Senusi tarikatı, zaman içerisinde kurduğu zaviyelerle, ticaretle ve ziraatla alakalı çalışmalar yürütmüş, içtimai boyutunu geliştirmiş ve bölgede oldukça etkin olmuştur. Sömürgecinin ve istilanın ortaya çıktığı dönemlerde de sömürgeci devletlere karşı, toplu bir direniş grubuna dönüşmüştür. Bu grup vesilesiyle, İtalya'nın 1911'de giriştiği Libya işgali, üzerinden yıllar geçse de bir türlü tamamlanamamış,¹⁸⁶ direniş, 1931'de İtalyan kuvvetleri tarafından idam edilen Ömer el-Muhtar dönemine kadar, ciddi şekilde devam etmiştir.¹⁸⁷ Afrika'daki Senusi direnişi, 1919 – 1922 yılları arasında, Anadolu'da oluşan Türk Kurtuluş Savaşı'na da benzetilmektedir.¹⁸⁸

Ayrıca, Tarikatın üçüncü şeyhi olan Ahmed Şerif es-Senusi, Sultan Vahdettin'in tahta çıkışında tertip edilen törende, Padişaha kılıç kuşatmış, Osmanlı Devleti tarafından, kendisine paşa rütbesi ve vezirlik payesi verilmiştir. Senusilerle alakalı, son tahlilde aktarılacak şeylerden bazıları da yine, Şeyh Ahmed Şerif'in, Milli Mücadele esnasında Anadolu'da bulunması, Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele Hareketi'ne destek vermiş olması, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ve Cumhuriyet'in kurulduğu dönemlerde de Türk programları doğrultusunda çabalar göstermiş olmasıdır.¹⁸⁹

2.4. Mevlevilik

Abdülhamid Döneminde, yukarıda açıklanan tarikat ya da tarikat şeyhlerine göre, daha az oranda olmakla birlikte, yine de ön plana çıkan tarikatlardan biri de Mevleviliktir. Mevlevilik ve tarikatın ismine nispetle teşekkül ettiği Mevlâna Celaleddin-i Rumi, tüm

¹⁸⁵ Kavas, "Senûsiyye", 36: 536.

¹⁸⁶ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 490.

¹⁸⁷ Kavas, "Senûsiyye", 36: 536.

¹⁸⁸ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 484.

¹⁸⁹ Nihat Azamat, "Senusi, Ahmed Şerif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2009), 36: 528; Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 1: 319.

İslam dünyasında popüler olmasının yanı sıra, evrensel olarak da birçok din ve millet mensubu tarafından alaka toplamıştır.

Tarikatın kurucusu mevkiindeki Mevlâna Celaleddin-i Rumi'nin, 30 Eylül 1207'de, bugün Afganistan sınırları içinde olan, Belh şehrinde doğduğu bilinmektedir. Babası, "Sultanü'l-ulema" olarak nam yapmış ve ünü yaşadığı şehir olan Belh'ten, İslam alemine yayılmış bir mutasavvıf olan, Bahaeddin Veled'dir. Bahaeddin Veled, Harizmşah hükümdarı Muhammed Harizmşah'a kırıldığı için, ailesiyle birlikte yaşadığı şehir olan Belh'ten ayrılmış, Bağdat, Hicaz ve Karaman'da konaklayarak, sonunda Konya'ya gelip yerleşmiştir. Kendilerini Konya'ya davet etmiş olan, Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad, Konya'da kendilerine bir medrese tahsis etmiştir. Bu sırada Mevlana'nın on dört yaşlarında olduğu bilinmektedir.¹⁹⁰

Mevlana'nın soyu ya da ırkıyla alakalı, birden fazla rivayet mevcuttur. Bu rivayetlerin arasında, soyunu Hz. Ebubekir (R.A.),¹⁹¹ ya da Hz. Ali'ye (R.A.) dayandıran kaynaklar vardır. Bunun yanında, Mevlâna kendisini Türk olarak nitelemiştir.¹⁹² Mevlevi tarikatı, Mevlâna Celaleddin-i Rumi Türk olsun ya da olmasın, kültür olarak Türklerin tesis ettiği bir tarikat olarak değerlendirilmiştir.¹⁹³

İlim ve tasavvuf ehli bir ailede doğup büyüyen Mevlâna, biraz da babasının vesilesiyle, ilmi ve tasavvufi sınıftan birçok zâtlarla tanışma ve onlardan, istifade etme imkânı bulmuştur. Dini ve tasavvufi eğitimini, önce babası Bahaeddin Veled, O'nun vefatından sonra da O'nun halifesi olan, Seyyid Burhaneddin Muhakkık-ı Tirmizi'den almıştır.¹⁹⁴ Eğitiminin belirli aşamasından sonra, hocası Muhakkık-ı Tirmizi, O'nu Halep'e ve Şam'a gitmesi konusunda yönlendirmiştir. Bu dönem, İslam Aleminde Moğol istilalarının yoğun olduğu bir dönem olduğu için, Halep ve Şam bölgesi, Moğol istilalarından kaçıp sığınan birçok alim ve fazıl kişinin toplanma merkezi haline dönüşmüştür. Bu iki şehirde Mevlâna yedi yıl kadar kalmış, bölgedeki mühim medreselerde, alanında donanımlı olduğu söylenebilecek birçok alimden fıkıh, hadis, dil ilimleri ve diğer İslami alanlarda

¹⁹⁰ Sezai Küçük, "Mevleviyye", *Türkiye'de Tarikatlar*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 489-490.

¹⁹¹ Mim Kemal Öke, *Aşkla Dans Türkler, Tasavvuf ve Musiki* (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2012), 189.

¹⁹² Reşat Öngören, "Mevlana Celaleddin-i Rumi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2004), 29: 441.

¹⁹³ Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, 84.

¹⁹⁴ Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 1: 358.

ilim tahsil etmiştir. Mevlana'nın Şam'da olduğu dönemde, büyük mutasavvıf Muhyiddin İbn-i Arabi'yle de görüştüğü bilinmektedir.¹⁹⁵

O döneme kadar, şeyhi olarak görülen Muhakkık-ı Tirmizi'nin vefatından sonra Mevlâna, Kübreviyye Tarikatı esaslarına göre irşad faaliyetlerine devam etmiştir. Birkaç yıl böyle devam eden sürecin ardından, Mevlâna Şems-i Tebrizi'yle tanışmıştır. Ve bundan sonraki safha, hayatının yeni bir dönemi, ikinci kısmı olarak değerlendirilmiştir. Bu dönemde, Mevlana'nın yoğun bir tasavvufî hal kazandığı, ilmi hayattan uzaklaştığı, medreselerden ve talebelerinden koptuğu, sema ve raks şeklinde zikirler uyguladığı, vaktini şiiir ve gazellerle geçirdiği nakledilmekte ve bu yüzden ilmi sınıf tarafından eleştirilere maruz kaldığı bilinmektedir.¹⁹⁶

Mevlâna, 17 Aralık 1273 yılında vefat etmiştir.¹⁹⁷ O'na nisbetle bir tarikatın kurulması ve bu tarikatın Mevlevilik olarak adlandırılması, önce Mevlana'nın halifesi Hüsameddin Çelebi, sonra da oğlu Sultan Veled dönemlerinde olmuştur. Özellikle Sultan Veled, Selçuklu Hanedanından ve Türkmen Beylerinden oluşturduğu çevreden istifadeyle, Mevleviliği Anadolu'da yaymıştır. Yetiştirdiği halifeleri, Kırşehir, Amasya, Erzincan gibi şehirlere göndererek, buralarda Mevlevi tekkeleri kurulmasını sağlamıştır.¹⁹⁸ Sultan Veled, aynı zamanda tarikatların adap ve erkan olarak isimlendirilen esasları konusunda, Mevleviliğin ritüellerinin oluşmasını da sağlamıştır.¹⁹⁹ Her ne kadar Mevlâna'nın uyguladığı tarzı, bir tarikat biçimi olarak oluşturmadığı söylene de kendisinden sonraki halefleri, Mevlâna'nın ortaya koyduğu esasları, bir anlamda kurumsallaştırarak, bir tarikat haline gelmesini sağlamıştır.²⁰⁰

Mevlana'nın oğlu Sultan Veled, Mevlevi tarikatının başına oğlu Ulu Arif Çelebi'yi getirmiştir. Bundan sonra, Mevlevilikle ilgili sürekli devam edecek iki durum ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri, Hüsameddin Çelebi hariç, Tarikat şeyhliğinin hep babadan oğula aktarılması, ikincisi de tarikat şeyhlerinin Mevlana'nın soyundan gelmelerini işaret anlamında, "Çelebi" unvanıyla anılması olmuştur. Mevlana'nın oğlu Sultan Veled soyundan gelenlerin, yaş olarak en büyüğü "Çelebi Efendi" olarak tesmiye edilmiş ve

¹⁹⁵ Küçük, "Mevleviyye", 490-491.

¹⁹⁶ Küçük, "Mevleviyye", 491-492.

¹⁹⁷ Öngören, "Mevlana Celalleddin-i Rumi", 29: 445.

¹⁹⁸ Ş. Barihüda Tanrıkorur, "Mevleviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2004), 29: 468.

¹⁹⁹ Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, 84.

²⁰⁰ Küçük, "Mevleviyye", 493; Ömer Rıza Doğrul, *İslamiyetin Geliştirdiği Tasavvuf* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2008), 189.

Konya Mevlevihanesi'nin başına getirilmiştir. Bu anlamda, tarikatın genel olarak merkeziyetçi bir yapıda olduğu söylenebilir.²⁰¹ Bunun yanında, Mevlevilikle ilgili, diğer tarikatlara göre, farklılık arz eden durumlardan biri de hiçbir kolunun bulunmamasıdır. Neredeyse tüm tarikatlardan farklı kollar çıkmış, çıkan kollar zaman içerisinde yeni isimlerle yeni tarikatlara dönüşmüş olmasının yanında, Mevlevilik, kuruluşundan itibaren tek bir yapı olarak kalmıştır.²⁰²

Mevlevilik, özellikle Mevlâna'dan sonraki üçüncü şeyh olan, Ulu Arif Çelebi döneminde çok genişlemiştir. Ulu Arif Çelebi, özellikle Moğol hakimiyetinde olan Selçuklu Devleti'nin doğu bölgelerine seyahatler düzenlemiş, Sivas, Erzurum, Bayburt, Tokat, Tebriz, Irak gibi bölgelerde, önde gelen yöneticilerle görüşmüştür. O dönemde ve Selçuklu Devleti'nin çöküşünden sonraki beylikler döneminde, birçok yerde zaviyeler açılmış, devlet yöneticileri, Türkmen Beyliklerinin liderleri ve birçok kişi Mevlevi Tarikatına intisap etmiştir. Hülâsa Sultan Veled ve Ulu Arif Çelebi dönemlerinde Mevlevilik ritüel, ayin, tören ve zaviyeler açısından kendini tamamlamış ve XV. yüzyıla kurumsal bir şekil alarak girmiştir.²⁰³

Anadolu Beyliklerinde oldukça yaygınlaşan Mevleviliğin, Osmanlı Devleti'ndeki etkinliğinin, Sultan II. Murad tarafından, 1426 yılında Edirne'de kurulan Mevlevihane ile oluştuğu bilinmektedir. İstanbul'un fethinden sonra, Vezneciler'deki Akataleptos Manastırı, Kalenderhane Camii'ne dönüştürülmüş, burası bir süre Mevlevihane olarak işlev görmüştür. İstanbul'da Mevlevihane olarak özellikle kurulmuş ilk mekân ise, II. Bayezid'in yönlendirmesiyle, o dönemdeki vezirlerden İskender Paşa'nın av arazisinde inşa edilen, Galata ya da Kulekapı Mevlevihanesi olmuştur. Bu mekanla birlikte, İstanbul'un, Konya'dan sonra en önemli Mevlevi kenti olduğu düşünülmektedir. Yine II. Bayezid Dönemi'nde yapılan düzenlemelerle, Mevlevilik adeta, bir devlet tarikatı haline gelmiştir.²⁰⁴ İlerleyen dönemlerde, Mevlevi tarikatının Osmanlı Devleti'ndeki etkinliği yoğun olmuş, bazı padişahların kılıç kuşanma törenlerinde Mevlevi şeyhler kılıç kuşatmıştır.²⁰⁵ XVI. yüzyılda, Kütahya, Muğla, Bursa ve Selçuk gibi şehirlerde, ahalsinin tamamının Mevlevi olduğu köylerin olduğunun bilinmesi de ilginçtir.²⁰⁶

²⁰¹ Küçük, "Mevleviyye", 498.

²⁰² Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, 282.

²⁰³ Tanrıkorur, "Mevleviyye", 29: 468-469.

²⁰⁴ Tanrıkorur, "Mevleviyye", 29: 469; Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Mevleviler", *Belleten* 55/213 (1991): 354.

²⁰⁵ Küçük, "Mevleviyye", 517.

²⁰⁶ Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Mevleviler", 355.

Mevleviliğin ortaya çıktığı XIV. yüzyıldan, 1925 senesine kadar, Anadolu, Balkanlar ve sair İslam bölgelerinde, 100'den fazla Mevlevihane'nin faaliyet gösterdiği, 1925 yılında, tekkelerin yasaklandığı tarihten hemen önce bile, bu tekkelerden seksen iki tanesinin faal olduğu nakledilmiştir.²⁰⁷ Tekkeleri ve zaviyeleri kapatan yasayla birlikte Mevlevi tekkeleri de kapanmıştır. Fakat, 1926'da çıkarılan yeni bir kanunla, Hacı Bektaş-ı Veli'nin ve Mevlana'nın türbelerinin, müze olarak hizmet vermesine müsaade edilmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde, anca 1946 ve 1954 yıllarında yapılan ufak çaplı sema gösterileriyle, yeniden "Şeb-i Arus" törenleri düzenlenmeye başlanmış ve bu tarihlerden sonra devam etmiştir.²⁰⁸

Mevlevilikle ilgili, bahsedilmesi gereken durumlardan biri de bu tarikatla birlikte, birçok sanatsal faaliyetin ortaya çıktığı, ya da bu yapı içerisinde bulunanlar tarafından geliştirildiğidir. Mevlevihanelerden, bir konservatuar gibi birçok sanat adamı, bestekar yetişmiştir.²⁰⁹ Edebiyat, Hat sanatı, Nakkaşlık gibi alanlarda da birçok sanatkâr ortaya çıkmış, bunlar, sanat tarihi açısından mühim eserler ortaya koymuşlardır. Aynı zamanda, farklı ilim dallarında meşhur olan, birçok alim, kanaat önderi ve devlet yetkilisi Mevlevi alt yapılıdır.²¹⁰

2.5. Nakşibendi Tarikatı ve Nakşibendi Şeyhleri

Bu bölümde, Nakşibendi Tarikatı anlatılacak ve özellikle, Sultan II. Abdülhamid Döneminde ön plana çıkan Nakşibendi Tarikatı şeyhleri hakkında malumat verilecektir. Tasavvuf tarihi ve tasavvuf kültürü içerisinde, çok fazla yeri olan Nakşibendi Tarikatının, çalışma konusunun dışında olduğu için, mezkûr dönemle alakalı olmayan şeyh ya da ileri gelenleriyle ilgili topyekûn bilgi verme yoluna gidilmeyecektir.

Nakşibendi Tarikatı, İslam dünyasında Kadiri Tarikatından sonra en yaygın tarikattır. Nakşibendi tarikatının piri olarak kabul edilen Bahaeddin Nakşibend'in, aslında bir tarikat kurmadığı bilinmektedir. Kendisinden önce var olan, kendisinden sonra da devam eden "Hacegan" denilen usulü düzenlemiş, daha sonra Hacegan yolu Bahaeddin Nakşibend'in ismine nispetle, Nakşibendilik, ya da Nakşilik olarak isimlendirilmiştir.²¹¹ Aynı silsile içerisinde, Hacı Yusuf el-Hemedani isimli şeyhten, Bahaeddin Nakşibend'e

²⁰⁷ Küçük, "Mevleviyye", 507.

²⁰⁸ Tanrıkorur, "Mevleviyye", 29: 471.

²⁰⁹ Öke, *Aşkla Dans Türkler, Tasavvuf ve Musiki*, 208.

²¹⁰ Tanrıkorur, "Mevleviyye", 29: 474.

²¹¹ Hamid Algar, "Nakşibendiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2006), 32: 335.

kadar gelen kısım “Tarik-ı Hacegan”, Bahaeddin Nakşibend’den sonraki kısım ise “Tarik-ı Nakşibendi” olarak isimlendirilmiştir.²¹²

Hacegan Tarikatı, XII. yüzyılda Buhara civarında oluşmuştur. Horasan Bölgesinde ortaya çıkan, zamanla Maveraunnehir’e ve Buhara gölgesine ulaşan sufi anlayış, Buhara bölgesindeki medrese kültürüyle birleşmiş ve ortaya bir sentez olarak Nakşibendilik çıkmıştır. XII. Yüzyılda, Hacegan tarikatının kurulduğu Orta Asya’da, mezhep ve itikadi anlayış olarak, Hanefilik ve Matüridilik hakimdi. Buhara ve Semerkant gibi şehirlerde, yoğun bir Sünni itikada sahip olan, çok sayıda alim ve medrese mevcuttu. Doğal olarak, Hacegan yolu ve Nakşibendilik, sıkı Ehl-i Sünnet bağlısı gruplar olarak ortaya çıkmıştır. Hacegan tarikatının kurucusu olarak bilinen, Hacı Yusuf el-Hamedani, Bağdat Nizamiye Medresesinde eğitim gören ve Horasan tasavvuf kültüründe yetişen, önemli bir alim ve aynı zamanda sufidir.²¹³

Nakşibendi Tarikatının, ismine nispet edildiği Bahaeddin Nakşibend’in ise, kesin olarak Türk olduğu bilinmektedir.²¹⁴ Bahaeddin Nakşibend, 1318 yılında, Buhara bölgesinde, bugün Kasr-ı Arifan olarak bilinen köyde dünyaya gelmiştir. İlk tasavvufi eğitimi, meşhur bir mutasavvıf olan Seyyid Emir Külal’dan almış,²¹⁵ ondan icazet aldıktan sonra da daha birçok şeyhten eğitim ve icazet almıştır. Sonrasında, doğduğu köye dönerek irşad faaliyetleriyle ömrünü geçirmiştir. Bahaeddin Nakşibend, ömrünün sonuna kadar, ikisi hac nedeniyle olmak üzere, sadece üç defa Buhara bölgesinden ayrılmış, 2 Mart 1389 tarihinde yine aynı köyde vefat etmiştir.²¹⁶ Gençlik döneminde, babasının mesleği olduğundan, Nakışçılıkla ilgilendiği için, Nakşibend lakabının ortaya çıktığı söylenmektedir.²¹⁷

Tarikatların büyük kısmı, silsilelerini Hz. Ali’ye (R.A.) dayandırırken, Nakşibendilik silsilesinin, Hz. Ebubekir’den (R.A.) geldiği belirtilmiştir. Yine birçok tarikat, cehri, yani açık zikir ve sema gibi usuller kullanırken, Nakşibendi ekolü hafi, yani sessiz, gizli zikri benimsemiştir.²¹⁸ Yine yoğun bir Ehl-i Sünnet bağlısı olduğu bilinen Şah-ı Nakşibend, Nakşibendi Tarikatını, Hz. Peygamber’in (S.A.V.) sünnetine ve ashabının yoluna mutlak

²¹² Hamid Algar, “Bahâeddin Nakşibend”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1991), 4: 459.

²¹³ Necdet Tosun, “Nakşibendiyye”, *Türkiye’de Tarikatlar*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 611-612.

²¹⁴ Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, 149.

²¹⁵ Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliyâ*, 2: 30-31.

²¹⁶ Algar, “Bahâeddin Nakşibend”, 4: 458-459.

²¹⁷ Tosun, “Nakşibendiyye”, 613.

²¹⁸ Tosun, “Nakşibendiyye”, 611; Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliyâ*, 2: 40.

bağlılık olarak tanımlamıştır. Nakşibendi Tarikatı, şeriatın dış nizamına uyumu zaruri görmektedir.²¹⁹ Tarikatın ileri gelenleri, Nakşibendi dergahlarında, fıkıh kitaplarının da muhakkak okunması gerektiğini belirtmişlerdir. Hatta, tasavvufi eserler okunmasa bile, fıkhi eserlerin okunmasının zaruri olduğunu ifade ederek,²²⁰ İslam'ın dış nizamına bağlı olmanın gerekliliğini ortaya koymuşlardır.

Anadolu'daki ilk Nakşibendi Tekkesinin, 1404-1405 yıllarında, Amasya'da, Bedreddin Mahmud Çelebi isimli zat tarafından yaptırılıp düzenlendiği bilinmektedir. Tekkenin ilk şeyhliğini, Bahaeddin Nakşibend'in halifelerinden biri olduğu söylenen, Hacı Rükneddin Mahmud Buhari yapmıştır. Nakşibendi Tarikatının, XV. asır ve sonrasında Anadolu'da ciddi bir şekilde yayıldığı bilinmektedir.²²¹

İstanbul'da ise, bilinen ilk Nakşibendi Tekkesinin kurulması, 1490 yılında Abdullah-ı İlahi isimli bir Nakşibendi şeyhi tarafından olmuştur. Abdullah-ı İlahi, 1477 yılında İstanbul'a ziyarete gelmiş, Zeyrek medresesinde ilim tahsil etmiş, sonra da burayı Nakşibendi Dergâhı olarak tesis etmiştir. O dönemde ve sonraki dönemlerde, Nakşibendi Tarikatı, hem İstanbul'da hem de Anadolu ve Balkanlar'da Osmanlı Padişahları tarafından himaye edilmiştir.²²² Nakşibendiliğin, Osmanlı Devleti topraklarında en kuvvetlendiği dönemin, XIX. yüzyıl olduğu söylenmekte,²²³ 1890 yılında, sadece İstanbul'da, 65 tane Nakşibendi Dergahının var olduğu bilinmektedir.²²⁴

Tarikatların, Müslümanlara dini öğretme ve İslam'ı daha iyi yaşatma vazifesinin yanında, gayr-ı müslimleri de İslam'a ısındırma boyutu olduğu aşikardır. Bilhassa Balkanlar'da, birçok ihtida, yani sonradan Müslüman olma vakasında, özellikle Nakşibendi Tarikatının etkisinin büyük olduğu bilinmektedir.²²⁵

Nakşibendi Tarikatı da zaman içerisinde birçok kola ayrılmış, ya da aynı tarikat, değişiklik ya da düzenleme yapan şeyhlerin adıyla da anılır olmuştur. Nakşibendilik açısından, bunların en önemlilerinden bir tanesi, İmam-ı Rabbani Ahmed-i Sirhindi'dir. Hindistan'ın Sirhind kentinde doğan İmam-ı Rabbani, hem Hindistan'da bulunan Müslümanların İslami anlayışında, hem de Nakşibendi Tarikatının tasavvufi usulleriyle

²¹⁹ Tosun, "Nakşibendiyye", 613; Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, 153.

²²⁰ İmam-ı Rabbânî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, trc. Dâru'l-Hikme (İstanbul: Yasin Yayinevi, 2013), 1: 127.

²²¹ Tosun, "Nakşibendiyye", 628.

²²² Algar, "Nakşibendiyye", 32: 338.

²²³ Hilmi Ziya Ülken, *İslam Düşüncesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1946), 201.

²²⁴ Karpas, *İslam'ın Siyasallaşması*, 194.

²²⁵ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 89.

düşünce yapısında, mühim değişiklikler yapmış, tarikata yeni bir istikamet vermiştir. Bu sebeple O'na, (Hicri) ikinci bin yılın yenileyicisi anlamında, “Müceddid-i Elf-i Sani” lakabı verilmiştir. İmam-ı Rabbani'nin, bu lakabından ötürü Nakşibendilik içindeki bu kola da Müceddidiye ismi verilmiştir. Bu kol, Nakşibendi Tarikatı içerisinde önemlilerinden biri olmuş, birçok kol zaman içerisinde kaybolursa da Müceddidiye varlığını sürdürmüş, hatta günümüze kadar ulaşmıştır.²²⁶ Ayrıca, İmam-ı Rabbani tarafından kaleme alınan Mektubat-ı Rabbani isimli eser, hem Nakşibendi Tarikatının içeriğine ait, doktriner, hacimli bir eser olmuş, hem de Şii muhalefeti karşısında, muhafazakâr bir Sünni duruşla ilmi sınıf tarafından alaka çekmiştir.²²⁷

Yine, Nakşibendi Tarikatı içerisinde geniş bir yer tutan ve zaman içerisinde oldukça popülerleşen kollardan biri de Halidiye koludur. Bu yapı, Nakşibendi şeyhi Mevlâna Halid-i Bağdadi ile, günümüze daha yakın dönemlerde ortaya çıkmıştır. Halidi kolu, özellikle Anadolu'da, Suriye, Irak, Hicaz; Kuzey Kafkasya'da Çeçenistan ve Dağıstan, Güneydoğu Asya'da Singapur, Endonezya, Malezya gibi bölgelerde oldukça yayılmıştır.²²⁸ Halid-i Bağdadi, Anadolu'ya halifelerini göndermiş, bu vesileyle Halidilik, Anadolu'da ve İstanbul'da en yaygın olan Nakşibendi kollarından biri olmuştur. Tanzimat sonrası dönemde, Osmanlı bürokrasisinde birçok kişinin de Nakşibendi Halidi tarikatına bağlı olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, yiktirilmeyen Bektaşî Tekkelerine genellikle Nakşibendi Halidi şeyhler atanmıştır.²²⁹

Sultan II. Abdülhamid'in, olumlu ya da olumsuz olarak münasebeti olan Nakşibendi tarikatı şeyhleri arasında, en ön plana çıkan iki isim, Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi ve Esad Erbili'nin, her ikisi de Nakşibendi Tarikatının Halidi ekolündendir. Nakşibendilikle ilgili kısmı bitirmeden evvel, bu şahıslar hakkında malumat vermek faydalı olacaktır.

2.5.1. Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi

Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi, unvanından da anlaşılacağı üzere, Gümüşhanelidir. 1813 yılında, Gümüşhane'nin Emirler mahallesinde doğduğu, babasının isminin Mustafa olduğu bilinmektedir. Babasının ticaretle uğraşmasından dolayı, küçük yaşta ailesiyle birlikte önce Trabzon'a, sonra da İstanbul'a göç etmiştir. Trabzon'da

²²⁶ Tosun, “Nakşibendiyye”, 620.

²²⁷ Algar, “Nakşibendiyye”, 32: 338.

²²⁸ Tosun, “Nakşibendiyye”, 628.

²²⁹ Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, 87.

bulunduğu dönemde gördüğü tahsilin, daha çok fıkıh, sarf, nahiv gibi zahiri ilimlerde olduğu, İstanbul'daki tahsil hayatının ise, tasavvuf merkezli olduğu görülmüştür.²³⁰

İstanbul'da kaldığı dönemde, meslek olarak kese ördüğü, bir süre sonra da bir matbaa kurarak çalıştırılmasını sağladığı bilinmektedir. Tasavvufi öğrenimi ve terbiyesi içerisinde, en fazla istifade ettiği Nakşibendi Halidi şeyhi, aynı zamanda bizzat Mevlâna Halid-i Bağdadi'nin halifelerinden biri olan, Ahmed el-Ervadi olmuştur.²³¹ Ahmed el-Ervadi, Şeyh Ahmed Ziyaeddin'i, tasavvufi olarak eğitmiş ve sonrasında Nakşibendi Halidi şeyhi olarak kendisine halifelik vermiştir.²³² Ahmed Ziyaeddin Efendi, bir eserinde tasavvufi açıdan kendisini, tarikat olarak Nakşibendi, meşrep olarak da Şazeli şeklinde tanımlamıştır.²³³

Gümüşhanevi, 1859 yılında, Cağaloğlu'nda, bugün İstanbul Defterdarlığı binasının olduğu yerdeki Fatma Sultan Camiini, tekke haline getirmiş ve burada irşad faaliyetleriyle meşgul olmuştur. Kendisine bağlanan birçok kişiye, irşad ettikten sonra icazet vermiş ve çok fazla halife yetiştirmiştir. İki defa hacca gitmiş olan Şeyh Ahmed Ziyaeddin, ikinci hacdan sonra hemen İstanbul'a dönmemiş, üç yıl kadar Mısır'da kalmıştır. Orada bulunduğu süre zarfında hem Mısır açısından hem de İslam Dünyasının geneli açısından mühim olan birçok medresede, başta Hadis olmak üzere farklı İslami İlimlerde dersler okutmuştur. Mısır'da kaldığı dönemde de birçok kişiye icazet veren Şeyh Ahmed Ziyaeddin'in, halifelik verdiği kişilerin arasında göze çarpan isimlerden biri, Mısır Müftüsü Muhammed el-Menuti'dir.²³⁴ Ayrıca Şeyh Ahmed Ziyaeddin'in, 1877 – 78 Osmanlı – Rus Savaşı sırasında, yanında müritleriyle birlikte, Batum cephesinde bizzat savaştığı ve askere manevi destek olduğu nakledilmektedir.²³⁵

Şeyh Ahmed Ziyaeddin'in, hayatının büyük kısmını teşkil eden İstanbul safhasında, Saray Ricaliyle arasının iyi olduğu bilinmektedir. Arada ufak çaplı olumsuz hadiseler olmakla birlikte, vefatına kadar İstanbul'daki faaliyetlerini rahat bir şekilde sürdürmüştür. 1893 yılındaki vefatından sonra, Süleymaniye Camii Haziresine defnedilmiş, buraya

²³⁰ İrfan Gündüz, "Gümüşhânevi, Ahmed Ziyâeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1996), 14: 276.

²³¹ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 204.

²³² Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliyâ*, 2: 334.

²³³ Gündüz, "Gümüşhânevi, Ahmed Ziyâeddin", 14: 276.

²³⁴ Gündüz, "Gümüşhânevi, Ahmed Ziyâeddin", 14: 276.

²³⁵ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 222.

defnedilmesi hem hayatında hem de vefatından sonra, kendisine gösterilen alaka ve saygının ifadesi olarak görülmüştür.²³⁶

Şeyh Ahmed Ziyaeddin'le ilgili, bahsedilmesi gereken birkaç özellik daha mevcuttur. Bunlardan bir tanesi, kendisine mensup olanlar arasında bir borç ve yardımlaşma sandığı kurmuş olmasıdır. Bu sandıkta toplanan maddi birikimle bir matbaa kurulmuş, basılan eserlerin ücretsiz olarak dağıtılması sağlanmıştır. Aynı zamanda, bu yardım sandıkları üzerinden, İstanbul, Rize, Of ve Bayburt'ta, dört tane büyük çaplı kütüphane kurulmuştur. Buna bağlı olarak, bahsedilecek diğer husus da ilmi hayata verilen değerdir. Gümüşhanevi, halifelik vereceği kişilerin, ilmi açıdan da donanımlı olmalarını istemiş, tekkesini de bir ilim mekânı, bir Darü'l-Hadis olarak kullanmıştır.²³⁷

2.5.2. Şeyh Esad Erbili

Sultan II. Abdülhamid Döneminde, ön plana çıkan bir diğer Nakşibendi Halidi şeyhi de Erbilli Esad Efendi'dir. Sultan II. Abdülhamid'in, Esad Efendi'yle olumsuz olarak değerlendirilebilecek münasebetleri, tezin asıl çalışma alanı olan Üçüncü Bölümde işlenecektir. Bu kısımda, Şeyh Esad Erbili'yi tanıma amaçlı bilgi verilecektir.

Esad Erbili'nin, bugün Kuzey Irak topraklarında bulunan, Musul'un Erbil kasabasında, 1847 yılında doğduğu bilinmektedir. Kendisi için, memleketine nispetle, "Erbili", ya da Erbilli Esad Efendi olarak unvan oluşmuştur. Hem dedesi hem de babası, Nakşibendi şeyhi olup, Nakşibendi Halidi kolunun kurucusu, Şeyh Mevlâna Halid-i Bağdadi'nin halifelerindendirler. Kendisi de bu kolun şeyhlerinden, Taha el-Hariri'ye intisap etmiş, beş yıl tasavvufi terbiye gördükten sonra, Taha el-Hariri'den aynı tarikatla ilgili halifelik almıştır.²³⁸

Esad Efendi, Şeyhinin vefatından sonra İstanbul'a gelme kararı almış, İstanbul'a geldikten sonra, bir süre farklı mekanlarda kalmış, akabinde birden fazla dergâhta irşad faaliyetleri yapmıştır. İstanbul'a geldikten sonra, Kadiri tarikatından icazet aldığı, yani hem Nakşibendi Halidi, hem de Kadiri şeyhi olarak faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Erbilli Esad Efendi bu dönemde, Sultan II. Abdülhamid'in damadı Halid Paşa vesilesiyle saraya da gidip gelmiş, saray ricaline sohbetler vermiştir. Bu dönemde, Meclis-i Meşayih

²³⁶ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 72.

²³⁷ Gündüz, "Gümüşhânevi, Ahmed Ziyâeddin", 14: 276.

²³⁸ Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 347-348.

üyeliği yapmış olmasına rağmen,²³⁹ II. Abdülhamid’le aralarında baş gösteren uyumsuzluklardan ötürü, II. Abdülhamid tarafından, 1900 yılında memleketi Erbil’e sürgün edilmiştir.²⁴⁰

Sürgün edilmesinin nedeninin, Hamdi Bey isimli şairin, Şeyh Esad Efendi’yi, yazdığı bir eserden dolayı, Sultan II. Abdülhamid’e ispiyonlamış, Sultan II. Abdülhamid’in de Şeyhi ve cemaatini, tehlikeli bulmasından ötürü böyle davrandığı rivayet edilmiştir.²⁴¹

Şeyh Esad Efendi, sürgünde olduğu dönemde de tasavvufi hizmetlerine devam etmiş, İstanbul’daki müritleriyle de mektuplar vasıtasıyla irtibatını sürdürmüştür. Esad Efendi’nin, müritlerinden gelen mektupları tek tek okuduğu ve hepsine mukabelede bulunduğu bilinmektedir. Daha sonra bu mektuplar bir kitap haline getirilerek basılmıştır.²⁴²

1908 yılında, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra, yeniden İstanbul’a dönmüş, sürgüne gitmeden evvel, görev yaptığı Kelâmî Dergahını tekrar düzenleyerek, faaliyetlerine devam etmiştir. Aynı zamanda, bu dönemde meşhur olan cemiyet kurma konusunda, tasavvuf alanında bir cemiyet olarak, Cemiyet-i Sufiyye’ye ait çalışmalar yapmış ve dergâhı, bu çalışmaların merkezi olarak kullanmıştır. Kurulan cemiyetin reisi, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, ikinci reisi de Esad Efendi olmuştur. Bunun yanında Esad Efendi’nin, Sultan Mehmed Reşad döneminde, Surre Emimi olarak hacca gönderildiği de bilinmektedir. Tekkelerin kapatıldığı 1925 yılına kadar, İstanbul’da tarikat faaliyetlerine devam etmiş, bu tarihten itibaren hayatı farklı bir hal almıştır.²⁴³

Esad Efendi, 1930 yılında vuku bulan, Menemen Hadisesinde dahil olduğu iddiasıyla, oğlu Mehmed Ali Efendi ile birlikte tutuklanmıştır. Şahıslar Menemen’e götürülerek yargılanmışlar ve her ikisi de idam cezasına çarptırılmışlardır. Esad Efendi’nin idam cezası, yaşından ötürü infaz edilmeyerek müebbet hapse çevrilmiş, fakat oğlu Mehmed Ali Efendi idam edilmiştir. Esad Efendi, tutuklu olduğu süre içerisinde, Menemen’de bir askeri hastanede, 4 Mart 1931 gecesi vefat etmiştir.²⁴⁴

²³⁹ Hasan Kamil Yılmaz, “Esad Erbilî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1995), 11: 348.

²⁴⁰ Varol, “Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid’in Tarikat Siyaseti”, 219.

²⁴¹ Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliyâ*, 2: 350.

²⁴² Osmanzade Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliyâ*, 2: 350.

²⁴³ Yılmaz, “Esad Erbilî”, 11: 348.

²⁴⁴ Yılmaz, “Esad Erbilî”, 11: 348.

Şeyh Esad Efendi'nin, Menemen Hadisesiyle ilişkisi, oldukça tartışmalı bir konudur. Kendisinin, aslında Menemen Hadisesiyle bir alakasının olmadığı halde, bu durumun, bir tertip olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, hastanedeki vefatının da normal bir ölüm şeklinde değil, enjektörle, damarına verilen bir ilaç vasıtasıyla olduğu, yani öldürüldüğü nakledilmektedir.²⁴⁵ Menemen Hadisesiyle ilgili, mahkeme zabıtlarının açıklanmadığı kesin bir bilgi olarak görülmüş, Şeyh Esad Efendi ve oğlu Mehmed Ali Efendi'nin, Menemen Hadisesiyle, ne şekilde irtibatlandırıldıkları ve idam cezasının, hangi delillere binaen verildiği tam anlaşılamamıştır.²⁴⁶

2.6. Özbek Tekkesi Şeyhi Buharalı Süleyman Efendi

Sınırları oldukça geniş olan Osmanlı Devleti'nin ve Başkenti İstanbul'un, diğer Müslüman coğrafyalar açısından, maddi ve manevi önemi büyüktür. Osmanlı döneminde, diğer İslam bölgelerinden Hacca gidecek olanlar, öncelikle İstanbul'a gelir, akabinde, toplu olarak Hac yolculuğuna çıkarlardı. İstanbul'da bulunan Özbek Tekkeleri, Orta Asya'dan gelen hacı adaylarına yönelik, öncelikli olarak bu konaklama ve irtibat hizmetini sağlamak için kurulmuşlardır. Bu dönemde Hive, Hokand, Buhara gibi Orta Asya milletleri de genel olarak Özbekler olarak tesmiye edilmişlerdir.²⁴⁷ Yani Özbek Tekkeleri, sadece millet olarak sadece Özbek olanlara değil, tüm Orta Asya milletlerine hitap ediyordu.

İstanbul'da bulunan Özbek Tekkeleri içerisinde en önemlisi, Fatih, Kadırga, Küçük Ayasofya mahallesinde, Sokullu Külliyesi'nin yanında kurulan Özbekler Tekkesidir. Tekke hem hac yolculuğunda aracılık etmesi hem de Orta Asya'dan gelen dervişlerin, diplomatların, misafirlerin konaklaması için, 1692 – 93 yıllarında, İstanbul Defterdarı İsmail Efendi tarafından, Nakşibendi Tarikatına bağlı şeyhler için kurulmuştur. Kaynaklarda, Buhara Tekkesi, ya da Buhari Tekkesi olarak da geçen mekân, Sultan II. Abdülhamid döneminde, O'nun emriyle 1887 – 88 yıllarında yenilenmiştir. Ayrıca 1900 yılında, Buhara Hanlığı'ndan Astankul Bey tarafından, mescid – tevhidhane bölümü inşa edilerek, yapı genişletilmiştir.²⁴⁸

²⁴⁵ Necip Fazıl Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları*, 30. Basım (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2012), 160-161.

²⁴⁶ Yılmaz, "Esad Erbili", 11: 348.

²⁴⁷ Thierry Zarcone, "Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi", *3. Uluslararası Tarihi Yarımada Sempozyumu* (İstanbul: Eminönü Belediyesi Yayınları, 2008), 52.

²⁴⁸ M. Baha Tanman, "Özbekler Tekkesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2007), 34: 121.

Osmanlı Devleti tarafından, XVIII. yüzyıldan sonra tekkeye atanan şeyhler, Osmanlı Devleti ile, Orta Asya'da bulunan Hanlıklar arasında elçi olarak görülmüşlerdir. XVIII. Yüzyılda, Şeyh Yahya Efendi isimindeki zatın, XIX. yüzyılda ise Şeyh Mehmed Efendi'nin çalışmaları buna örnek olarak gösterilmektedir.²⁴⁹ 1826 yılında, Buhara Hanlığı'nın elçilerinden biri olan Mirza Mehmed Fazıl isimli diplomat, Hac dönüşü İstanbul'a gelmiş ve bu Özbek Tekkesinde konaklamıştır.²⁵⁰ Buhara Emirliği'nden İstanbul'a gelen, bunun gibi birçok kişinin burada konaklaması, Orta Asya'da da bu tekkenin aynı konumda görüldüğünün ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Fatih Kadırğa'da bulunan, Özbekler Tekkesi şeyhleri arasında, Sultan II. Abdülhamid dönemi açısından ön plana çıkan isim, Buharalı Şeyh Süleyman Efendi'dir. Şeyh Süleyman Efendi, 1821 – 22 yıllarında Buhara'da, Kündüz şehrinin yakınlarındaki Karakul isimli yerde doğmuştur. Babasının isminin Kudretullah olduğu ve annesinin ailesi itibariyle, mutasavvıf, Nakşibendi bir alt yapıdan geldiği bilinmektedir. Süleyman Efendi, 1844 yılında Orta Asya'dan Mekke'ye gitmiş ve bir süre orada konakladıktan sonra, İstanbul'a gelip yerleşmiş ve kendisine Kadırğa'da bulunan, Özbekler Tekkesinin şeyhliği verilmiştir.²⁵¹

Şeyh Süleyman Efendi, 1868 – 69 yıllarında, Osmanlı Devleti tarafından Afganistan, Hindistan ve Buhara'ya resmi elçi olarak gönderildi. O dönemde Buhara Emirliği, Rus tehdidi altındaydı ve Şeyh Süleyman Efendi'nin gidişi, Özbek elçisi Muhammed Parsa'nın isteğiyle olmuştur. Süleyman Efendi hem Osmanlı Türkçesini hem de Doğu Türk dillerini iyi biliyordu. Özbek Elçisiyle birlikte Buhara'ya kadar gitmiş, Buhara Emirine, Sultan Abdülaziz'in fikirlerini aktarmıştır. Süleyman Efendi, Buhara'dan döndükten sonra Meclis-i Meşayih üyeliğine de seçilmiştir.²⁵² Ayrıca, 1877 yılında, Padişah adına, Macaristan Peşte'de yapılan, Turan Kongresine resmi görevli olarak katılmıştır.²⁵³

Süleyman Efendi'nin, bir tarikat şeyhi olmasının yanında, dil ve Edebiyat alanında da çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Ahmed Yesevi'nin ve Buharalı Alim, Sufi Allahyar'ın şiir ve risalelerini Osmanlı Türkçesine çevirmiş, hazırladığı Osmanlıca – Çağatayca

²⁴⁹ Tanman, “Özbekler Tekkesi”, 34: 121.

²⁵⁰ Zarcone, “Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi”, 54.

²⁵¹ Zarcone, “Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi”, 54.

²⁵² Zarcone, “Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi”, 54.

²⁵³ Tanman, “Özbekler Tekkesi”, 34: 121.

sözlükle meşhur olmuştur.²⁵⁴ Söz konusu sözlük, 1902 yılında, Macar Türkolog Ignaz Kunos tarafından Almancaya çevrilmiş ve Budapeşte Macar Akademisi tarafından yayınlanmıştır. Sözlüğün, Batılı bilim adamlarının da dikkatini çektiği, aynı zamanda Cumhuriyetten sonra, Atatürk'ün de sözlüğe alaka göstererek Latin harfleriyle yeniden basılmasını istediği bilinmektedir.²⁵⁵

²⁵⁴ Tanman, “Özbekler Tekkesi”, 34: 121.

²⁵⁵ Zarcone, “Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi”, 55.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN TARİKATLARLA MÜNASEBETLERİ

Bu bölümde, tez çalışmasının asıl mevzuunu teşkil edecek olan, Sultan II. Abdülhamid'in tarikatlarla ve tarikat şeyhleriyle münasebetleri incelenecektir.

3.1. Sultan II. Abdülhamid'in Şazeli Tarikatı ve Şeyh Muhammed Zafir'le Münasebetleri

Yukarıda zikredildiği şekilde, Sultan II. Abdülhamid'in, birden fazla tarikata intisap ettiği bilinmektedir. Fakat bunların arasında, en ön plana çıkan, kat'i olarak bağlı olduğu bilinen tarikat, Şazeli Tarikatı ve Şeyhi, Şeyh Muhammed Zafir'dir.²⁵⁶ Sultan Abdülhamid'in, bağlı olduğu bilinen diğer hiçbir tarikatın virdlerini okuduğuna, ritüellerini yerine getirdiğine dair bir vesika yoktur. Lakin Şazeli Tarikatının evradını, düzenli olarak okuduğuna dair net bilgiler vardır. Ayrıca, düzenli olmasa da bu tarikatın, tekkesinde icra edilen zikirlerine de sıkça katıldığı bilinmektedir.²⁵⁷

Sultan II. Abdülhamid'in, Şazeli Tarikatı Şeyhi Muhammed Zafir'le temasları, henüz tahta çıkmadan önce, şehzade olduğu dönemde başlamıştır.²⁵⁸ Şeyh Muhammed Zafir'in, İstanbul'a ilk gelişi, Sultan Abdülaziz zamanında olmuştur. Şeyh Muhammed Zafir'in, henüz memleketi Trablusgarp'ın Misrate kentinde olduğu dönemde, kardeşi Hamza Zafir, O'nun bir elçisi gibi bir görüntüyle, İstanbul'a gelmiştir. Hamza Zafir'in, İstanbul'da bulunduğu dönemde, Trablusgarp Valisi Mahmud Nedim Paşa vesilesiyle, Pertevniyal Valide Sultan'la tanışma imkânı olmuştur. Pertevniyal Valide Sultan'ın beğenisini kazanan ve kendisine bir şeyh olarak bağlanma arzusunu öğrenen Hamza Zafir, bu konuda, ağabeyi Muhammed Zafir'in daha ehil olduğunu söylemiş ve müsaade edilirse, O'nu İstanbul'a davet edebileceğini ifade etmiştir.²⁵⁹ Bu anlamda, Şeyh Muhammed Zafir'in, henüz İstanbul'a gelip fiziksel olarak tanınmadan önce, ismen tanındığı, hatta belirli bir şöhrete sahip olduğu söylenebilir.

Şeyh Muhammed Zafir, İstanbul'a bu ilk gelişinde, Unkapanı civarında bir ev kiralamış ve üç yıl kadar kalmıştır. Bu dönemde, Pertevniyal Valide Sultan'ın ve henüz Şehzade olan Abdülhamid'in, tebdil-i kıyafet, gizlice bu mekâna gelip gittiği bilinmektedir.

²⁵⁶ Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, 449; Öngören, "Osmanlı Türkiye'sinde Tarikatlar", 81.

²⁵⁷ Güven, "Şazeliyye", 407.

²⁵⁸ Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 212.

²⁵⁹ Güven, "Şazeliyye", 402.

Abdülhamid'in, Şazeli Tarikatına girişi ve Şeyh Muhammed Zafir'e bağlanışının da bu dönemde olduğu anlaşılmaktadır.²⁶⁰ Bu dönemde dikkat çeken durumlardan bir tanesi de Şeyh Muhammed Zafir'in, Abdülhamid'e henüz şehzade olduğu dönemde, müstakbel padişahın O'nun olacağını, yakında tahta çıkacağını söylemiş olduğuna dair rivayettir. Yaşandığı söylenen bu hadise, Şeyh Zafir'in itibarına katkı sağlamış ve Abdülhamid üzerindeki tesirini de arttırmıştır.²⁶¹

Sultan II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu ise, tanışmanın bu şekilde olmadığını söylemekte ve bu rüya hadisesini kabul etmemektedir. O'na göre Abdülhamid, Süleymaniye Camii'nde Şeyh Muhammed Zafir'in kardeşi Hamza Zafir'le tanışmış ve zaman içerisinde artan dostluklarının akabinde, Şazeli Tarikatına bağlanmıştır.²⁶² Ayşe Osmanoğlu'na göre, mezkûr rüya, babasının hurafelere inandığı algısını oluşturmak için uydurulmuştur.²⁶³

Şeyh Muhammed Zafir'in, İstanbul'da ilk konakladığı süreçten sonra Medine'ye gittiği ve orada inzivaya çekildiği bilinmektedir. Sultan Abdülhamid, 1876 yılında tahta çıktığında, Şeyhi Muhammed Zafir'i İstanbul'a davet etmiştir. O'nun bu isteğini kırmayan Muhammed Zafir, yeniden İstanbul'a gelip yerleşmiş, vefatına kadar da İstanbul'da kalmıştır.²⁶⁴ 1876 yılının Ekim ayında, yani Sultan Abdülhamid'in saltanatının ilk günlerinde, Sadrazam Midhat Paşa, Şeyh Zafir'i Medine'ye geri göndermek istediye de, Sultan Abdülhamid Şeyh Zafir'i himaye etmiş, İstanbul'dan ayrılmasına müsaade etmemiştir.²⁶⁵

Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra, İstanbul'a gelip yerleşen Şeyh Muhammed Zafir, ilk dönemlerde, Sultan Abdülhamid'in yönlendirmesiyle, Hamidiye Camii'nde, Şazeli Tarikatı usulünde zikir ayinleri tertip etmiştir.²⁶⁶ Bu süreçte, Unkapanı'nda Şeyh Muhammed Zafir'in ilk kurduğu tekke yeniden inşa edilmiş, sonra da 1887 – 88 yıllarında, Yıldız Sarayına çok yakın bir konumu olan, Beşiktaş Serencebey Yokuşu'nda, Ertuğrul Tekkesi adı verilen mekân inşa edilmiştir. Söz konusu Tekke, Cami

²⁶⁰ Güven, "Şazeliyye", 402; Buzpınar, "Şeyh Zafir", 39: 78.

²⁶¹ Buzpınar, "Şeyh Zafir", 39: 78; Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 357.

²⁶² Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, 28.

²⁶³ Güven, "Şazeliyye", 406.

²⁶⁴ Manneh, "Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi", 390.

²⁶⁵ Buzpınar, "Şeyh Zafir", 39: 78.

²⁶⁶ Güven, "Şazeliyye", 402.

ve Tevhidhane olmasının yanı sıra, harem, selamlık, misafirhane gibi mekanlarla, küçük bir külliyeeye dönüştürülmüştür.²⁶⁷

Ertuğrul Tekkesinde, Sultan Abdülhamid'in iradesiyle, rutin olarak yatsı namazlarından sonra ve Cuma günleri, Cuma Namazından sonra Şazeli ayinleri yapılmıştır. Sultan Abdülhamid'in de Cuma Namazını Tekkede kıldığı günlerde, selamlamadan sonra, resmi grubun dağılmasını istediği ve kendisinin de bu şekilde, zikir programlarına katıldığı söylenir. Ayrıca, saray haricinde başka bir yerde yemek yemediği bilinen Sultan II. Abdülhamid'in, bu Tekkede yemek yediği bilinmekte, bu da Şeyh Zafir'e duyduğu güvene isnad edilmektedir.²⁶⁸ Bunların yanında, Sultan Abdülhamid'in analığı, Perestu Kadının vefatında da mevlit okumak için Hamidiye Camiinin yanı sıra, Ertuğrul Tekkesi tercih edilmiştir.²⁶⁹ Bu bilgiler ışığında bakıldığında, Sultan Abdülhamid tarafından, Şeyh Muhammed Zafir için yaptırılan Ertuğrul Tekkesinin, Sultan Abdülhamid açısından, ne denli önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Mübarek gün ve gecelerde, Ertuğrul Tekkesinde tertip edilen programlar, diğer tekke ya da dini mekanlarda düzenlenen programlardan daha ön planda tutulurdu. Bir arşiv belgesinde, Hicri 1308 (M.1891) yılı, Miraç Kandili münasebetiyle ilgili olarak, Ertuğrul Tekkesinde düzenlenen programın, Sultan II. Abdülhamid'e teferruatıyla aktarıldığı görülmektedir. Mezkûr kandil programında, Şeyh Zafir tarafından, Menkıbe-i Miraç isimli metnin hem Türkçe hem de Arapça olarak okunduğu ve sonrasında zikir yapıldığı Padişaha bildirilmiştir. Ayrıca, program içerisinde, Padişah için dua edildiği ve hâzirûnun yapılan duaya, güçlü bir şekilde, "âmin" diye mukabelede bulunduğu eklenmiştir.²⁷⁰

Ertuğrul Tekkesinin bir diğer vasfı ise, Sarayın misafirhanesi konumunda olmasıdır. Sultan II. Abdülhamid'le görüşmek için, dünyanın birçok bölgesinden misafirler gelirdi. Bunlardan özellikle Arapça konuşulan beldelerden gelenler, Ertuğrul Tekkesinde misafir edilirdi. Örneğin, Yemen ayaklanması sırasında, İstanbul'a gelen kabile liderleri, Ertuğrul Tekkesinde misafir edilmişlerdir.²⁷¹ Tekkede ağırlanan misafirler için, çok defa Saraydan yastık, yorgan gibi yatak takımları talep edilmiş ve Saray tarafından bu ihtiyaçlar

²⁶⁷ Buzpınar, "Şeyh Zafir", 39: 78.

²⁶⁸ Güven, "Şazeliyye", 406-407.

²⁶⁹ Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, 21.

²⁷⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı (Y. PRK. MŞ.)*, 3/18.

²⁷¹ Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, 29.

karşılanmıştır.²⁷² Bu veri, Ertuğrul Tekkesinin Devlete ait misafirlerin ağırlandığı bir misafirhane hüviyetinde olduğu kanaatini doğrulamaktadır.

Şeyh Muhammed Zafir'le, Sultan II. Abdülhamid arasındaki münasebetlerin ana hatlarıyla iki şekilde olduğu söylenebilir. Bunlardan biri, şeyh – mürid ilişkisi, diğeri ise padişah – danışman tarzı bir ilişkidir.²⁷³ Zaten tasavvufi usulde, şeyhler müritlerine, dünyaya ya da ahiret hayatına dair yönlendirmelerde bulunan birer danışman gibidirler. Fakat bu konuda, Şeyh Muhammed Zafir'in danışmanlığı, Abdülhamid'in sıradan dünya hayatının ötesinde, siyasi ya da devletle alakalı durumunu da kapsamıştır. Bunun yanında, Padişahın kendisinden fikir istediği konularda kendisine danışman gibi destek olmuş, lakin kendisine ihtiyaç duyulmadığında, devlet ya da siyaset işlerine müdahil olmamıştır. Aynı zamanda, Padişah tarafından rütbe ve nişan almamış, bürokratik olarak önüne çıkan fırsatlardan da istifade etmemiştir.²⁷⁴

Şeyh Muhammed Zafir'in, Sultan II. Abdülhamid'le siyasi münasebetleri bağlamında, en çok dikkat çeken durumlardan biri, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın vazifelendirilmesi meselesidir. Tunuslu Hayreddin Paşa'nın, Şeyh Zafir'le daha önceki dönemlerden tanıştığı bilinir. Tunus'ta yaptığı faydalı hizmetler ve yenilikçi fikirleri, Şeyh Zafir tarafından beğeni görmüştür. Hayreddin Paşa'nın hem İslami anlayışa uygun hem de reformcu özellikler barındıran, Akvemü'l-Mesalik isimli bir kitabı da mevcuttur. Şeyh Zafir, Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra İstanbul'a geldiğinde, Sultan Abdülhamid'e, Hayreddin Paşa'nın şahsiyetinden ve fikirlerinden bahsetmiştir. Nihayet Hayreddin Paşa, Sultan Abdülhamid tarafından Şeyh Zafir vasıtasıyla İstanbul'a davet edilmiştir. Kendisine vezaret rütbesi verilmiş, Meclis-i Ayan üyeliği ve Maliye Komisyonu başkanlıklarından sonra, iki ay gibi bir süre zarfında Sadrazam tayin edilmiştir. Hayreddin Paşa'nın, İslami hassasiyetinin yanında, yenilikçi fikirleri, Devletin içerisinde bulunduğu zor durum açısından, bir umut olarak görülmüştür. Hayreddin Paşa'nın, Türkçesinin zayıf olması ve yazı diline hâkim olmayışı gibi nedenler, bu görevden sekiz ay sonra ayrılmasına sebep olsa da, sadrazamlığı süresinde, Osmanlı – Rus Savaşı'nın ve Berlin Anlaşmasının çözüme bağlanamamış noktalarını çözmüş, memurların durumu, mahkemelerin tanzimi, taşra yönetimiyle ilgili düzenleme

²⁷² Varol, “Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti”, 213.

²⁷³ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 357.

²⁷⁴ Güven, “Şazeliyye”, 409.

alanlarında, farklı ve yenilikçi fikirleri ilgiyle karşılanmıştır.²⁷⁵ Hayreddin Paşa, Tunus'ta olduğu dönem gibi, hem Sadrazamlık döneminde, hem de sonrasında Şeyh Muhammed Zafir'le yakın bir ilişki içerisinde olmuştur.²⁷⁶ Tunus'tan İstanbul'a davet edilmesi ve kısa süre içerisinde Sadarete getirilmesi, Şeyh Muhammed Zafir vesilesiyle olmuştur. Bu durum, Şeyh Zafir'in ihtiyaç duyulan konularda siyasi olarak etkin olduğunun ve O'nun referansının, Sultan II. Abdülhamid açısından önemli görüldüğünün alameti olarak görülebilir.

Kuzey Afrikalı bir şeyh olan Muhammed Zafir'in, memleketi Trablusgarp ve genel olarak Kuzey Afrika'da,²⁷⁷ hatta Mısır ve Suriye bölgesinde kuvvetli bağlantılarının olduğu bilinmektedir. Bu gölgelerde, II. Abdülhamid'le paralel olan İslami ve siyasi görüşleri çerçevesinde çalışmalar yürütmüş, oralardaki milletleri etkilemeye çalışmıştır. Bölgedeki işgallere ve sömürülere karşı, dini ve milli kimliği ön plana çıkarmak için mücadele etmiştir. Şeyh Zafir, 1881 yılında, Fransızların Tunus'u işgal etmeleri üzerine, kardeşi Hamza Zafir'i Trablusgarp'a göndermiş, bölgede Fransa'ya karşı oluşturulan muhalif politikaya katkı yapmaya çalışmıştır.²⁷⁸ Times Gazetesinin, 1881 yılında çıkan bir sayısında, Sultan Abdülhamid'in, Tunus'a ve Trablusgarp'a dair faaliyetlerini inceleyen bir makale yayınlanmış ve Hamza Zafir'in, Sultan Abdülhamid tarafından gönderildiği ifade edilmiştir. Söz konusu makalede, Sultan Abdülhamid'in, Tunus'taki "ehl-i kıyamı", yani işgalcilere direnen Müslüman grupları, Trablusgarp'taki kabileleri, Mısır'da "Muhibbi Vatan" olarak isimlendirilen grupları yönlendirdiği ve bu durumun, kendileri tarafından endişeyle takip edildiği belirtilmiştir. Makale, mütercimler tarafından Osmanlıcaya çevrilerek Sultan Abdülhamid'e de ulaştırılmıştır.²⁷⁹ Hamza Zafir'in, Trablusgarp'ta, direniş halinde olan Senusilere, Kuzey Afrikalı birçok kabile reisine ve ileri gelenlere, Sultan Abdülhamid'in mesajlarını iletmediği, bu kişileri ve bölge halklarını, Osmanlı Devleti ve Halifeye bağlı olmaları konusunda yönlendirdiği bilinmektedir. Bu çalışmaların, işgalci Fransızlara ve ileride İtalyanlara karşı gösterilen direnişte, önemli bir rolü olduğu ifade edilmektedir.²⁸⁰

²⁷⁵ Atilla Çetin, "Hayreddin Paşa, Tunuslu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1998), 17: 58; Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 212.

²⁷⁶ Buzpınar, "Şeyh Zafir", 39: 78.

²⁷⁷ Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 212.

²⁷⁸ Buzpınar, "Şeyh Zafir", 39: 78.

²⁷⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği* (Y. PRK. TKM.), 4/40.

²⁸⁰ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 357-358.

Şeyh Muhammed Zafir'in, İngiltere'nin, 1882 yılında Mısır'ı işgal etmesi sürecinde, Urabi Paşa ile de irtibata geçtiği, Mısır'daki İngiliz işgalini engellemek için mücadele ettiği bilinmektedir.²⁸¹ Sultan II. Abdülhamid'in, Kuzey Afrika siyaseti ve Şeyh Muhammed Zafir'in bu istikamette yaptığı faaliyetler, Batılı işgalci devletlerin gözünden kaçmamıştır. Hem Osmanlı Arşiv Belgeleri içinde hem de Fransız arşivindeki birtakım vesikalardan, Batılı Devletlerin ve özellikle Fransa'nın, bu durumu tehlikeli gördükleri ve takip ettikleri anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devlet Arşivindeki, 3 Rebiyülevvel 1300 (12 Ocak 1883) tarihli bir vesikaya göre, o dönemin Fransız Sefiri, baş tercümanı Mösyö Lovenjil vasıtasıyla, Şeyh Muhammed Zafir'in, Tunus ve Trablusgarp hakkındaki kanaatlerini araştırmış, Şeyh Muhammed Zafir'in kardeşi Hamza Zafir'in, Trablusgarp'a gidişiyile ilgili şüphelerini gidermeye ya da teyit etmeye çalışmıştır. Fransız Sefir, yaptırdığı istihbarat neticesinde, Şeyh Zafir'in politika işleriyle uğraşan biri olmayıp, daima ibadet ile zaman geçirdiği kanaatine ulaşmıştır. Hamza Zafir'in Trablusgarp'a gidişinin de başında buldukları Şazeli Tarikatı mensuplarının ihtiyaçlarını karşılamak için olduğu, şüphe edildiği gibi, Tunus ahalisini Fransızlara karşı tahrik edecek bir hareketinin bulunmadığı neticelerine ulaşmıştır. Baş tercümanı üzerinden bu bilgilere ulaşan Fransa Sefiri, ulaştığı bilgilerden memnun olduğunu ve bu kanaatin Sultan Abdülhamid için de olumlu bir itibar oluşturduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Fransız Sefir, Osmanlı Devleti ve Fransa arasında, karşılıklı menfaatlere dayalı olan ilişkinin devam edeceğini belirtmiştir. Aynı bölgede, ortak menfaatleri olan iki devlet olarak, birbirlerine kefil durumda olduklarını söylemiştir. Eğer Hamza Zafir, farklı bir gaye için çalışıyorsa, Padişah tarafından kendisi gerekli şekilde sınırlandırılacaktır. Sefirin beyanından ayrıca, Fransa Devletinin Arapların dini inançlarına riayet ettiğini, ahali içinde Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında oluşan iyi ilişkilerin devam etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Trablusgarp hususunda, iki devletin ticaret ve menfaatlerine uygun şekilde, sükunetle davranmaları gerektiğini de eklemiştir.²⁸² Bu belgede dikkat çeken hususlardan biri, Fransa'nın, Şeyh Zafir'in faaliyetlerini yakından takip ediyor olmasıdır. Bir diğer husus da Şeyh Zafir'in davranışlarının, Sultan Abdülhamid için olumlu ya da olumsuz bir referans oluşturması, yani Şeyh Zafir'in görüşlerinin, Sultan Abdülhamid'in görüşleri olarak görülmesidir. Belki de en önemli husus da Şeyh Zafir'in, bölge halkını, işgallere karşı diri tutan

²⁸¹ Buzpınar, "Şeyh Zafir", 39: 78.

²⁸² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.)*, 103/19.

faaliyetlerinin, Fransızlar tarafından fark edilememesi, ya da şüpheler olsa bile, ispat edilememesidir.

12 Şubat 1902 tarihli bir Fransız arşiv belgesi, ilerleyen dönemlerde, Fransa'nın Şeyh Zafir'i, daha fazla mercek altında tuttuğunu ifade eder niteliktedir. Söz konusu belgede, Fransız nüfuzunda olan Tunus ve Afrika'daki diğer yerlerde, Şazeli ve Medeni Tarikatlarının, tekke ve mürit sayıları, bu tarikatların faaliyetleri, Şeyh Muhammed Zafir'le temasları, Sultan II. Abdülhamid'in, Pan – İslamcı fikirlerinin yayılıp yayılmaması gibi, birçok konuda sorular ve bu sorulara, o bölgedeki Fransız elçisi tarafından verilen cevaplar vardır. Raporunda, Şazeli ve Medeni Tarikatlarının, Tunus'a ne şekilde intikal ettikleri, Tunus'ta, Trablusgarp'ta ve Kuzey Afrika'nın diğer yerlerinde kaç tane tekkenin olduğu, hangi tekkedeki şeyhin, Şeyh Zafir'le temasının olabileceği, detaylı şekilde aktarılmıştır. Ayrıca, Fransızlar açısından sıkıntı oluşturabilecek durumlarda, ne gibi önlemlerin alınabileceği, gerekirse tarikatların birbirlerine düşürülmesinin sağlanabileceği de Fransa hükümetine bildirilmiştir. Bu belgede dikkat çeken bir diğer husus ise, tekkelerin başındaki şeyhler için şeyh ifadesi kullanılırken, Şeyh Zafir için “İstanbul'daki Büyük Başkan” ifadesi kullanılmıştır.²⁸³ Hatta, bazı Fransız belgelerinde, Şeyh Muhammed Zafir'den, “Abdülhamid'in şefi” olarak bahsedilmiş ve oluşturduğu politikalarla Şeyh Zafir'in Sultanı yönlendirdiği ifade edilmiştir.²⁸⁴

Fransa arşivindeki bir başka belge de Trablusgarp'taki Mısrate, Geryan, Gadames ve Misselata kentlerindeki, Şazeli - Medeni zaviyeleriyle ilgili bilgiler ihtiva etmektedir. Fransa yönetimi, Trablusgarp'ta bulunan elçisine, bu zaviyelerin, Sultan II. Abdülhamid'in Pan – İslamcı görüşleriyle, münasebetlerinin olup olmadığını ve Şeyh Muhammed Zafir'le temaslarının ne boyutta olduğu konusunda sorular yönelmiş, Trablusgarp Elçisi de bu sorulara mukabil, uzun bir rapor sunmuştur. Elçiye özellikle sorulan bir diğer husus, Fransa'nın istila ettiği ve etkisi altında olduğu, Afrika'nın diğer yerlerinde, bu faaliyetlerin boyutudur. Elçi cevaben sunduğu raporda, bu ve diğer tarikat mensuplarının müstevli, yani istila eden durumundaki Fransa'ya karşı, aynı niyette olduklarını ve aynı propaganda usullerini kullandıklarını; hepsinin arzusunun, işgalcileri yok etmek olduğunu belirtmiştir. Elçi ayrıca, Medeni Tarikatının Libya'da çok aktif

²⁸³ Sırma, “Fransa'nın Kuzey Afrika'daki Sömürgeciliğine Karşı Sultan II. Abdülhamid'in Panislamist Faaliyetlerine Ait Birkaç Vesika”, 170-173.

²⁸⁴ Güven, “Şazeliyye”, 413.

olduğunu belirtmiştir. Garbia, Tabur, Zuara, Essahel gibi daha birçok belde ismini, coğrafi konumlarını, buralardaki tekkeleri tafsilatıyla bildirmiştir. Bu belgede göze çarpan bir diğer husus, Şeyh Muhammed Zafir ve Şazeli, Medeni Tarikatı üyeleri için “Abdülhamid’in ajanları” ifadesinin kullanılmasıdır.²⁸⁵

Şeyh Muhammed Zafir’in, Sultan Abdülhamid’in İslam Birliği politikasını ve özellikle Kuzey Afrika siyasetini uygulamak için, Hac dönemlerinden ve Hac bölgelerinden istifade ettiği nakledilmektedir. Özellikle, Kuzey Afrika’dan Hac için Mekke ve Medine bölgelerine gelenlerle, Şeyh Zafir bazen direk, bazen de halifeleri vasıtasıyla görüşmüş, onları hem manevi konularda hem de Osmanlı Hilafetine bağlı kalma konusunda etkilemeye çalışmıştır.²⁸⁶ Aynı şekilde bu durum da Kuzey Afrika’daki sömürgeci güçlerden biri olan Fransa’nın gözünden kaçmamış ve durumu, takip ve kontrol altında tutmaya yönlendirmiştir. Fransa, Cidde konsolosundan, Şazeli Tarikatının ve Şeyh Zafir’in, Hac faaliyetleriyle ilgili bilgi istemiştir. Fransız konsolos, 20 Nisan 1902 tarihinde verdiği raporda, Şeyh Muhammed Zafir’in, Haccı, Abdülhamid’in fikirlerini yaymak açısından çok önemseydiğini ve kendisinin, Cidde, Mekke ve Medine’de çok iyi temsilcilerinin olduğunu belirtmiştir. Bu çalışmalara mâni olmak için de ekonomik ve sağlıkla ilgili sorunlar çıkartarak, Kuzey Afrika Müslümanlarının, Hacca gitmelerini zorlaştırmak gerektiğini, tarikatlar arasında nifak çıkararak tesirlerinin düşürülebileceğini ifade etmiştir.²⁸⁷ Nitekim, bir başka Fransız belgesinde, Fransız işgalinde olan Tunus’tan, hacca gitmek isteyenlerin engellendiği, engellemelere rağmen Hac yolculuğuna çıkmayı başaranların da, yol üzerindeki yerel idarecilerle, iletişim içine girmelerine engel olduğu ifade edilmiştir.²⁸⁸

Öte yandan, Şeyh Muhammed Zafir, direk siyasi içerikli kitaplar yazmamış, tasavvufi eserler kaleme almıştır. Fakat, yazdığı eserlerde Sultan II. Abdülhamid’e ve halifeliğine vurgu yapmış, O’nu Şeriata uyan, adil ve Müslümanların iyiliği için mücadele veren bir Hükümdar olarak sunmuştur. Söz konusu eserlerde, Osmanlı Devleti, “Dâr-ı Hilafet-i İslamiye” olarak tesmiye edilmiştir. Bu konuda, “en-Nuru’s-Satı” ve “el-Envarü’l-Kudsiyye” isimli kitaplarının örnek olduğu bilinmektedir.²⁸⁹ Şazeli Medeni Tarikatıyla

²⁸⁵ Sırma, *II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*, 73-75.

²⁸⁶ Güven, “Şazeliyye”, 411.

²⁸⁷ Sırma, *II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*, 67-70.

²⁸⁸ Güven, “Şazeliyye”, 412; Sırma, “Fransa’nın Kuzey Afrika’daki Sömürgeciliğine Karşı Sultan II. Abdülhamid’in Panislamist Faaliyetlerine Ait Birkaç Vesika”, 159.

²⁸⁹ Buzpınar, “Şeyh Zafir”, 39: 78; Varol, “Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid’in Tarikat Siyaseti”, 213.

ilgili hazırladığı en-Nuru's-Satı adlı kitabı, daha sonra Türkçe olarak da basılmıştır.²⁹⁰ İngiliz Misyoner ve Şarkiyatçı John Spencer Trimmingham, bu eserin Pan-İslamcı hareketin temelini oluşturduğunu düşünmüş, Medeni Tarikatının, diğer tekke ve tarikat mensuplarını etkilemek için, propaganda yaptığını iddia etmiştir. Şeyh Zafir'in bu çalışmasıyla, Abdülhamid'in, Kuzey Afrika'daki Müslümanları, İngiltere ve Fransa'ya tedirgin edecek şekilde yönlendirmeler yaptığı ileri sürülmüştür.²⁹¹

Şeyh Muhammed Zafir'le alakalı, siyasi olmasının yanı sıra, manevi yönü daha ağır basan bir durum da Devletin ve Memleketin içinde bulunduğu zor zamanlarda, oluşturduğu manevi tesirdir. 1877 – 78 Osmanlı Rus Savaşları sırasında, Padişah tarafından tekkelere emir gönderilmiş, Müslüman Ordunun zaferi, İslam düşmanlarının mağlup olması için dua ve programlar yapılması ve ahalinin moral gücüne katkı sağlanması istenmiştir. Bu uygulamada, Şeyh Muhammed Zafir'in etkili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, farklı bölgelerde musibet ya da hastalık durumları olduğunda da Şeyh Muhammed Zafir'in, sarayda “Buhari-i Şerif” ve “Hizbü'l-Bahr” gibi dua metinleri okuduğu, diğer tekkelerde de okunması için haber gönderdiği bilinmektedir. Sultan II. Abdülhamid döneminde, önemli Hadis kaynağı, Sahih-i Buhari düzenlenerek bastırılmış ve özel olarak bastırılan Buhari kitapları, diğer İslam beldelerine hediye olarak gönderilmiştir. Bu çalışmada da Şeyh Zafir'in etkili olduğu düşünülmektedir.²⁹²

Şeyh Muhammed Zafir'in, kendisi rütbe, nişan ya da devlet tarafından sağlanan ihسانları istememiştir. Fakat aile efradından çeşitli kişilerin, rütbelerle taltif edildiği, resmî kurumlarda görevlere getirildiği ve Devlet tarafından masrafları karşılanarak, farklı noktalarda görevlendirildikleri olmuştur. Ayrıca Sultan Abdülhamid döneminde, Mısrate'deki tekke bakımından geçirilmiş, Şeyh Zafir'in, Trablusgarp bölgesindeki aile yakınlarının da ihtiyaçları giderilmiştir.²⁹³

Bunun yanında, Sultan II. Abdülhamid ile Şeyh Muhammed Zafir arasındaki münasebet, zaman zaman eleştirilere, ya da farklı yorumlamalara neden olmuştur. Padişahın, yakın ilişki içerisinde olduğu bir diğer şeyh olan, Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi ve Şeyh Zafir karşılaştırılmış, Padişahın Şeyh Ebü'l-Hüda'yla münasebetleri daha siyasi olarak yorumlanırken, Şeyh Muhammed Zafir'le olan münasebetleri, daha manevi çerçevede,

²⁹⁰ Kara, “II. Abdülhamid Dönemine Tasavvuf Tarihi Açısından Genel Bir Bakış”, 70.

²⁹¹ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 73.

²⁹² Güven, “Şazeliyye”, 410.

²⁹³ Buzpınar, “Şeyh Zafir”, 39: 78; Varol, “Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti”, 213.

mürit – şeyh ilişkisi bağlamında görülmüştür. Bu durumla alakalı, incelenebilecek bir diğer husus da Sultan Abdülhamid'in, Cuma Namazı için Ertuğrul Tekkesine gideceği bir gün, Tekkede bombalı suikast düzenleneceğine dair bir ihbarın gelmesidir. Romanya'daki Bükreş elçiliğinden geldiği belirtilen ihbarda, Ertuğrul Tekkesinin çevresindeki bazı yerlere dinamit yerleştirildiği ve eğer Padişah, Selamlama için burayı tercih ederse, dinamitlerin patlatılarak suikast gerçekleştirileceği belirtilmektedir. Bu ihbara binaen, Cuma gecesi, Tekke etrafında aramalar yapılmıştır. Sultan Abdülhamid'in ise, bu ihbara rağmen, Cuma Namazını orada kılarak, Selamlık Merasimini de orada yaptığı, bu davranışıyla, düşmanlarına korkmadığı mesajını verdiği düşünülmektedir. Sonrasında, bu ihbar araştırıldığında, bombalı suikast girişimi olmadığı halde ihbar verenlerin, Sultanın Şeyh Zafir'le münasebetini çekemeyen başka şeyhler, ya da Şeyh Ebü'l-Hüda olduğu ortaya çıkmıştır. Sultan Abdülhamid'in bu hadiseden sonra, diğer tarikat şeyhleriyle arasına mesafe girmemesi adına, bir daha Ertuğrul Tekkesinde Selamlık Töreni yapmadığı bilinmektedir.²⁹⁴

Sultan II. Abdülhamid, yakın temas içerisinde bulunduğu Şeyh Muhammed Zafir'e gösterdiği itibarı, vefatından sonra da sürdürmüştür. Şeyh Zafir, 2 Ekim 1903'te vuku bulan vefatının ardından, Ertuğrul Tekkesi içerisinde bulunan hazireye defnedilmiştir. Sultan Abdülhamid, hemen akabinde, dönemin Saray Mimarı olarak bilinen, Raimondo d'Aronco'ya, bir türbe tasarımı yaptırmıştır. Kabrinin üstüne inşa edilen türbenin yanı sıra, kitaplık ve çeşme de yapılmıştır. Ayrıca Dergâha, "Delail-i Hayrat" ve başka dua kitapları vakfedilmiş, Şeyh Muhammed Zafir'in ruhu için, sürekli olarak mevlit okunması ve dua edilmesi konusunda, Sultan Abdülhamid tarafından, çaba sarf edilmiştir.²⁹⁵

Yine, Sultan II. Abdülhamid vefat ettiğinde de cenaze merasimi esnasında, Şazeli Tarikatı mensupları protokolde yer almışlardır. Cenazede, Beşiktaş'taki Şazeli Meşayihî ön planda olmuş, tekkenin Zakirbaşı, naat-ı şerif okumuş,²⁹⁶ Şazeli dervişleri de cenaze alayında tekbir ve tehliller getirmişlerdir.²⁹⁷

Sonuç olarak, Şazeli Tarikatına bağlı olduğu bilinen Sultan II. Abdülhamid'in, Şeyh Muhammed Zafir'den, manevi olarak istifade ettiği; bunun yanında O'nu bir danışman

²⁹⁴ Güven, "Şazeliyye", 408; Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 213-214.

²⁹⁵ Buzpınar, "Şeyh Zafir", 39: 78; Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 213.

²⁹⁶ Güven, "Şazeliyye", 414.

²⁹⁷ Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, 197.

olarak gördüğü söylenebilir. Aynı zamanda, Sultan Abdülhamid'in, Pan – İslam ya da İslam Birliği olarak isimlendirilen politikasında, Şeyh Zafir'in nüfuzundan faydalandığı, İslam Coğrafyası ve özellikle Kuzey Afrika siyasetinde, O'nun gücünü kullandığı görülmektedir. Özellikle, Batılı Devletlerin, Afrika'daki işgal ve sömürge çalışmalarında, onlara karşı direniş gösterecek grupların yönlendirilmesi noktasında, Şeyh Zafir'in etkisi büyüktür. Bazı kaynaklarda, bu siyasi bakış açısının asıl sahibinin Abdülhamid, bazı kaynaklarda ise Şeyh Zafir olduğu göz önünde bulundurulursa, Padişah ve Şeyh Zafir'in, düşüncelerinin, siyasi bakış açılarının ve çabalarının, birbirlerine paralel olduğu söylenebilir.

3.2. Sultan II. Abdülhamid'in Rifai Tarikatı Şeyhi Ebü'l-Hüda es-Sayyadi'yle Münasebetleri

Sultan II. Abdülhamid Döneminin, siyasi olarak en ön plana çıkan, aynı zamanda, en çok tartışılan ismi, Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi'dir. Ebü'l-Hüda Efendi vasıtasıyla, Rifai Tarikatına da üye olduğu bilinen Sultan Abdülhamid'in, bu tarikatla münasebetleri Şazeli Tarikatına bağlılığında olduğu gibi, tarikatın rükünlerini yerine getiren bir derviş görüntüsünde değildir. Daha çok, Ebü'l-Hüda'nın şahsıyla bir münasebet olmuş ve bu münasebet, siyasi ya da bürokratik bir görüntü arz etmiştir. Ebü'l-Hüda'nın şahsi hayatı, eğitimi ve resmi unvanlarıyla ilgili, İkinci Bölümde malumat verilmişti. Bu kısımda, Sultan Abdülhamid'le münasebetleri ve bu çerçevede yapmış olduğu faaliyetler anlatılmaya çalışılacaktır.

Halepli olan Şeyh Ebü'l-Hüda, Sultan Abdülaziz döneminde, Halep Nakibü'l-Eşraflığı görevindeydi. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle bu görevden azledilmiş olsa da Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışıyla birlikte, tekrar bu göreve tayin olunmuştur.²⁹⁸ Kısa bir süre sonra, Abdülkadir Kudsi ile birlikte İstanbul'a gelmiş ve Padişahla görüşmüştür. Padişah tarafından kabul gören Ebü'l-Hüda, Meclis-i Meşayih reisliğine tayin edilmiş, fakat bu göreve başlayamadan Halep'e gönderilmiştir. Bu tutumda, Padişahın, Kanun-u Esasi'yi askıya almasından sonra, Ebü'l-Hüda'nın bir kitabında Meclis-i Mebusan'a atfı yapmış olmasının etkisi,²⁹⁹ ya da gördüğü yüksek itibar yüzünden, kendisine kıskançlık duyanların, Sultana olan yakınlığını, şahsi menfaatleri uğrunda kullandığı yönündeki

²⁹⁸ Manneh, "Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi", 384.

²⁹⁹ Buzpınar, "Sayyâdi", 36: 217.

iddialar olduğu aktarılmıştır. Bunun yanında, Ebü'l-Hüda'nın Halep'e sürülmesi, Halep eşrafi tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştır.³⁰⁰

Şeyh Ebü'l-Hüda Efendi, 1878 yılının son aylarında yeniden İstanbul'a gelmiş, bu dönemden sonra, Sultan Abdülhamid Döneminin sonuna kadar, Padişahla arası hep iyi olmuş ve kendi isteğiyle olmadıkça, İstanbul'dan ayrılmamıştır. Yani, bu dönemden itibaren, Sultan Abdülhamid'in, Şeyh Ebü'l-Hüda'ya hep ilgi ve saygı gösterdiği söylenebilir. Sultan Abdülhamid tarafından, kendisine 1879 yılında Anadolu Kazaskerliği, 1885'te de ilmiye rütbeleri içinde en üst mertebe olan, Rumeli Kazaskerliği payesi verilmiştir. Bu süreç içerisinde kendisine verilen maaş sürekli arttırılmış, 1878 yılında Üçüncü Rütbe Mecidi Nişanı, 1882 yılında Birinci Rütbe Mecidi Nişanı, 1892 yılında Altın Liyakat Madalyası ve 1893 yılında da Murassa Mecidi Nişanlarıyla taltif edilmiştir.³⁰¹ Ebü'l-Hüda Efendi'ye, Rumeli Kazaskerliği tevcih edilmeden önce, bu payeyi de ısrarla talep ettiği bilinmektedir. Nitekim taleplerinden birinin reddedilmesi neticesinde, Padişaha bir arz yazarak, Rumeli Kazaskerliği payesini istirham ettiğini, fakat Sultan Abdülhamid'in, bu makamı başka bir zata uygun görmesinden şikayetçi olmadığını belirtmiştir. Ebü'l-Hüda Efendi, Sultan Abdülhamid'in, kendisine bulunduğu ihsanlar için müteşekkir olduğunu, her halde ve her zaman kendisine sadık kalacağını ifade etmiştir. Bu arzda dikkat çeken bir diğer nokta, Ebü'l-Hüda Efendi'nin Sultan Abdülhamid'e, "Hazret-i Emire'l-Mü'minin", Müminlerin Emiri olarak hitap etmesi, yani, Sultan Abdülhamid'in Halifelik vasfını ön planda tutmasıdır.³⁰² Ayrıca, Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, bunların ötesinde Şeyhülislamlık Makamına da getirilmeyi arzu ettiği, fakat muvaffak olamadığı bilinmektedir.³⁰³

Sultan II. Abdülhamid tarafından, Şeyh Muhammed Zafir için oluşturulan Ertuğrul Tekkesi gibi, Ebü'l-Hüda Efendi için de bir konak satın alınmış, bu konak Rifai tekkesine dönüştürülmüştür. Yine Serencebey yokuşunda bulunan bu konağın, daha önce Said Bey isminde bir şahsa ait olduğu ve iki yüz elli bin kuruş birikmiş vergisinin bulunduğu bilinmektedir. Konakla ilgili ödemeyi, Sultan Abdülhamid, bizzat kendisi yapmış ve mekânın Ebü'l-Hüda Efendi üzerine devri sağlanmıştır.³⁰⁴ 1878 yılında, kalıcı bir şekilde İstanbul'a geldiği görülen Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, önce Beşiktaş Abbas Ağa Mahallesinde

³⁰⁰ Manneh, "Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadî", 384.

³⁰¹ Buzpınar, "Sayyâdî", 36: 217; Manneh, "Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadî", 385.

³⁰² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.)*, 7/55.

³⁰³ Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 211.

³⁰⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.)*, 44/6.

bir eve yerleştirildiği bilinmektedir. Buranın koşullarının Ebü'l-Hüda'nın sağlığı açısından sıkıntılı olduğu düşünülerek, 1898 yılında, Yıldız Sarayı'na oldukça yakın olan Serencebey Yokuşunda, bu ikametgâh – Tekke oluşturulmuştur.³⁰⁵ Saraya, Şeyh Muhammed Zafir için yapılan, Ertuğrul Tekkesinden de daha yakın olan mekân, Tekke vasfının yanı sıra, hatta daha çok, bir misafirhane gibi işlev görmüştür. Saraya, İstanbul dışından ve özellikle Arap bölgelerinden gelen misafirlerin, yine Ertuğrul Tekkesi gibi, bu Tekkede ağırlandıkları bilinmektedir.³⁰⁶

İstanbul'a gelen Arap misafirlerin ağırlanması görevinin, Ebü'l-Hüda'ya verilmesinin yanı sıra, Arap Coğrafyasında, II. Abdülhamid'in Halife özelliğini ön plana çıkaran ve Osmanlı Devleti'nin otoritesini arttıracak politikalara katkı sağladığı da bilinmektedir.³⁰⁷ Sultan Abdülhamid, iyi bir halkla ilişkiler uzmanı, iyi bir hatip ve propagandacı olarak görülen Şeyh Ebü'l-Hüda vasıtasıyla, Arap kitlelerin desteğini sağlamaya çalışmıştır. Şeyh Ebü'l-Hüda, Sultan Abdülhamid'in geliştirdiği İslam Birliği idealinin, Arap çıkarlarına da uygun olduğunu düşünüyordu. Ebü'l-Hüda'ya göre, Osmanlı Devleti'nin, siyasi ya da askeri gücü olmazsa, Araplar birçok gruba bölünebilir ve yabancı güçler tarafından işgal edilebilirdi. Yani Ebü'l-Hüda, Sultan Abdülhamid'in politikalarına hizmet ederken, bir yönden de vatansever bir Arap bakış açısıyla, kendisi açısından doğru bulduğu istikamette hareket etmiştir.³⁰⁸

Sultan II. Abdülhamid'in de gayesi, İslam Birliği düşüncesini halka ve özellikle Arap milletlerine ulaştırmak ve bu yolda Hilafetin güçlenmesini sağlamaktı. Bu noktada Şeyh Ebü'l-Hüda, kendi dünya görüşüne uygun hareket ederken, Sultan Abdülhamid'in de O'nu, politikasına uygun bir çalışma arkadaşı olarak gördüğü anlaşılmaktadır.³⁰⁹ Sultan Abdülhamid, Tanzimat Dönemi padişahlarının, babası Abdülmecid ve amcası Abdülaziz'in, halkla ve özellikle Arap Bölgeleriyle irtibatı ihmal ettikleri düşüncesindeydi. Abdülhamid bu durumu, Devlet adına bir eksiklik, halk adına da bir yabancılaşma nedeni olarak görüyordu. Bu yüzden onlarda gördüğü ihmale düşmemeye, bilakis bu durumu bir avantaja çevirmeye çalıştığı söylenebilir.³¹⁰

³⁰⁵ Buzpınar, "Sayyâdî", 36: 217.

³⁰⁶ Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 210; Yılmaz, "II. Abdülhamid Döneminde Bektaşî Meselesi", 106; Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, 29.

³⁰⁷ Buzpınar, "Sayyâdî", 36: 217.

³⁰⁸ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 356-357.

³⁰⁹ Manneh, "Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi", 392.

³¹⁰ Manneh, "Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi", 388.

Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, Padişahla Araplar arasında bir aracı, zaman zaman da tercümanlık görevi üstlendiği görülmüştür. Sultan Abdülhamid'le Suriye'nin, Irak'ın, Arabistan'ın ileri gelenleri, dini liderleri, kabile reisleri arasında hem aracılık hem de tercümanlık yapmıştır. Ayrıca, Sultan Abdülhamid'in, Arabistan, Kuzey Afrika ve birçok yere gönderilmesini istediği mektupları, müsvedde olarak Ebü'l-Hüda yazmıştır. Yani, Sultan Abdülhamid adına bu bölgelerdeki liderlere giden mektuplar, Ebü'l-Hüda tarafından yazılmıştır.³¹¹ Sultan Abdülhamid, Yemen isyanı sırasında, kabile liderlerini İstanbul'a davet etmiş, bu davete yüz kadar kabile reisi gelmişti. Bu liderlerin kabulünde, Sultan Abdülhamid'in nutkunu, Arapça olarak Şeyh Ebü'l-Hüda okumuştur. Aynı şekilde, bu misafirler, Şeyh Ebü'l-Hüda'nın dergahında misafir edilmişler ve yine Padişah tarafından kendilerine ihsan edilen atiyeleri, Ebü'l-Hüda'nın eliyle almışlardır. Bu dönemde söz konusu kabile reisleri, Abdülhamid'e tazimde bulunmuşlar, sadık kalacakları konusunda söz vermişler ve Abdülhamid'e bir halife olarak dua etmişlerdir.³¹² Bu olaylar, Sultan Abdülhamid tarafından, Şeyh Ebü'l-Hüda'dan, Arapça konuşan milletler için bir aracı olarak ifade edildiğinin, Ebü'l-Hüda'nın arabulucu gibi bir vasıf taşıdığı ve yürütülen çalışmaların büyük ölçüde başarılı olduğunun alametidir.

Abdülhamid Döneminin, sıkıntılı konularından biri, özellikle Arap bölgelerinde, milliyetçi tahriklerle ayrılık çıkarma sorunuydu. Sultan Abdülhamid, Suriye'yi, Asya eyaletlerinin ve Kutsal Toprakların giriş kapısı olarak görüyor hem coğrafi hem stratejik hem de politik olarak, çok önemli olduğunu düşünüyordu. Bu açıdan, bu tip ayrılıkçı durumlar, Suriye için oldukça tehlikeliydi. Şeyh Ebü'l-Hüda, yazdığı eserler ve yaptığı çalışmalarda, özellikle Arap Müslümanlara, Hilafet makamının kutsiyeti ve yüceliği üzerinde durmuş, halifelik kurumunun güçlendirilmesi için çalışmış, bu makamda bulunan Sultan Abdülhamid'in, dürüst ve iyi bir idareci olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Bu dönemde, Suriye bölgesinde yaşayan birçok Arap için, İstanbul'un, halifelik konusunda isim yapmış, Bağdat gibi bir hüviyet kazandığı nakledilmiştir.³¹³

Şeyh Ebü'l-Hüda yazdığı eserlerde, Abdülhamid'in halifeliğinin meşruluğunu anlatmaya çalışmış ve bu çalışmasıyla, Arap Hilafeti meselesinin önemsizleştirilmesini

³¹¹ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 357.

³¹² Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamid*, 29; Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Hüda Sayyadı", 68.

³¹³ Manneh, "Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadı", 400-401; Ebü'l-Hüdâ Muhammed es-Sayyadı Er-Rifâî, *Dâ'i'r-Resâd Li-Sebîli'l-İttihâd Ve'l-İnkıyâd*, trc. Gülser Keçeci (İstanbul: Buhara Yayınları, 2014), 17.

sağlamıştır.³¹⁴ Bu noktada yaptığı çalışmalar, Suriye’de oluşan milliyetçi hareketlerin doğmasına mâni olmuş, en azından bir nesil gecikmesini sağlamıştır.³¹⁵

Şeyh Ebü’l-Hüda, bu çalışmalara matuf olarak, çok sayıda risale ve kitap yazmış, ya da yayınlamıştır. Yazdığı veya kendi kontrolündeki başka kişilere yazdırarak kendi adıyla yayınladığı, 212 civarı kitabı olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında en önemli eserinin “Da’i’r-Reşâd Lî-Sebîli’l-İttihâd Ve’l-İnkıyâd” isimli olduğu belirtilmiş, kitabın ismi “Birlik ve İtaat Yoluna Davet” şeklinde, Türkçeye çevrilmiştir. Mezkûr eserde verilen en mühim mesaj, Abdülhamid’in Halifeliğinin meşruiyetidir.³¹⁶ Ebü’l-Hüda, söz konusu eserde, Hz. Ebubekir’den (R.A.) başlayan halifelik kurumunun tarihini incelemiş, Osmanlı Devleti’ne geçişini anlatmış ve Abdülhamid’i, bir İslam Halifesi olarak överek takdim etmiştir. Hz. Peygamber’in (S.A.V.), Hilafete ve adil sultana dair Hadislerini aktarmış, bu hadisler üzerinden Sultana baş kaldırmanın, ya da ihanet etmenin yanlışlığını izah etmeye çalışmıştır.³¹⁷ Şeyh Ebü’l-Hüda’ya göre, İslam düşmanı zalimlerin, İslam dinini yok etmeye çalıştığı bir dönemde, bu düşmanla mücadele etmek her Müslümana farz olmuştur. Sultan Abdülhamid, Kabe’yi, Mescid-i Nebevi’yi, Mescid-i Aksa’yi muhafazası altında tutan, kafirlerle mücadele eden, gerçek bir halifedir. Bu yüzden tüm Müslümanlar, Halife Abdülhamid etrafında birleşmeli ve bu şekilde din düşmanlarıyla mücadele etmelidir. Bu tutum, dinin bekası için de önemlidir.³¹⁸

Yukarıda bahsedilen, Da’i’r-Reşâd Lî-Sebîli’l-İttihâd Ve’l-İnkıyâd isimli eserin, Ebü’l-Hüda tarafından, 1880’li yıllarda, yani Sultan Abdülhamid saltanatının ilk dönemlerinde kaleme aldığı düşünülmektedir. İlerleyen zamanlarda “en-Nefahatu’n-Nebeviye fi Hidmeti’l-Hilafeti’l-Hamidiyyeti’l-Osmaniyye” isiminde Arapça kaleme alınan ve Türkçeye de çevrilen bir risalesinde, yine, Sultan II. Abdülhamid’in mutlak Halife olduğunu, tüm İslam aleminin, bu halifeye biat ve itaat etmesinin gerekli olduğunu, dini ve akli delillerle ispat etmeye çalışmıştır.³¹⁹ Son eserlerinden biri olduğu düşünülen “el-Külliyatü’l Ahmediyye” isimli eserinde de yine, Hz. Peygamber’in (S.A.V.) hadislerini ve Rifai Tarikatının kurucusu, Ahmed er-Rifai’nin nasihatlerini aktarmıştır. Bu eserinde

³¹⁴ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 73; Yılmaz, “II. Abdülhamid Döneminde Bektaşî Meselesi”, 106.

³¹⁵ Manneh, “Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebü’l-Hüda es-Sayyadî”, 405.

³¹⁶ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 73.

³¹⁷ Ebü’l-Hüdâ Muhammed es-Sayyadî Er-Rifâî, *Dâ’i’r-Reşâd Li-Sebîli’l-İttihâd Ve’l-İnkıyâd*, 16-18.

³¹⁸ Ebü’l-Hüdâ Muhammed es-Sayyadî Er-Rifâî, *Dâ’i’r-Reşâd Li-Sebîli’l-İttihâd Ve’l-İnkıyâd*, 36.

³¹⁹ Varol, “Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü’l-Huda Sayyadî”, 68.

de İslam Birliğine atıflar yapmış, imandan ve İslam kardeşliğinden bahsetmiş, Müslümanların kafirleri dost edinmemeleri gerektiğini anlatmıştır.³²⁰

Ele almış olduğu eserlerin tamamının Arapça olması, bu düşüncelerin Araplar tarafından anlaşılması amacıyla. Bu vesileyle, hem ana dili Arapça olan insanlar tarafından, hem de İslam'ın ortak dilinin Arapça olarak görülmesi anlamında, diğer İslam Milletlerinin Arapça okuyabilen entelektüel kesimi tarafından ilgi görmüştür. Şeyh Ebü'l-Hüda'nın bu çalışmalarının, bazen direk, bazen de zaman içerisinde dolaylı yoldan İslam'a ve Osmanlı Devleti'ne faydalı olduğu anlaşılmıştır.³²¹

Şeyh Ebü'l-Hüda'nın ve Sultan II. Abdülhamid'in, sadece Osmanlı Devleti ya da Arap Coğrafyası noktasında değil, dünyadaki tüm Müslümanları kapsayan bir politika konusunda ortak düşündükleri görülmektedir. Ebü'l-Hüda'nın, Avrupa kıtasında ya da Balkanlarda, birkaç küçük vilayeti kaybediyor olmanın sıkıntısı içinde olan Sultan Abdülhamid'e, Hint Okyanusu sahillerindeki büyük şehirlerin, hatta Okyanus Adalarının bile, kendisinin idaresine girebileceği konusunda telkinleri olduğu nakledilmiştir.³²² Bu bilgidir hareketle, Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, İslam Alemiyle ilgili düşüncelerinin, küresel çapta açılımlarının olduğu görülmektedir.

Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, Sultan Abdülhamid açısından vasıflarından biri, Padişah için bir Danışman olmasıdır. Ebü'l-Hüda'nın, özellikle dini konularda Padişaha tavsiyeleri olmuştur. Siyasi olarak da danışmanlık şeklinde tanımlanacak davranışları olmakla birlikte, konumu Devlet ya da Hükümet erkanına nispetle, ikinci derece bir danışmandır.³²³ Osmanlı Devlet Arşivi'nde bulunan bir vesika, Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, Padişaha danışmanlık yaptığı konulardan birini daha ortaya koyacak niteliktedir. Sultan Abdülhamid, Amerika'nın New York şehrinde "Müslim World" ismiyle çıkmaya başlayan bir gazetenin tetkik edilmesini ister. Gazetenin ikinci sayısı, Osmanlıcaya çevrilir ve bu çeviriye ait nüshalardan, Başkitabet Dairesi'nin ve Seyyid Fazıl Paşa'nın yanı sıra, Şeyh Ebü'l-Hüda Efendi'ye de bir nüsha verilir. Ebü'l-Hüda Efendi de gazeteyi inceler ve zararlı bir şeye denk gelmediği için, gazetenin Osmanlı Devleti sınırları içerisinde dağıtılmasına müsaade edilir.³²⁴ Bu türden örnekler, Sultan Abdülhamid'in sadece belirli konularda değil, birçok konuda Şeyh Ebü'l-Hüda'dan istifade ettiğini

³²⁰ Manneh, "Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi", 402.

³²¹ Manneh, "Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi", 396-397.

³²² Haslip, *Bilinmeyen Tarafları İle Abdülhamid*, 190.

³²³ Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Hüda Sayyadi", 69; Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 356.

³²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.)*, 24/59.

gösterir. Keza Ebü'l-Hüda Efendi'nin de birçok hususta Padişaha danışmanlık yapacak, fayda sağlayacak kariyere, bilgi ve birikime sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, bir anlamda Sultanın yönlendirmesiyle yaptığı çalışmaların yanında, Rifai Tarikatı noktasında yaptığı çalışmalar da önemlidir. Ebü'l-Hüda Efendi, Rifai Tarikatının yayılması için önemli çalışmalar yapmış, bu faaliyetlerin masraflarını karşılamak için de Osmanlı Devleti'nden yardımlar almıştır. Bu dönemde, özellikle, Suriye ve Irak'ta birçok kasaba ve şehrin yanı sıra, kenar bölgelerde bile, Rifai Tekkeleri inşa edilmiştir. Bu dönemde açılan Rifai Tekkelerinin, üçte ikisinin Suriye bölgesinde olması, faaliyet alanının Suriye'de yoğunlaştığını göstermektedir. Bu tekkelere kendisi halifeler tayin etmiş, maaş ve giderlerini de çoğunlukla eyalet hazinesinden, ya da tahsis edilen vakıfların gelirlerinden kendisi karşılamıştır. Bunun yanında Irak'ın güneyinde, Ümmü Abide isimli mevkideki bataklık alanda bulunan, Seyyid Ahmed er-Rifai türbesinin, Abdülhamid tarafından restore edilmesini ve üzerine bir kubbe yapılmasını sağlamıştır. Bu inşa çalışmasından sonra, Ümmü Abide bölgesi halkın gidip geldiği bir ziyaret bölgesine dönüşmüştür. Ebü'l-Hüda vesilesiyle, sayısı arttırılan ve geliştirilen Rifai Tarikatına ait bu mekanların, Ebü'l-Hüda'nın propagandalarının yayıldığı ve Sultan Abdülhamid'e destek toplamak için kullanılan mekanlar olarak işlev gördüğü açıktır.³²⁵

Rifai Tekkelerine atadığı kimseleri, kendi halifeleri arasından seçen Ebü'l-Hüda Efendi'nin, özellikle Suriye bölgesindeki, farklı devlet makamlarına yapılan atamalarda da etkili olduğu nakledilmiştir. Halep, Şam, Humus, Hama ve Basra gibi, önemli stratejik noktalardaki Nakibü'l-Eşraflık görevlerine, O'nun yakınları, ya da işaret ettiği şahıslar tayin edilmiştir. Bu durumun yanında, bölgedeki sivil ya da askeri, resmi memuriyet görevlerine, Rifai Tarikatına mensup kişiler atanmıştır. Dönemin Suriye Valisinin, bu durumdan şikâyet eder bir üslupla, bu kadrolaşmayı İstanbul'a haber verdiği bilinmektedir.³²⁶ Bu durum, Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, Sultan Abdülhamid ve Devlet üzerindeki etkinliğini göstermesinin yanı sıra, Sultan Abdülhamid'in, kendi politikalarının yayılmasına ön ayak olması açısından, Ebü'l-Hüda'nın önünü açtığını göstermektedir.

Ebü'l-Hüda'ya verilen bu imtiyazların yanı sıra ailesi de çeşitli makam ve maaşlarla taltif edilmiştir. Ebü'l-Hüda Efendi'nin oğlu Hasan Halid, Şura-yı Devlet üyeliğine,

³²⁵ Manneh, "Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi", 388-389; Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Hüda Sayyadi", 64.

³²⁶ Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Hüda Sayyadi", 64-65.

kardeşlerinden Nureddin Efendi, Meclis-i Maarif üyeliğine, Abdürrezzak Efendi, Meclis-i Maliye üyeliğine getirilmiş ve çeşitli payelerle taltif edilmiştir. Yine Ebü'l-Hüda'nın talebiyle, Sayyadi ailesi ve Suriye'deki Rifai Tarikatının diğer önde gelen aileleri olan Keyyaliler, Haririler ve Cündiler, askerlikten muaf tutulmuşlardır.³²⁷

Sultan II. Abdülhamid'in, tahtta kaldığı süre içerisinde, sıkıntı olarak gördüğü hususlardan biri de Şia Mezhebi ve Arap bölgelerindeki Şii yayılcılıktı. Sultan Abdülhamid, özellikle Irak bölgesindeki Şii yayılcılığını, Osmanlı Devleti'nin birliğine dair bir tehdit olarak görmüştür.³²⁸ Bu tehdidi, bertaraf edebilme adına yapılan çalışmalardan biri de bölgedeki Rifai Tekkelerinin arttırılması ve insanların Rifai Tarikatına yaklaşmalarının sağlanmasıydı. Şeyh Ebü'l-Hüda'nın kontrolünde, sayıları sürekli arttırılan Rifai Tekkelerinden ve Tarikat üyelerinden, bu bölgelerde Şia etkisinin kırılması için yararlanılmıştır.³²⁹ Bu noktada, Sultan Abdülhamid'in, Rifai Tarikatından ve Ebü'l-Hüda Efendi'den Şia etkisine karşı da istifade ettiği görülmüştür.

Sultan II. Abdülhamid ve Şeyh Ebü'l-Hüda'nın çalışmaları konusunda, zikredilmesi gereken isimlerden biri de Cemaleddin Afgani'dir. Hayalci ve gözü kara bir karakter olarak betimlenen Afgani, önceleri Sultan Abdülhamid'in kendisini yetki ve parayla desteklemesini istemişti. Buna mukabil, Hindistan, Afganistan, Türkmenistan, Kaşgar gibi Müslüman nüfusun bulunduğu yerlerde, insanları Osmanlı Devleti lehinde ve Batılı devletler aleyhinde uyarmak ve harekete geçmelerini sağlamak için çalışacağını vaat ediyordu. Cemaleddin Afgani, Sultan Abdülhamid tarafından ciddiye alınmamış ve bu talebi de itibar görmemiştir.³³⁰ Sultan Abdülhamid, Afgani'ye şüpheyle yaklaşmış, hatta O'nun İngilizler tarafından, kendisini sınamak için yönlendirildiğini düşünmüştür. Bir süre sonra da Sultan Abdülhamid'in, bu konu hakkındaki haklılığı ortaya çıkmıştır. Zira Cemaleddin Afgani daha sonra, hilafetin Arapların hakkı olduğunu ve bu makamın, Türkler tarafından gasp edildiğini iddia etmeye başlamıştır. Afgani tarafından, bu fikirler neşredilerek, Şerif Hüseyin'in halife olarak ilan edileceği tespit edilmiştir. Sultan Abdülhamid, bu düşüncelerin ortaya çıkışını ve yayılmasını, Cemaleddin Afgani'nin, Blund isimli bir İngiliz'le birlikte hazırladıklarını tespit ettiğini belirtmiştir.³³¹ Sultan Abdülhamid, tehlikeli olarak gördüğü Afgani'yi, göz önünde tutup tesirsiz hale

³²⁷ Buzpınar, "Sayyâdi", 36: 217.

³²⁸ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 344; Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 370.

³²⁹ Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Hüda Sayyadi", 65-66.

³³⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 358-359.

³³¹ Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, 73.

getirebilmek için, kendisini 1892 yılında İstanbul'a getirtmiş ve vefatına kadar, bir daha İstanbul'dan ayrılmasına fırsat vermemiştir. Şeyh Ebü'l-Hüda, Cemaleddin Afgani'nin, İstanbul'a gelmeden önceki Mısır sürecinde, faaliyetlerinin takip edilmesinde etkili olmuştur. Yine, İstanbul'a getirilmesini de Ebü'l-Hüda'nın sağladığı bilinmektedir.³³²

Bu dönemde, Siyonist Yahudilerin, Filistin'den toprak talep ettikleri ve buna mukabil Osmanlı Devleti'nin, borç problemini çözeceklerini vaat ettikleri malumdur. Bu talepleri, Theodor Herzl vasıtasıyla, iki defa Sultan Abdülhamid'e sundukları ve Abdülhamid tarafından her ikisinde de reddedildikleri bilinmektedir.³³³ Sultan Abdülhamid'in bu kararında, yine Şeyh Ebü'l-Hüda'nın da etkisinin olduğu nakledilmiştir. Ebü'l-Hüda, Abdülhamid'e böyle bir alışverişin yanlış olduğunu ve bu teklifi kabul ederse, kendisini Tüm İslam Alemi ve Araplar nezdinde, itibarsız hale getireceği konusunda uyardığı nakledilmiştir. Yine de Sultan Abdülhamid'in bu duruşunun, daha çok kendi manevi duygularından ötürü olduğunu, Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, sadece Abdülhamid'in düşüncelerini teyid ettiğini söylemek daha doğru olacaktır.³³⁴

Şeyh Ebü'l-Hüda'ya, sadece dini meselelerde değil, sair konularda da akıl danışıldığı ve bu konuda, Sultanın gözünde mühim bir yer teşkil ettiği bilinmektedir. Örneğin, William Abdullah Quilliam isimli bir İngiliz mühtedi, 1891 yılında İstanbul'a gelmiş, Sultanın emriyle, Şeyh Ebü'l-Hüda kendisiyle temas edip görüşmüştür. Amerika'da yayınlanmaya başlayan, "Müslim Word" isimli derginin, araştırılması ve incelenmesi görevi de Ebü'l-Hüda'ya verilmiştir. Bunun gibi, Sırbistan'la yapılacak olan askeri antlaşmada, Padişahın sembolik olarak Sırbistan askeri üniformasını giymesinin, Sırbistan Kralına, yine sembolik olarak, kumandanlık payesi verilmesinin caiz olup olmadığı konusunda, Ebü'l-Hüda Efendi'nin fikirlerine baş vurulmuştur.³³⁵ Bu örnekler, Sultan Abdülhamid'in, Şeyh Ebü'l-Hüda ile, sadece dini meselelerde değil, birçok farklı konuda, fikir teatisinde bulunduğunu göstermektedir.

Sultan II. Abdülhamid'in, Şeyh Ebü'l-Hüda'dan istifade ettiği konulardan biri de istihbarat konusuydu. Abdülhamid Döneminin en meşhur faaliyetlerinden birisi, jurnal, ya da hafiyelik isimleri altında istihbarat kaynakları oluşturulmasıydı. Şeyh Ebü'l-

³³² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 363; Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 227; Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, 73.

³³³ M. Lutfullah Karaman, "Siyonizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2009), 37: 330.

³³⁴ Haslip, *Bilinmeyen Tarafları İle Abdülhamid*, 260.

³³⁵ Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Hüda Sayyadı", 70.

Hüda'nın, bu konuda da hem devlet bürokrasisi içerisindeki birtakım şahıslarla ilgili, hem de İslam Aleminin farklı yerlerindeki olaylarla ilgili, Sultan Abdülhamid'in, istifade ettiği kaynaklardan biri olduğu bilinmektedir. Bu konuda Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, Sultan Abdülhamid yönetimine destek olmak için, bu davranışlarda bulunduğu bilinmekle birlikte, kendi konumunu ve nüfuzunu korumak adına böyle davranmış olduğu da öne sürülmüştür.³³⁶ Ancak Ebü'l-Hüda'yı, şahsi çıkarları için çalışan biri olarak gösteren bu değerlendirmeler, Osmanlı Devleti'nin menfaatleri için, büyük bir gayret gösterdiği anlaşılan bir tarikat şeyhiyle ilgili yapılmış, uç noktada yorumlardır.

Zaman içerisinde, Padişah nezdinde artan itibarı ve devlet politikaları açısından oluşturduğu nüfuz yüzünden, Ebü'l-Hüda Efendi'nin, zaman zaman bazı devlet adamları ya da farklı şahıslarla, sorunlar yaşadığı görülmüştür. Bunlar arasında en göze çarpan isim, Sultan Abdülhamid açısından önemli bir diğer şahıs olan, Arap İzzet Paşa'dır. Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, Arap İzzet Paşa'yla sürekli sorunlar yaşadığı, zaman zaman bu problemlerin büyüdüğü aktarılmıştır. Yukarıda, Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, Şeyhülislam olmak istediği ama muvaffak olamadığı zikredilmişti. İşte bu isteğine mâni olan şahsın, İzzet Paşa olduğu düşünülmüştür.³³⁷ Ayrıca, Mısır'da Osmanlı Devleti aleyhinde oluşan olumsuz düşünceler ve muhalif gazetelerle ilgili durum tartışılırken, Kamil Paşa, bu olumsuz manzarayı, Şeyh Ebü'l-Hüda'nın faaliyetlerinin sonucu olarak ifade etmiş, onu sorumlu göstermiştir.³³⁸ Bunun gibi, Ebü'l-Hüda Efendi'nin, sarayda nüfuzunun artmasına vesile olan bir diğer isim, Darüssaade Ağası Behram Ağa'yla da, bir zaman sonra aralarında çatışmanın olduğu ve birbirlerine hakaret edecek derecede tartıştıkları da aktarılmıştır.³³⁹ Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, yine dönemin ön plana çıkan diğer tarikat şeyhi, Muhammed Zafir Efendi ile de zaman zaman kıskançlık problemleri, ya da rekabet yaşadığı iddia edilmiştir. Şeyh Muhammed Zafir'le ilgili kısımda aktarılan, Sultan Abdülhamid'in, Cuma Selamlığını Ertuğrul Tekkesinde yapacağı bir gün, bomba ihbarının yapılması hadisesinde, bomba olmadığı halde ihbar eden şahsın, Şeyh Ebü'l-Hüda olduğu konusunda iddialar vardır.³⁴⁰ Arap İzzet Paşa, Kamil Paşa, Behram Ağa ve Şeyh Zafir örneklerinde görünen ve başka örnekleri de var olan bu problemlerin,

³³⁶ Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Hüda Sayyadı", 58-59.

³³⁷ Haslip, *Bilinmeyen Tarafları İle Abdülhamid*, 259.

³³⁸ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 73.

³³⁹ Orhan Koloğlu, *Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), 83.

³⁴⁰ Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 214.

kendisine intikal ettiğinde, Sultan II. Abdülhamid'i, oldukça sıkıntıya soktuğu nakledilmiştir.³⁴¹

Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, yukarıda bahsedilen kitap telif etme işlerinin yanı sıra, bazılarında makaleler yazmak, bazılarında da direk yayınlamak gibi suretlerle, gazete faaliyetleri de olmuştur. Özellikle, Osmanlı Devleti aleyhinde fikirlerin ve ayrılıkçı hareketlerin adresi gibi görünen Mısır'da, "Nil" adıyla bir gazete çıkardığı bilinmektedir. Söz konusu gazetede, yine Sultan Abdülhamid'in, hilafet ve saltanatının meşru olduğunu anlatmaya çalışan yazılar kaleme almıştır.³⁴² Bunun gibi, yine Mısır'da yayınlanan, Türkiye isimli bir gazetenin de Ebü'l-Hüda Efendi'nin yönlendirmesiyle yayınlandığı, kendisinin bu gazetede makaleler yazdığı, ya da kendisine bağlı olanlara yazdırdığı bilinmektedir. Bu gazetenin, 27 Rebiyülahir 1314 (5 Ekim 1896) tarihli nüshası, Mütercim Levis Sabuncu tarafından tercüme edilerek Padişaha sunulmuştur. Bu sayıda, bir diyalog halinde verdiği ikili görüşme üzerinden, Arap İzzet Paşa'nın, Fransız yanlısı bir devlet görevlisi olduğu ima edilmiştir. Şeyh Zafir Efendi de Fransız menfaatleri açısından, "yanlış yola sapmış" zararlı bir din adamı olarak gösterilmiştir. Makaledeki diyaloga göre, Şeyh Zafir'le alakalı bu düşünce, Şeyh Ebü'l-Hüda'nın değil, Arap İzzet Paşa'nın bir tespiti ve serzenişi olarak sunulmuştur. Gazeteyle ilgili bu bilgileri aktaran arşiv belgesinde, Şeyh Ebü'l-Hüda'nın kontrolünde çıkan bu gazetenin, Şeyh Zafir Efendi ve Arap İzzet Paşa aleyhinde, sıkça bu şekilde makaleler yayınladığı da belirtilmiştir.³⁴³

Sultan II. Abdülhamid'in, gücünü kaybettiği zamanlarda, Şeyh Ebü'l-Hüda'nın da prestijini kaybettiği görülmüştür. II. Meşrutiyetin İlanından sonra, özellikle Jön Türklere ait basın yayın araçlarında, çok fazla eleştiriye ve hatta hakaretlere maruz kalmıştır. Yapılan bu eleştiri ve hakaretlerde, hedefin Ebü'l-Hüda Efendi'nin kendi şahsı ve konumu olarak görülmekle birlikte, O'nun üzerinden, örtülü olarak Sultan Abdülhamid'in de eleştirildiği anlaşılmıştır. Malum medya organlarında, isminin Ebü'l-Hüda oluşuna işaretlerle, "Ebu Dalal", yani "Dalaletin Babası" gibi isimlendirmelerde bulunulmuş, "cinci", "üfürükçü" gibi yakıştırmalar yapılmıştır.³⁴⁴ Bununla da yetinilmemiş, sırf Ebü'l-Hüda hicivleri için, "El-Üfürük" gibi isimlerle, tek sayılık

³⁴¹ Buzpınar, "Sayyâdi", 36: 217.

³⁴² Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Hüda Sayyadi", 69.

³⁴³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.)*, 41/10.

³⁴⁴ Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 211-212.

gazeteler çıkarılmış, bu gazetelerde yazılan yazılarla, kullanılan karikatürlerle, Ebü'l-Hüda Efendi hem eleştirilmiş hem de tahkir edilmiştir.³⁴⁵

Meşrutiyetin ilanından sonra, hakkındaki bu olumsuz propagandaların yoğun olduğu dönemde, Şeyh Ebü'l-Hüda, Meşrutiyet idaresine uyumlu görünmesine rağmen, şüpheli görülerek tutuklanmış,³⁴⁶ Bekirağa Bölüğüne getirilmiş ve burada sorgulanmıştır. Serbest bırakılmış olsa da kendisinin, Rumeli ya da Anadolu'da bir yere sürgün edilmesi gündeme gelmiştir. Kısa bir süre önce taşındığı Büyük Ada'da, mecburi ikametene karar verilmiş, burada vefatına kadar devam eden süre içinde, sürekli göz hapsinde tutulmuştur. Nihayet, 28 Mart 1909 tarihinde, 31 Mart vakasından kısa bir süre önce, göz hapsinde tutulduğu Büyük Ada'da vefat etmiştir.³⁴⁷

Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, vefatından kısa bir süre önce, Serbesti Gazetesi adına bir muhabir kendisini ziyaret etmiş ve röportaj yapmıştır. O dönemde dikkate alınıp alınmayacağı bir yana, Şeyh Ebü'l-Hüda Efendi, bu röportaj üzerinden kendini savunma ve izah imkânı bulmuştur. Bu röportajda, büyü, cincilik gibi konularla kesinlikle alakasının olmadığını, bunların hakaret etmek için, kendisiyle alakalı tamamen uydurulmuş iddialar olduğunu ifade etmiştir. Padişaha yakınlığını kabul etmiş, ama bunun resmi bir neden yüzünden olmadığını, bir alim ve din adamı olarak, Padişaha gerekli manevi ve ilmi uyarıları yapmak için yanında bulunduğunu ifade etmiştir. Padişaha yakınlığını bu fikirlerle açıklayan Ebü'l-Hüda, bunu ispat ve teyit etmek adına, yanlarında bulunan oğlu Hasan Halid'e kitaplarını getirmesini söylemiş ve kendi kaleminden çıkan 200'den fazla kitabı muhabirle paylaşmıştır.³⁴⁸

Sonuç olarak, Sultan II. Abdülhamid'in, saltanatı boyunca yanında bulunan bir tarikat şeyhi olan Ebü'l-Hüda Efendi'den, dini meselelerde ve genelde İslam Alemi, özelde ise Arap coğrafyasına dair meselelerde bir danışman olarak istifade ettiği söylenebilir. Bunun yanında, Ebü'l-Hüda Efendi'nin, ilgili bölgeler ve bölge halklarıyla, Padişah arasında aracılık yaptığı, Padişahın fikirlerinin propagandasını yaparak, politikasına hizmet ettiği görülmüştür. Siyasi olarak tasnif edilebilecek olan bu çalışmalar çerçevesinde, Şeyh Ebü'l-Hüda, Sultan Abdülhamid'in, halifelik vasfının meşruiyetini ispat etmeye çalışmış, Müslümanların, birlik beraberlik içerisinde Halife etrafında toplanmalarını sağlamak için

³⁴⁵ Davulcu - Temel, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Yayımlanan Tek Sayılık Mizah Gazetelerinde Muhalefet: El Üfürük, El Üfürük'e Zeylen Körük, Ton Ton Risalesi, Çingirak, Mahkum", 860-861.

³⁴⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH. ŞFR.)*, 409/77.

³⁴⁷ Buzpınar, "Sayyâdi", 36: 217.

³⁴⁸ Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Huda Sayyadı", 76-77.

çalışmalar yürütmüştür. Şeyh Ebü'l-Hüda, gerek şahsına ve yakınlarına verilen imkanlar açısından, gerekse şeyhi bulunduğu Tarikatın yayılması açısından, Padişaha yakın olmasının avantajlarını görmüştür. Bu durum, zaman zaman kendisiyle ilgili farklı yorumlara, ya da hakkında kötü eleştirilere neden olmuştur. Sultan Abdülhamid iktidarının zayıflaması üzerine, Ebü'l-Hüda Efendi de o dönemin eleştirilen, hakarete uğrayan ve cezalandırılmaya çalışılan isimlerinden biri olmuştur.

3.3. Sultan II. Abdülhamid'in Senusilerle Münasebetleri

İkinci Bölümde, “Senusiler” başlığı altında incelendiği üzere, Senusilik diğer tarikatlarla mukayese edildiğinde, kuruluşu oldukça geç oluşan bir tarikat, ya da tarikat koludur. Bunun yanı sıra, bir tarikat olup olmadığı da o dönemde tartışılmıştır. Sultan II. Abdülhamid Dönemi, Tarikatın kurucusu Muhammed bin Ali es-Senusi'nin vefatından hemen sonra, Seyyid Mehdi es-Senusi dönemine denk gelmektedir. Sultan Abdülhamid, bu oluşuma başta tereddütle yaklaşmış, sonra kabul göstermiş ve hatta ehemmiyetli görmüştür. Bu kısımda bu konular incelenecektir.

Sultan II. Abdülhamid öncesi, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde, Senusilerle alakalı, kendilerine birtakım haklar verip, imtiyazlar sağlayan Padişah Fermanlarının yayınlandığı bilinmektedir. Sultan II. Abdülhamid ise, ilk dönemlerinde Senusilere tereddütle yaklaşmış ve tedbirli davranmıştır. Bu tereddüdün nedenlerinden biri, Senusilerin bir Tarikat olup olmaması meselesidir. Sultan Abdülhamid bu konuyu, tarikat konusunda baş danışmanı olarak nitelendirilebilecek, Şeyh Muhammed Zafir'e intikal ettirmiş ve kendisinden Senusilerle alakalı malumat istemiştir. Şeyh Zafir, Senusiliğin bir tarikat, Şazeli Tarikatının bir kolu olduğunu belirtmiştir. Şeyh Zafir'in Senusilerden bahseden yazışmalarında, Mehdi es-Senusi için, “Şeyh Senusi”, “Muhammed Mehdi Efendi” ve “büyük Şazeli Şeyhi” gibi unvanlar kullanması, Senusiliği bir Tarikat, Seyyid Mehdi'yi de bu Tarikatın Şeyhi olarak gördüğünün alameti kabul edilmiştir.³⁴⁹

Sultan II. Abdülhamid'in, Senusiliğe dair kuşkularının nedenlerinden biri de daha önce Muhammed es-Senusi'nin, Trablusgarp ve Bingazi bölgesinde Halifelik iddiasında bulunduğu yönünde aldığı istihbarattır.³⁵⁰ Bu düşünce yapısıyla, denge siyaseti yürüterek, Senusiliğin önünü kesmek, ya da en azından bu tarikatı kontrol altında tutmak için, bu

³⁴⁹ Güven, “Şazeliyye”, 410.

³⁵⁰ Kavas, “Senüsüyye”, 36: 357.

bölgede, Şazeli ya da Medeni Tarikatını desteklemiş, özellikle Trablusgarp ve Bingazi şehirlerinde Şazelilerin önünü açmıştır. Hatta Sultan Abdülhamid'in, Şeyh Muhammed Zafir üzerinden, Şazeli Tarikatıyla münasebeti de aynı düşünce etrafında yapılan bir faaliyet olarak değerlendirilmiştir.³⁵¹

Sultan II. Abdülhamid'in, bu tereddütlerle alakalı attığı adımlardan birinin, Kufra'ya Kaymakamlık kurmak olduğu belirtilmiştir. Kufra Kaymakamı olan Hilmi Paşa, bir süre sonra İstanbul'a gelmiş, Sultan Abdülhamid kendisine, Seyyid Mehdi'nin kim olduğunu ve orada Halifelik iddiasında bulunup bulunmadığını sormuştur. Hilmi Paşa Padişaha, Muhammed Mehdi es-Senusi'nin, kendisine sadık ve itaatkâr biri olduğunu ve bir Halife olarak dua ettiğini, etrafına da aynı şeyi telkin ettiğini ifade etmiştir. Hilmi Paşa ayrıca, Seyyid Mehdi'nin, cehalet içinde bulunan Afrika kabilelerine, İslam'ın nurunu ulaştırma çabasında olduğunu aktarmıştır.³⁵² Bu malumattan oluşan kanaatle birlikte, Senusiliğin bir Tarikat olup olmaması konusundaki tereddüdün de ortadan kalkması neticesinde, Sultan Abdülhamid'in, Senusiliğe karşı şüpheli tavrının ortadan kalktığı ve bu dönemden sonra Senusilere yakın davrandığı görülmüştür.³⁵³

Sultan II. Abdülhamid'le Senusiler arasındaki yakınlaşma, Fransızların Afrika'da işgaller gerçekleştirdikleri, 1881 – 82 yıllarından sonraki dönemde daha da artmıştır. Sultan Abdülhamid'in bu noktada, Şazeli Tarikatı şeyhi Muhammed Zafir'in ailesinden güvendiği bazı şahısları, Hamza Zafir ve Seyyid Beşir'i, Kuzey Afrika'ya gönderdiği bilinmektedir. Başta Senusileri dengelemek için başvurulduğu bilinen Şazeli Tarikatının, bu dönemde, Senusileri desteklemek ve organize etmek için kullanıldığı kesin gibidir.³⁵⁴ Bunu destekleyen verilerden biri de Times Gazetesinde yayınlanan bir makaledir. 1881 yılında, Times Gazetesinin bir sayısında, bu meselelerle ilgili bir makale yayınlanmıştır. Söz konusu makalede, Sultan Abdülhamid'in, Kuzey Afrika'daki İsyancıları tahrik ve teşvik ettiği ve bundan dolayı kendilerinin endişe içinde oldukları ifade edilmiştir. Makaleye göre Padişah, Tunus "ehl-i kıyamı", Trablusgarp kabileleri ve Mısır'daki "Muhibbi Vatan" grubuyla sürekli irtibat halindedir. Padişahın, bölgedeki memurlarını ve hafiyelerini ne şekilde yönlendirdiği bilinmemekle birlikte, İstanbul'da yayınlanan, "El-Cevaib" isimli Arapça gazetede yayınlanan makaleler, Abdülhamid'in düşüncelerini

³⁵¹ Özköse, "Osmanlı Devleti İle Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", 23; Filibeli Ahmed Hilmi Şehbenderzade, *Senüsiler*, 47.

³⁵² Özköse, "Osmanlı Devleti İle Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", 24.

³⁵³ Kavas, "Senüsusiyye", 36: 357; Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 213.

³⁵⁴ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 483-485.

açığa çıkarmaktadır. El-Cevaib gazetesi, her ne kadar İstanbul'da neşrediliyor olsa da daha çok Tunus'ta, Trablusgarp'ta ve Mısır'da takip edildiği bilinmektedir. Bu gazetede yayınlanan makalelerde, Tunusluların, Fransızlara karşı isyana tahrik edildiği görülmüştür. Times Gazetesinin mezkûr makalesinde, Hamza Zafir'in de Sultan Abdülhamid tarafından, bu irtibatları sağlaması için Afrika'ya gönderildiği ifade edilmiştir. Ayrıca, Mısır'daki Muhibbi Vatan grubunu, Camiul Ezher'in yönlendirdiği, Camiul Ezher'in de Yıldız Sarayıyla sürekli irtibat halinde olduğu ve bu grubun Ecnebi nüfuzu aleyhinde, faaliyetler yaptığı belirtilmiştir. Times gazetesindeki bu makale, Osmanlıcaya çevrilmiş ve Sultan Abdülhamid'e de arz edilmiştir.³⁵⁵ Times gazetesinin ilgili makalesine, diğer kaynakların da verdiği kanaatle bakıldığında, Sultan Abdülhamid'in, Şazeli Tarikatının önde gelenleri üzerinden, Senusilerle irtibat sağladığı ve Senusileri yönlendirdiği anlaşılmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid'in, Libya ve Senusiler nezdindeki nüfuzunun, 1888'den sonra daha da arttığı nakledilmiştir. Bunun nedenlerinden biri de Osmanlı Devleti'nin ve Senusilerin, amaçlarının birbirlerine paralel olmasıdır. Senusilerin, Kuzey Afrika'yı, İngiliz ve Fransız saldırılarından koruyacak, kilit bir unsura dönüşmesinin yanı sıra, Kutsal Topraklarla ilgili de bir koruyucu olabilecekleri düşünülmüştür. Bu noktada, Sultan Abdülhamid'in gösterdiği yakınlık ve destek, Senusilerin bölgede daha fazla güçlenmelerine ve Kuzey Afrika için hâkim siyasi grup olmalarına vesile olmuştur. Onların gösterdiği sadakat ve destekle, Sultan Abdülhamid de Afrika'da halife olarak otoritesini korumuş, aynı zamanda, Senusiler üzerinden Afrika'daki başka devletlerle irtibat sağlamıştır.³⁵⁶

Sultan Abdülhamid'in hem yakınlığı tesis anlamında hem de Senusileri takip etme noktasında, attığı adımlardan biri de 1890'da Sirenayka Valisi olan Reşid Paşa'yı, Seyyid Mehdi ile görüşmek üzere Cağbub'a göndermesidir. Reşid Paşa, Seyyid Mehdi ile görüşmesinde, Padişahın selamlarını iletir ve Senusiyye ile ilgili görüşmeler yapar. Reşid Paşa, birkaç hafta Cağbub'da konaklar. Cağbub'da bulunan üniversitenin faaliyetlerini ve buraya gelip giden Senusi bağlılarının durumunu inceler. Reşid Paşa'nın, incelediği yönlerden biri de Senusiliğin Cağbub merkezli yönetim şeklidir. Reşid Paşa'nın Cağbub'dan ayrılmadan önce, Seyyid Mehdi'yi, Sultan Abdülhamid namına İstanbul'a davet ettiği bilinmektedir. Seyyid Mehdi, bu davetten memnun olduğunu belirtir, fakat

³⁵⁵ BOA, Y. PRK. TKM., 4/40.

³⁵⁶ Haslip, *Bilinmeyen Tarafları İle Abdülhamid*, 490.

davete icabet edemeyeceğini, Cağbub'dan belirli nedenlerden dolayı ayrılamayacağını ifade eder. Reşid Paşa İstanbul'a döndüğünde, edindiği izlenimleri Sultan Abdülhamid'le paylaşmış, Senusilerin Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını aktarmış ve Senusilerin faaliyetlerinin takdir edilecek derecede olduğunu belirtmiştir.³⁵⁷

Sultan II. Abdülhamid'in, Hilmi ve Reşid Paşalardan sonra, Seyyid Mehdi es-Senusi'yle görüşmek üzere, bu defa Sadık el-Müeyyed Paşa'yı, Cağbub'a gönderdiği bilinmektedir. Sultan Abdülhamid'in hediyelerini, Seyyid Mehdi'ye takdim eden Sadık el-Müeyyed de daha önce giden Osmanlı Devlet adamları gibi, Cağbub'da incelemelerde bulundu.³⁵⁸ Görüldüğü üzere, Sultan Abdülhamid'in, Senusilerle ilgili, tek kaynaktan değil, üç heyet üzerinden, birden fazla kaynakla bilgiler elde ettiği anlaşılmaktadır. Cağbub'da bir süre konaklayan Sadık el-Müeyyed, buranın bir kültür şehrine dönüştüğünü ve kendisinin bu durumu şaşkınlık ve hayranlıkla karşıladığını belirtmiştir. Senusilerin, kendi silahlarını üretebilecek kadar geliştiklerini ve kendilerine ait silah atölyeleri olduğuna dair bilgisi bulunan Sadık el-Müeyyed, bu bilgiyi teyit etmek ister. Kendisine rehberlik yapan bir Senusi müridiyle, bu konuda yaşadığı diyalog ilginçtir. Sadık el-Müeyyed Paşa, bu şahsa, Seyyid Mehdi es-Senusi'nin silahlanmayla ilgili çalışmalarını, silah atölyelerini ve silah depolarını sorar ve mümkünse kendisini gezdirmesini talep eder. Söz konusu şahıs, bu teklifi kabul eder, fakat Sadık el-Müeyyed Paşa'yı alarak silah fabrikası yerine, Cağbub kütüphanesine götürür. Kütüphanenin özenli şekilde düzenlenmiş, oldukça büyük bir mekân olduğunu, nadide kitaplara sahip ve müdavimlerinin çok olduğunu gören Sadık el-Müeyyed, şaşkınlık ve hayranlık yaşar. Rehberine, en etkili silahların, bu eserler olduğunu ifade eder. Cağbub'daki konaklama ve incelemelerinin ardından, İstanbul'a dönen Sadık el-Müeyyed, izlenimlerini Sultan II. Abdülhamid'e bir rapor olarak arz eder. Sadık el-Müeyyed sunduğu raporda, Seyyid Mehdi'nin İslami hassasiyete özen gösteren, iyi bir şeyh olduğunu ve Afrika'da kutup olarak görüldüğünü, Osmanlı Devleti'ne bağlı ve Halifeye duacı olduğunu belirtir. Aynı zamanda, Afrika'da yaşayan düzensiz Bedeviler, Seyyid Mehdi sayesinde Osmanlı Devleti'ne bağlanmış, bölgeye Osmanlı yetkilileri gidip gelmediği halde, yine Seyyid Mehdi vesilesiyle, bölgede yaşayan halklar, Osmanlı Devleti'ne yakınlık hisseder olmuşlardır.³⁵⁹

³⁵⁷ Özköse, "Osmanlı Devleti İle Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", 24; Martin, *Afrika'da Sufi Direniş*, 151.

³⁵⁸ İdris Bostan, "Sadık el-Müeyyed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2008), 35: 399.

³⁵⁹ Özköse, "Osmanlı Devleti İle Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", 25.

Osmanlı Devleti'yle, Senusiler arasındaki ilişkilerin, olumlu bir şekilde devam ettiği süreçte, Senusilerin, Tarikatın merkezini, Cağbub'dan Kufra'ya taşınmaları sıkıntıya neden olmuştur. Zira Kufra, Cağbub'a göre daha güneydedir ve bu taşınma vakası, Osmanlı Devleti'nden uzaklaşmaya çalışmak gibi algılanabilecek bir durumdur.³⁶⁰ Bu bilgi kendisine ulaştığında, Sultan Abdülhamid'in, Senusilerle ilgili yeniden şüpheye düştüğü nakledilmiştir. Abdülhamid bu duruma istinaden, Şeyh Mehdi'ye belirli aralıklarla, iki tane mektup gönderir. Bu mektuplardan ilki, Sirenayka Valisi Tahir Paşa, ikincisi ise, bölgeyi iyi bilen Sadık el-Müeyyed Paşa aracılığıyla ulaştırılır. Sultan Abdülhamid birinci mektupta, Seyyid Mehdi'ye neden merkezi taşıma ihtiyacı duyduğunu sorar ve tekrar Kufra'dan Cağbub'a dönmesini ister. Sadık el-Müeyyed'e yazdırılan ikinci mektupta ise, hilafet makamının öneminden ve Osmanlı Devleti'nin, Müslümanların koruyucusu olduğundan bahsedilir. Özellikle bu zor zamanda, Halifeye itaatin Müslümanlara farz olduğu konusunda, Seyyid Mehdi uyarılmış, İslam'la, Afrika bölgesiyle ilgili başka konularda da birtakım ikazlar yapılmıştır.³⁶¹

Sultan II. Abdülhamid, bu süreçte mektuplarla yetinmemiş, yine birtakım elçileri, Şeyh Mehdi'yle görüşmek üzere, bu defa Kufra'ya göndermiştir. Bu elçiler, yine Sadık el-Müeyyed Paşa, Tahir Paşa ve o dönemde İstanbul'da bulunan, Muhammed es-Senusi'nin vekili Şeyh Abdülaziz Efendi olmuştur. Sadık el-Müeyyed Paşa, yanındaki kişilerle birlikte, 1895 Ekim'inde Kufra'ya ulaşmış ve Seyyid Mehdi'yle görüşmüş, Padişahın hediyelerini ulaştırmış ve taleplerini iletmiştir.³⁶² Sadık el-Müeyyed ve Tahir Paşa, Seyyid Mehdi'yi, merkezini yeniden Cağbub'a taşıması konusunda ikna etmeye çalışmışlardır. Senusiler kendilerine, merkezi Kufra'ya taşınmanın gerekli nedenleri olduğunu, bu durumun, Osmanlı Devleti'yle alakalı olmadığını izah etmişlerdir. Heyetin, bu görüşme ve yaptıkları incelemeler neticesinde, bu durumun, Osmanlı Devleti açısından, sıkıntılı bir durum olmadığı kanaatine ulaştığı belirtilmiştir. İstanbul'a döndüklerinde, görüşmelerini ve incelemelerini, yine Padişaha arz eden heyet, Seyyid Mehdi'nin, merkezini Kufra'ya taşımasındaki maksadın, Osmanlı eyalet merkezinden, yani Osmanlı valilerinden uzaklaşmak, ya da yabancı güçlerle iş birliği içerisine girmek gibi bir nedeni olmadığını belirtmiştir. Bölgede, İslami hareketin öncüsü konumunda olan Seyyid Mehdi'nin, silahlı mücadelenin olduğu bölgelerde, Senusi gruplarını daha

³⁶⁰ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 485.

³⁶¹ Özköse, "Osmanlı Devleti İle Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", 25-26; Martin, *Afrika'da Sufi Direniş*, 157.

³⁶² Bostan, "Sadık el-Müeyyed Paşa", 35: 399.

yakından organize edebilmek ve İslam'ın yayılmasına katkı sağlayabilmek için, Kufra'ya taşınmayı daha uygun bulduğu nakledilmiştir. Bu görüşme trafiğinde, Sultan Abdülhamid'in, Seyyid Mehdi'ye sürekli hediyeler gönderdiği, dualarını talep ettiği ve Senusileri manevi bir destek olarak yanında görmek istediği görülmüştür.³⁶³

XIX. yüzyılın sonlarında, Sultan II. Abdülhamid ve Senusilerin arasındaki olumlu ilişkilerin önemli ölçüde arttığı, dostluk bağlarının kuvvetlenmesinin yanı sıra, Osmanlı Devleti'yle Senusilerin, önemli iki müttefik oldukları bilinmektedir. Bu ilişkiler, Batılı Devletleri ve özellikle Fransa'yı rahatsız etmiştir. Fransa, Senusilerin Halifeye sadakatle bağlı dini ajanlar olduğunu iddia etmiştir.³⁶⁴ İngilizler ve Fransızlar, Senusiliği, Afrika'daki sömürge çalışmaları açısından, ciddi bir tehlike olarak görmüşlerdir. Senusilerin, Abdülhamid'le müspet ilişkileri, onların gözünde, bu tehlikeyi daha da büyük hale getirmiştir. Yine, Sultan Abdülhamid üzerinden, Senusileri bir engel olmaktan çıkarma adına, Seyyid Mehdi'nin, İstanbul'a davet edilmesini ve bir daha memleketine gönderilmemesini istemişlerdir. Fakat Sultan Abdülhamid, onların bu isteğini yerine getirmemiş, sürekli bahanelerle onları oyalamıştır.³⁶⁵

1890 yılında yayınlanan, Fransız – İngiliz deklarasyonunun, Fransa'nın bölgedeki menfaatlerini sınırlandırdığı görülmüştür. Tunus ve Cezayir'in güneyindeki bölgeler, Fransız nüfuz alanından çıkarılmış, Zanzibar'da İngiliz himayesi kabul edilmiştir. Aynı yıl, Osmanlı Devleti, Düvel-i Muazzama'ya gönderdiği bir nota ile Vaday, Bornu, Borku, Kanem, Kuvar, Kuzey Kongo ve Nijerya'yı resmen talep etmiş, Trablusgarp'ın güney kısmını, kendi hinterlandı olarak gördüğünü belirtmiştir. Bu durum, Fransızlara, Osmanlı Devleti'nin, Senusilerle birlikte Pan – İslamcı bir çalışmaya girdiği imajını vermiştir.³⁶⁶ 1902 yılında, Fransa İçişleri Bakanı, İstanbul'da bulunan büyükelçisinden, Kuzey Afrika'daki Pan – İslamcı çalışmaların mahiyetiyle ilgili, bir rapor istemiştir. Büyükelçi cevap olarak, Kuzey Afrika'da, Halifenin tehlike oluşturacak derecede, ciddi bir nüfuzunun olduğunu ve bu prestij sayesinde, Sultan Abdülhamid'in Müslümanlar tarafından, en önemli kurtarıcı olarak görüldüğünü belirtmiştir. Ayrıca Fransızların, bölgedeki kötü muamelelerinden ötürü, halkın bu tip tarikatlara yöneldiğini eklemiştir. Trablusgarp'taki Fransız elçisi de yerlilerin, Pan – İslamcı faaliyetlerin ve Senusilerin destekçileri olduklarını ifade etmiş, aynı zamanda onları Halifenin de heyecanlı

³⁶³ Özköse, "Osmanlı Devleti İle Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", 27-28.

³⁶⁴ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 484.

³⁶⁵ Özköse, "Osmanlı Devleti İle Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", 28.

³⁶⁶ Martin, *Afrika'da Sufi Direniş*, 159; Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 487.

hayranları olarak tanımlamıştır. O'na göre, bölgede Fransa'nın Emperyalist faaliyetlerine olan muhalefet, vatansever duygularla değil, İslami duygularla, hatta taassup ve irticadan dolayıldı.³⁶⁷

Bu yazışmalarda ve raporlarda, Fransızların, tarikatları ve Sultan Abdülhamid'in tarikatlarla ilgili faaliyetlerini, çok sıkı takip ettikleri görülmektedir. Pan – İslamizm olarak isimlendirilen faaliyetler çerçevesinde, Müslüman tarikatların, birbirlerine yakınlaşmaları ve Sultan Abdülhamid'in, onların nüfuzunu bilerek onlara etki etme durumu, Fransızlar tarafından, sürekli kaygıyla izlenmiş ve çözüm yolları aranmıştır. Senusilerin ve Şazeli Medeni tarikatının, Abdülhamid'in yönlendirmesiyle birleşme ihtimali, eğer böyle bir birleşme olursa, Fransızlar açısından, sıkıntılı bir durum olacağı belirtilmiştir. Sonrasında da bu birleşme çabasının akim kaldığı ve bu iş için vazifeli olduğunu düşündükleri, Sidi el-Beşir'in, Misrata'ya çekildiği görülmüş ve el-Beşir'in, para ile kendi taraflarına çekilip çekilememe ihtimalleri düşünülmüştür.³⁶⁸ Fransız konsolosun raporunda, Afrika Kıtasında muktedir olabilmek için, en önemli ve ilk yapılacak şeyin, “tarikatlara aman verilmemesi” olarak açıkça belirtilmiştir.³⁶⁹ Yine, tarikatlarla ilgili, kendileri tarafından üretilecek çözümlerden biri de, rekabetten istifade etme, entrika gibi yollarla, farklı tarikatların bir araya gelmelerine, ya da birleşmelerine mani olmak olarak ifade edilmiştir.³⁷⁰

Bu ilişkiler içerisinde, Seyyid Mehdi Senusi'nin, Sultan II. Abdülhamid'den birtakım taleplerde bulunduğu aktarılmıştır. Senusiler, Sultan Abdülhamid'den, Fransızlarla mücadele etmek için, silah ve askeri malzeme, bölgede yaşayanları askeri olarak yetiştirecek eğitmenler ve subaylar talep etmiştir. Sultan Abdülhamid'in, bu talepleri, bir kastı olmadığı halde, devletin altında bulunduğu zor şartlar yüzünden, yerine getiremediğini belirten kaynaklar olmakla birlikte,³⁷¹ Senusilerin, II. Abdülhamid tarafından, maddi yardımlar ile desteklendiğini, yiyecek, subay, asker ve silah gönderildiğini ve Senusilerin modern savaş usullerini öğrenmesine katkı sağlandığını söyleyen kaynaklar çok daha fazladır.³⁷² Sultan Abdülhamid, hal' edildikten sonra vuku

³⁶⁷ Karpaz, *İslam'ın Siyasallaşması*, 487.

³⁶⁸ Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, 81-82.

³⁶⁹ Sırma, “Fransa'nın Kuzey Afrika'daki Sömürgeciliğine Karşı Sultan II. Abdülhamid'in Panislamist Faaliyetlerine Ait Birkaç Vesika”, 163; Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, 78.

³⁷⁰ Karpaz, *İslam'ın Siyasallaşması*, 487.

³⁷¹ Özköse, “Osmanlı Devleti İle Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler”, 28; Filibeli Ahmed Hilmi Şehbenderzade, *Senüsiler*, 63.

³⁷² Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 230; Karpaz, *İslam'ın Siyasallaşması*, 488; Haslip, *Bilinmeyen Tarafları İle Abdülhamid*, 271.

bulan, İtalyanların Libya işgaline dair söyledikleri arasında, kendisi tarafından, Senusilere gerekli olduğu kadar, silah ve top temin edildiğini söylemiştir.³⁷³

Sultan II. Abdülhamid'in, Senusilerle ilişkilerinin gelişmesinde, bölgedeki İtalyan baskısının da etkili olduğu bilinmektedir. İtalyanların, Sultan Abdülhamid'e, Bingazi'yi onlara terk etmesi için, 4 milyon lira teklif ettiği belirtilmektedir. Fakat, bunu kabul etmeyen Abdülhamid, Senusilerin bölgeyi savunmada etkili olacaklarını düşünmüş ve onlara ciddi yardımlar yapmaya karar vermiştir. Sultan Abdülhamid bu şekilde, Seyyid Mehdi'nin, otuz bin kişilik bir ordu toplayıp donatabileceğini ve Bingazi'yi İtalyanlara bırakmayacağını düşünmüştür. Sultan Abdülhamid'e göre, Seyyid Mehdi, aynı zamanda, dünyanın her yerinden, yüz binlerce kişiyi etkileyebilecek nitelikte biriydi.³⁷⁴

Sultan II. Abdülhamid ve Senusiler arasında, zaman zaman sorunlar olmakla birlikte, genellikle olumlu şekilde devam eden ilişkilerin, daha farklı olumlu tezahürleri olduğu da görülmüştür. Seyyid Mehdi, özellikle zaviyelerinin başında bulunan mukaddemlere, mektuplar göndererek, Osmanlı resmî kurumlarına bağlı olunmasını, Osmanlı Devleti'nin siyasetine uymayacak davranışlardan kaçınmalarını, ümmetin birliğine zarar getirecek davranışlardan kaçınmalarını, hilafet merkezine bağlı kalmalarını ve bu konuda entrikalardan ve fitnelere uzak kalmalarını tembih etmiştir. Aynı zamanda, Seyyid Mehdi'nin oluşturduğu etki sayesinde, birçok Tuarek lider, Fizan Mutasarrıflığına başvurarak, Azcer ve Taybulan isimindeki bölgelerinin, Osmanlı Devleti'ne bağlanmasını talep etmişlerdir. Bu vesileyle, Osmanlı Devleti sınırlarının, daha önce hiç ulaşmamış olan bazı bölgeler, ilk defa Osmanlı egemenliğine girmiştir. Bunların yanı sıra, Osmanlı Devleti'yle, Senusiler arasındaki olumlu ilişkilerin ve Senusilerle ilgili olumlu raporların, İstanbul'da da bilinmesi üzerine, kamuoyunda Senusilikle alakalı müspet bir imaj oluşmuş, birçok kişinin, Senusi Tarikatına katılmasına vesile olmuştur.³⁷⁵

Sultan II. Abdülhamid'in, Senusilerden istifade ettiği yönlerden biri de onlar üzerinden, başka devletler, ya da liderlerle irtibat sağlaması olmuştur. Sultan Abdülhamid'in, saltanatının ilk dönemleri olan, 1877 yılında, Fas Sultanı ve Fas Şeyhülislamlığına bir mektup yazdığı ve bu mektubu, İbrahim es-Senusi vasıtasıyla ulaştırdığı bilinmektedir. Söz konusu mektupta Abdülhamid, İbrahim Senusi'den de bahsetmiş, O'nun faziletli bir

³⁷³ Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, 156.

³⁷⁴ Haslip, *Bilinmeyen Tarafları İle Abdülhamid*, 490; Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, 156.

³⁷⁵ Özköse, "Osmanlı Devleti İle Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", 28-29; Filibeli Ahmed Hilmi Şehbenderzade, *Senüsiler*, 64.

kişi olduğunu, kendisinin O'na güvendiğini ve bu iyi vasıfları yüzünden, mektubunu Onunla göndermeyi uygun bulduğunu belirtmiştir.³⁷⁶ Bunun gibi, Fas hükümdarı Mevla I. Hasan da Abdülhamid'e ulaşmasını istediği mektubunu, İbrahim Senusi'yle göndermiştir. Bu mektuplar ve ilişkiler, Fas'la Osmanlı Devleti'nin yakınlaşmasını, birbirlerine destek olmalarını ve birlikte, Müslümanların birleşmelerini arzu ettikleri gibi görüşler içermekteydi. Bahsedildiği üzere, Fas ve Osmanlı Devleti arasında oluşan iyi ilişkilerde, Senusilerin katkısının büyük olduğu görülmüştür.³⁷⁷

Bunlarla birlikte, Hicaz bölgesinde, Şerif Hüseyin'in ve Vahhabilerin, Osmanlı Devletinden ayrılma niyetlerine karşı da Senusilerin, sivil bir grup olarak, Osmanlı Halifesinin destekçisi oldukları görülmüştür. Senusiler bunun yanında, Mısır'da Arabi Paşa'nın, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan çıkarmasına destek vermemişler ve karşısında durmuşlardır. Mağrip'te de Aleviyye Hanedanının, Osmanlı Devleti'ne karşı mesafeli duruşlarına dair, reddiyeler yayınlamışlardır.³⁷⁸ Bütün bunlar, Senusilerin, Osmanlı Devleti'nin ve Sultan Abdülhamid'in yanında oldukları ve buldukları taraf itibarıyla, kendilerinden başka otoriteleri de Osmanlı Devleti'nin lehinde etkilemeye çalıştıklarını göstermektedir.

Senusilerin, Sultan II. Abdülhamid'le olan olumlu münasebetleri, II. Meşrutiyet'in ilanı ve Abdülhamid'in hal' edilmesinden sonra, İttihad Terakki yönetimine karşı, mesafeli duruşlarından da anlaşılmalıdır. Sultan Mehmed Reşad döneminde, İttihad ve Terakki Partisi'nin yönetimde etkin olması, Senusileri tedirgin etmiş, İttihad ve Terakki iktidarında yayınlanan, Hürriyet – Eşitlik – Adalet bildirisini, Senusiler tarafından kabul görmemiş, reddedilmiştir. Senusilerin, İttihad ve Terakki'nin milliyetçi söylemlerinden rahatsız oldukları görülmüş, bu durum, İngiliz, Fransız ve İtalyan ajanları tarafından, milliyetçi söylemlerle, Arapçı bir akım oluşturarak, ayrılıkçı fikirler çıkarmak için fırsat olarak görülmüştür. Buna rağmen, Senusiler, ulusalcı ya da ayrılıkçı eğilimlerden kaçınarak, İslam'ın muhafazasını ölçü kabul etmişler, Osmanlı Hilafetiyle birlik içinde olmayı tercih etmişler, Sultan Mehmed Reşad ve Sultan Vahdettin dönemlerinde de Osmanlı Devleti'yle ters düşmemişlerdir.³⁷⁹

³⁷⁶ Özköse, "Osmanlı Devleti İle Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", 27.

³⁷⁷ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 491-493.

³⁷⁸ Yenidünya Dergisi, "Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti ve Senusiyye Tarikatı – Prof. Dr. Kadir Özköse", erişim: 28 Nisan 2019, <https://yenidunyadergisi.com/abdulhamidin-islam-birligi-siyaseti-senusiyye-tarikati/>.

³⁷⁹ Özköse, "Osmanlı Devleti İle Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler", 29-30.

Senusilerin, kuruluşundan itibaren, Afrika’da Batılı güçlere karşı direniş gösterdikleri ve ciddi şekilde mücadele ettikleri görülmüştür. Senusilerin, Fransızlar açısından, “uğursuz tarikat” olarak görüldüğü, Fransızların, özellikle 1900 yılından sonra, bu yapıyı yok etmek için ellerinden geleni yaptığı bilinmektedir. Özetle, 1850 yılından 1920’ye kadar, geçici yatışmalar ya da kesintiler olsa da Fransa ve Senusi çatışmasının bitmek bilmeyen bir mücadeleye dönüştüğü görülmüştür.³⁸⁰ Bunun yanında, İtalya’nın, Trablusgarp’ı işgal etmesinden sonra, Senusilerle verdiği mücadele oldukça uzun bir zaman almış, hatta bitmemiştir. Hem Fransız hem de İtalyan mücadelesinde, II. Abdülhamid eliyle verilen Osmanlı Devleti desteğinin, mahalli nüfusun eğitilmesinin, silah ve mühimmat gibi yardımların, etkisinin büyük olduğu aktarılmıştır.³⁸¹

Neticede, Sultan II. Abdülhamid’in, saltanatının ilk günlerinde, tereddütle yaklaştığı Senusi Tarikatıyla, kısa bir süre sonra, tereddütler giderilmiş olarak ilişkiler geliştirilmiştir. Sultan Abdülhamid ve Şeyh Mehdi es-Senusi arasındaki münasebetler, mektuplaşma, hediyeleşme ve elçiler gönderme şeklinde güçlendirilmiştir. Senusiler, camilerde Osmanlı Halifesi adına hutbe okutarak, Osmanlı Devleti’nin bölge valileriyle yakın ilişkiler sürdürerek ve yaptıkları çalışmalarda, Osmanlı Devleti yetkililerini bilgilendirerek,³⁸² Osmanlı Devleti’ne sadakatlerini ortaya koymuşlardır. Batılı devletler tarafından, Afrika’da işgal, istila, ya da sömürge gibi çalışmaların yapıldığı bir dönemde, Sultan Abdülhamid, Senusileri fikirsel, siyasi ve askeri olarak desteklemiş, güçlendirmeye çalışmıştır. Bu şekilde Senusiler, Afrika’daki Avrupa yayılcılığına karşı önemli bir engel teşkil etmişler,³⁸³ hem Afrika’nın siyasi kaderinde hem de Osmanlı Devleti tarihinde, önemli bir yer oluşturmuşlardır.

3.4. Sultan II. Abdülhamid’in Mevlevilerle Münasebetleri

Sultan II. Abdülhamid’in, yukarıda işlenen tarikatlarla münasebetlerinden sonra, bu bölümde, Mevlevilikle olan ilişkileri incelenecektir. Tasavvuf kültürü içerisinde ve Osmanlı Devleti’nin daha önceki dönemlerinde, mühim bir yer işgal eden Mevlevi Tarikatının, Sultan Abdülhamid döneminde, yukarıda incelenen diğer tarikatlar ve şeyhler kadar etkin olmadığı, ya da bu yapının, Sultan Abdülhamid tarafından etkisizleştirildiği bilinmektedir. Bu çerçevede, Mevlevilerin, Sultan Abdülhamid’in tahta

³⁸⁰ Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması*, 488.

³⁸¹ Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması*, 498.

³⁸² Özköse, “Osmanlı Devleti İle Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler”, 19.

³⁸³ Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması*, 491.

çıkışındaki etkileri, sonrasındaki davranışları ve Abdülhamid'in bu tarikatla münasebetleri incelenecektir.

Sultan II. Abdülhamid öncesi, Yeniçeriliğin kaldırılması ve Bektaşî tekkelerinin kapatılması sürecinde, Mevlevilerin devletin yanında yer aldığı görülmüş, bu durum, devlet ve halk tarafından, Mevleviliğe olan olumlu bakış açısının devam etmesini sağlamıştır. Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde, ekonomik ve siyasi şartlar açısından, Osmanlı Devleti'nin zor durumda olması, Mevlevilere kaynak sağlayacak, vakıf gelirlerinin ve bağışların azalmış olmasına sebep olmakla birlikte, yine de devlet tarafından, Mevlevihanelerin ihtiyaçlarının giderilmeye çalışıldığı bilinmektedir.³⁸⁴

Abdülhamid'in, henüz şehzadeyken, babası Sultan Abdülmecid ve Mehmed Reşad Efendilerle birlikte, Yenikapı Mevlevihane'sine gidip geldiği ve dönemin tekke şeyhi olan, Osman Selahaddin Dede'yle bu dönemden itibaren muhabbetlerinin olduğu bilinmektedir. Sultan V. Murad'ın saltanatının son günlerinde, Abdülhamid ve Osman Selahaddin Dede arasındaki irtibat devam etmiş ve Abdülhamid, tahta geçmek için, Osman Selahaddin Dede'den destek istemiştir.³⁸⁵

Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışında, önemli bir etkisi olduğu bilinen Midhat Paşa'nın, Yenikapı Mevlevihane'sinin yanında bir çiftliğinin bulunduğu ve Midhat Paşa'nın, biraz da bu mekânsal yakınlıktan ötürü, Osman Selahaddin Dede'yle irtibatının olduğu bilinmektedir. Bu minvalde, Abdülhamid tahta çıkmadan evvel vuku bulan, meşhur Abdülhamid – Midhat Paşa görüşmesini, Osman Selahaddin Dede'nin organize ettiği aktarılmıştır.³⁸⁶ Bu süreçte yapılan görüşmelerde, Midhat Paşa Abdülhamid'e, birtakım şartlar ileri sürmüş ve bu şartlarda mutabık kalmak kaydıyla, tahta çıkması için O'nu destekleyeceğini belirtmiştir.³⁸⁷

Sultan Abdülhamid'in tahta çıktığı gün, diğer meşayihle birlikte, Osman Selahaddin Dede de Topkapı Sarayı'nda yapılan biat törenine davet edilmişti. Bu merasimde, Abdülhamid'in tahta çıkışıyla ilgili fetvanın gelmesi gecikmiş ve bu yüzden, Şeyhülislam Hayrullah Efendi telaşa düşmüştür. Orada bulunan, Mevlevî Şeyhi Osman Selahaddin Dede, "icma-i ümmet fetva değil midir?" demiş, orada bulunan zevatın ve ulemanın

³⁸⁴ Tanrıkorur, "Mevleviyye", 29: 470.

³⁸⁵ Bayram Ali Kaya, "Osman Selahaddin Dede", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2016), EK-2: 382.

³⁸⁶ Mehmed Ziya, *Yenikapı Mevlevihanesi* (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1993), 182-185.

³⁸⁷ Kaya, "Osman Selahaddin Dede", EK-2: 382.

onayının da fetva hükmünde olduğunu belirtmiştir. Bu yorum ortamı rahatlatmış ve Sultan Abdülhamid'e, Padişah olarak biat edilmiştir. Bu hadiseden, Osman Selahaddin Dede'nin sözlerinden ve bakış açısından etkilenen Abdülhamid'in, eğilip Osman Selahaddin Dede'nin elini öptüğü nakledilmiştir.³⁸⁸

Saltanatının ilk dönemlerinde, Sultan II. Abdülhamid'in talimatıyla, Osman Selahaddin Dede'nin saraya gidip geldiği ve Padişahın huzurunda Mesnevi okumaları yapıldığı bilinmektedir.³⁸⁹ Bu dönemde, Sultan Abdülhamid tarafından Osman Selahaddin Dede'ye, aylık 1000 kuruş maaş bağlanmıştır. Sultan Abdülhamid'in, diğer tarikat şeyhleriyle yaptığı gibi, Osman Selahaddin Dede'yle de sıkça görüşerek fikirlerinden ve görüşlerinden istifade ettiği kaynaklarda mevcuttur.³⁹⁰

Fakat Sultan II. Abdülhamid'in, Osman Selahaddin Dede'yle, saltanatının ilk günlerinde ortaya çıkan müspet yakınlık, bir süre sonra menfi istikamete kaymıştır. Bu durumun birkaç nedeni vardır. Bunlar arasında, göze çarpan nedenlerden biri, Sultan Abdülhamid'in, Kanun-u Esasi taraftarlarıyla arasına mesafe koymasındır. Aynı zamanda, Midhat Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle ilgili olarak, gözden düşmesi, O'nun ve grubunun tasfiye edilmesinin de etkisi olmuştur. Bunların yanı sıra, veliaht durumunda olan, Mehmed Reşad Efendi'nin de Mevlevi oluşunun etken olduğu görülmüştür.³⁹¹

Bu dönemden sonra, Osman Selahaddin Dede tarafından sarayda yapılan Mesnevi derslerine son verilmiş, kendisine bağlanan maaş da kesilmiştir. Osman Selahaddin Dede, bundan sonra, vefatına kadar tüm zamanını, Yenikapı Mevlevihane'sindeki harem dairesinde geçirmiş, yani bir nevi uzlet hayatı yaşamıştır.³⁹²

Bu noktada, bir arşiv vesikası, meseleye ışık tutacak niteliktedir. Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının dokuzuncu yıldönümü, 1885 yılına tekabül etmiş, her yıldönümünde olduğu gibi, o sefer de cülusun sene-i devriyesi törenlerle kutlanmıştır. Osman Selahaddin Dede bu etkinliklere katılmamış, fakat programdan çok önce, iştirak etmeyeceğini Sultan Abdülhamid'e bildirmiştir. Osman Selahaddin Dede yazdığı arzda, Sultan Abdülhamid'i ve tahtta oluşunu dualarla zikretmiş, kutlama merasimlerine

³⁸⁸ Küçük, "Mevleviyye", 515-516; Mehmed Ziya, *Yenikapı Mevlevihanesi*, 184.

³⁸⁹ Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 217.

³⁹⁰ Kaya, "Osman Selahaddin Dede", EK-2: 382.

³⁹¹ Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 218.

³⁹² Kaya, "Osman Selahaddin Dede", EK-2: 383.

katılmayı arzu ettiği halde, “zayıf bedeni”nin ve sağlığının müsait olmadığını ve bu yüzden, programa istediği halde katılamayacağını beyan etmiştir. Osman Selahaddin Dede, kendisinin katılamayacak olmasına mukabil, Kemaleddin Efendi isimli dervişi, yerine vekaleten göndereceğini söylemiştir.³⁹³ Yazdığı arzdan, Osman Selahaddin Dede’nin Sultan Abdülhamid’e hala bağlı, fakat Padişaha bir nebze de olsa kırgın ya da mahcup olduğu hissedilmektedir.

Osman Selahaddin Dede’nin vefatından sonra, Yenikapı Mevlevihane’sinin yeni şeyhi olan, oğlu Mehmed Celaleddin Dede, babasının sağlığı döneminde, babasıyla birlikte çok fazla sosyal ya da siyasi olayda birlikte rol almış, zaman zaman, babasının görevlerine vekalet etmiş biridir. Doğal olarak, Mehmed Celaleddin Dede’nin de babasıyla aynı paralelde, siyasi olarak aynı bakış açısına sahip olduğu görülmüştür. Mehmed Celaleddin Dede’nin de devrin siyasi hadiseleriyle yakından ilgilendiği, bir meseleyle ilgili bahsi geçtiğinde, Sultan Abdülhamid tarafından “Celal Efendi ince düşüncelidir” şeklinde tanımlandığı bilinmektedir.³⁹⁴ O’nun şeyhliği döneminde de kendisiyle, ya da Mevlevihane’yle ilgili takip ve araştırmaların devam ettiği, dergahtaki ayinlerin dahi, ciddi bir kontrol altında yapıldığı bilinmektedir.³⁹⁵ Devletin, içinde bulunduğu sıkıntılı koşullar ve bu dönemde, Mevlevilerle ilgili nakledilen, sıkıntılı durumlar göz önünde bulundurulursa, Sultan II. Abdülhamid’in böyle bir takibi kontrol amaçlı yaptırdığı anlaşılmaktadır.

Konya Mevlevihane’sinde, Sultan Abdülhamid’in saltanatının, son on bir yılında postnişin olan, Abdülvahid Çelebi’yle ilgili olarak da olumsuz olarak değerlendirilebilecek bilgiler mevcuttur. Abdülvahid Çelebi’nin, Bektaşilerle münasebet içinde olduğu, Şii akımlara yakın olduğu ve bu yaklaşım çerçevesinde Nevşehir Hacıbektaş’a gittiği, Sultan Abdülhamid’e bildirilmiştir.³⁹⁶ Aynı zamanda Abdülvahid Çelebi’nin, Abdülhamid aleyhinde konuşmalar yaptığı, Konya Meram Bağları’nda süslü bir konak yaptırıp, adını Yıldız Sarayına mukabil “Yıldız Köşkü” koyduğu ve şehirde saray faytonlarına benzeyen faytonlarla gezintiler yapması, Sultan Abdülhamid’i kuşkulandırmış ve sürekli takipte tutulmasını netice vermiştir.³⁹⁷ Zira Abdülvahid Çelebi’nin bu davranışları, açıkça Abdülhamid muhalifliği olarak görülmüş, hatta

³⁹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.)*, 14/43.

³⁹⁴ Küçük, “Mevleviyye”, 516.

³⁹⁵ Varol, “Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid’in Tarikat Siyaseti”, 218.

³⁹⁶ Mehmed Ziya, *Yenikapı Mevlevihanesi*, 202.

³⁹⁷ Küçük, “Mevleviyye”, 516.

yaptırıldığı köşk ve gezdiği faytonlarla, Sultan Abdülhamid'i hicvettiği görülmüştür. Bu dönemde, Sultan Abdülhamid'e muhalefet içerisinde olan, Jöntürk ve İttihad Terakki çevrelerinin, Mevlevi ve Bektaşî gruplarının desteğini almaya çalışması da göz önünde bulundurulduğunda, Sultan Abdülhamid'in, bu kuşku ve takiplerinin nedeni daha iyi anlaşılmaktadır.³⁹⁸

Sultan II. Abdülhamid döneminde, Mevleviler içerisinde, olumsuz olarak nitelendirilebilecek bir diğer ilişki de, sonraları, 1910 yılında, Konya Mevlevihane'sine postnişin olan, Veled Çelebi İzbudak'la ilgilidir. Sultan Abdülhamid Döneminde, Servet-i Fünun Gazetesinde yazılar yazan Veled Çelebi, Sultan Abdülhamid aleyhinde bir makale yayınlamıştır. Bu makaleyle ilgili olarak, kendisi, gazetenin sahibi olan İhsan Bey ve Hüseyin Cahid Bey adliyyeye götürülmüş, haklarında soruşturma yapılmışsa da beraatlarına karar verilmiştir.³⁹⁹

Sultan II. Abdülhamid'in, olumsuz görünen münasebetleri, daha çok belirli Mevlevi şeyhleriyle olmuştur. Bunun yanında Sultan Abdülhamid, kendisinden önceki diğer padişahların yaptığı gibi, Mevlevi dergahlarına oldukça fazla destekte bulunmuştur. 1888 yılında, Konya'daki Mevlevi dergahında bulunan Semahaneyi genişlettirip, dergâhı tamir ettirmiştir.⁴⁰⁰ Yine Abdülhamid'in emriyle, Kütahya Mevlevihane'sinin yeniden inşa edildiği, Bursa, Gelibolu, Afyonkarahisar'daki Mevlevihanelerin tamir edildiği ve Anadolu'daki birçok Mevlevihane'ye yardımlar gönderildiği bilinmektedir.⁴⁰¹ Sultan Abdülhamid, Mevlevi şeyhleriyle, sorunlu olarak nitelendirilebilecek ilişkileri, o şahıslarla sınırlı tutmuş, bunu tüm Mevlevilere yansıtmamıştır. Mevlevi tekkelerine yaptığı yardım ve destekler, bu bakış açısını ortaya koyacak niteliktedir.

Sultan II. Abdülhamid'in, hal' edilip, tahta, Sultan Mehmed Reşad'ın geçmesinden sonra, yani, İttihad Terakki'nin yönetimde aktif olduğu dönemlerde, Mevlevilerin Sultan Abdülhamid döneminde yaşadıkları sıkıntıları yaşamadıkları,⁴⁰² devleti yönetenler tarafından iyi muamele gördükleri anlaşılmıştır. Bu durumdan, yukarıda bahsedildiği şekilde, Sultan Abdülhamid döneminde, Mevlevilerin muhalif gruplarla yakın oldukları ve Abdülhamid aleyhinde faaliyetler yaptıkları anlaşılabilir.

³⁹⁸ Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 218.

³⁹⁹ Nevin Korucuoğlu, *Veled Çelebi İzbudak* (Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994), 15.

⁴⁰⁰ Küçük, "Mevleviyye", 502.

⁴⁰¹ Tanrıkorur, "Mevleviyye", 29: 470.

⁴⁰² Küçük, "Mevleviyye", 517.

3.5. Sultan II. Abdülhamid'in Nakşibendi Tarikatı ve Nakşibendi Şeyhleriyle Münasebetleri

İkinci Bölümde aktarıldığı gibi, Nakşibendiliğin İslam Dünyasında ve Osmanlı Devleti coğrafyasında, birçok kolu ve bu kollar üzerinde bilinen, birçok tarikat şeyhi mevcuttur. Sultan II. Abdülhamid'in, Nakşibendi Tarikatıyla münasebetlerine bakıldığında, Nakşibendilikle münasebetinin, yekpare bir tarikat olarak değil, farklı şeyhler üzerinden oluştuğu görülmüştür. Yani Sultan Abdülhamid'in, bu tarikatla münasebetleri şeyhlere, ya da şahıslara göre farklılık göstermiştir.⁴⁰³ Hal böyle olduğu için, bu çalışmada da Sultan Abdülhamid'in ilişkileri, farklı şeyhler üzerinden, ayrı başlıklar altında incelenecektir.

3.5.1. Sultan II. Abdülhamid'in Nakşibendi Halidi Şeyhi Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi ile Münasebetleri

1826 yılında, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Bektaşî tekkelerinin kapatılmasıyla başlayan süreçte, Osmanlı Devleti, şeriata bağlı olmasının yanında, idare açısından sorun çıkarmayacak tarikatlarla yakınlaşmayı tercih etmiştir. Bunların başında, bu nitelikleri taşıyan, Nakşibendi Halidi tarikatı gelmiştir. Kapatılmayan Bektaşî tekkeleri, farklı tarikatların kullanımına verilirken, Halidi kolunun, bu konuda en çok tercih edilen tarikatlardan biri olduğu bilinmektedir.⁴⁰⁴ Yani Nakşibendi Halidi kolunun, devletin güvendiği tarikatlardan biri olduğu söylenebilir. Bu anlayış genel olarak Abdülhamid döneminde de uygulanmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in, daha önceleri Nakşibendiliğin Halidi koluna soğuk baktığı, fakat bu olumsuz kanaatin, Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi'yle irtibatlarından sonra müspet istikamette yön değiştirdiği nakledilmiştir.⁴⁰⁵ Şeyh Gümüşhanevi'nin, 1Aralık 1890 tarihinde, bir soruşturma geçirdiği bilinmektedir. Padişahın buyruğuyla yapıldığı söylenen soruşturma neticesinde, Şeyh Gümüşhanevi'yle ilgili bir rapor düzenlenmiştir. Şeyh Gümüşhanevi'nin, bundan sonraki hayatına bakıldığında ve 1894'te vuku bulacak vefatına kadar, bulunduğu tekkede faaliyetlerine rahatça devam ettiği göz

⁴⁰³ Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 218.

⁴⁰⁴ Süleyman Uludağ, "Hâlidîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1997), 15: 297.

⁴⁰⁵ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 204.

önünde bulundurulduğunda, bu soruşturmanın, Padişah ya da devlet nezdinde olumsuz bir hükmünün olmadığı anlaşılmaktadır.⁴⁰⁶

Sultan Abdülhamid'in, saltanatının ilk döneminde vuku bulan, 1877 – 78 Osmanlı – Rus Savaşı esnasında, Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi'nin, Batum cephesinde bizzat savaştığı bilinmektedir.⁴⁰⁷ Bu hareketiyle, Ordunun manevi dünyasına ve moral gücüne katkıda bulunmuştur. Şeyh Gümüşhanevi'yle birlikte, birçok müridinin de Onunla birlikte Batum cephesinde savaştığı aktarılmıştır.⁴⁰⁸

Osmanlı Devleti'nde, Halidiliğin yaygınlaşması ve Şeyh Gümüşhanevi'nin bu tarikatla birlikte etkin rol oynaması, Osmanlı Devleti'nin sosyal ve siyasal olarak değişimler geçirdiği bir döneme rastlamıştır. Şeyh Gümüşhanevi'nin de bu atmosferden uzak kalmayarak, bu konularda Padişahla ve diğer devlet ricaliyle temaslarının olduğu bilinmektedir.⁴⁰⁹ Şeyh Gümüşhanevi, Sultan Abdülhamid'in reformcu görüşlerini ve bu istikametteki çalışmalarını desteklemiştir.⁴¹⁰ Ayrıca, Şeyh Gümüşhanevi'nin ve genel olarak Halidilerin, Sultan Abdülhamid'i, Jöntürlere karşı da destekledikleri bilinmektedir.⁴¹¹

Sultan Abdülhamid, Kafkaslarla bağlantıyı güçlendirmeye çalışmış, Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi de bu bağlantıya faaliyetleriyle katkıda bulunmuştur. Gümüşhanevi, Kafkaslardan ve Rus bölgesinden gelen Ömer Ziyaüddin, Ali el-Kesrevi, Zeynullah el-Kazani ve Kırımlı Mücteba Efendi isimli dört İslam alimine halifelik vermiştir. Bu şahıslar üzerinden, Kafkaslar ve Rus bölgesinde bulunan diğer Müslüman – Türk gruplarla bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda, bu bölgelerde, Halidiliğin, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir tarikat olarak geliştirilmesi için faaliyet gösterilmiştir. Şeyh Gümüşhanevi, bu çalışmanın yanı sıra, o dönemde Kafkaslardan Anadolu'ya gelen, çok sayıdaki göçmenin Osmanlı Devleti'ne uyum sağlayıp kaynaşmasına da katkı sağlamış ve Sultan Abdülhamid'in bu konudaki birlik politikasına hizmette bulunmuştur.⁴¹²

⁴⁰⁶ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 71-72.

⁴⁰⁷ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 71; Varol, “Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti”, 219.

⁴⁰⁸ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 222.

⁴⁰⁹ Uludağ, “Hâlidîyye”, 15: 298.

⁴¹⁰ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 204.

⁴¹¹ Uludağ, “Hâlidîyye”, 15: 299.

⁴¹² Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 204-205.

Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi, aynı zamanda eser telif etmekte ve yazdığı eserleri Arapça kaleme almaktadır. Bu kitaplar arasında, en çok bilineni Camiu'l-Usul isimli eseridir. Şeyh Gümüşhanevi, toplumun ve tarikat ehli insanların, olumsuz bir istikamette gittiklerini düşünmüş ve bu eseri olumsuz gördüğü yönlerin düzeltilmesi için kaleme aldığını belirtmiştir. Söz konusu eserde, tasavvuf dünyasındaki hatalar dile getirilmiş, buna dair doğrular ifade edilmeye çalışılmış ve aynı zamanda, toplumla ilgili değerlendirmelerde bulunulmuştur.⁴¹³

Bunların yanı sıra, 1894 yılında vefat eden Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi'nin, cenazesine dair bir iki anekdot, Sultan Abdülhamid'in, Ona verdiği ehemmiyeti gösterecek niteliktedir. Şeyh Gümüşhanevi, vefat ettiğinde, Sultan Abdülhamid'in emriyle, Süleymaniye Camii avlusuna defnedilmiştir. Buraya defnedilmek, o dönem için de günümüz için de bir ayrıcalık olarak görülmektedir. Aynı zamanda, Sultan Abdülhamid, Şeyh Gümüşhanevi'nin cenaze merasimine, kendini temsil edecek özel bir temsilci göndermiştir.⁴¹⁴ Bunların yanında, "teçhiz-u tedfin" olarak isimlendirilen, cenaze masraflarının da Sultan Abdülhamid tarafından karşılandığı görülmüştür. Sultan Abdülhamid'in, Şeyh Gümüşhanevi'nin tekkesine yardımları, vefatından sonra da devam etmiştir.⁴¹⁵

Sultan Abdülhamid'in, Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi ile olan olumlu münasebetleri, Abdülhamid sonrası dönemde, Halidiliğin olumsuz olarak görülmesine, bu yapının sürekli takip ve baskı altında tutulmasına sebep olmuştur. Bu olumsuz yaklaşımın ve baskının, İttihad Terakki döneminde uygulanmasının yanı sıra, Cumhuriyet döneminde de devam ettiği bilinmektedir. Fakat tarikatın, daha sonraki dönemlerde de faaliyetlerini sürdürmeyi başardığı, günümüzde de Türkiye Nakşibendilerinin neredeyse tamamının, Halidi kolundan olduğu bilinmektedir.⁴¹⁶

3.5.2. Sultan II. Abdülhamid'in Nakşibendi Şeyhi Erbilli Esad Efendi ile Münasebetleri

Şeyh Esad Efendi'nin, memleketi Erbil'den İstanbul'a geldiği tarihlerle, Sultan Abdülhamid'in tahta çıktığı tarihler, aynı zaman dilimidir. Erbilli Esad Efendi, İstanbul'da bulunduğu ilk dönemlerde, Sultan Abdülhamid'in damadı olan, Halid Paşa

⁴¹³ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 184-186.

⁴¹⁴ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 204.

⁴¹⁵ Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 219.

⁴¹⁶ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 206.

vesilesiyle saraya gidip gelmiş ve sarayda dersler yapmıştır. Yine bu dönemde, Sultan Abdülhamid'in yönlendirmesiyle, Meclis-i Meşayih üyeliğine tayin edilmiş ve Şehremini'deki Kelami dergâhı, şeyh olarak kendisine verilmiştir.⁴¹⁷

Şeyh Esad Efendi'nin, söz konusu dergâhta daha büyük bir çevreye ulaşma imkânı olmuştur. Bu dönemde Esad Efendi'nin, Sultan Abdülhamid'in "mutlakiyetçiliğinden" şikayetçi olduğu ve bu yönde konuşmalar yaptığı aktarılmıştır.⁴¹⁸ Aynı zamanda Esad Efendi'nin, İttihad ve Terakki Cemiyetiyle temasının olduğuna dair bilgiler de mevcuttur.⁴¹⁹

Şeyh Esad Efendi, 1900 yılında, Sultan Abdülhamid tarafından, memleketi Erbil'de mecburi ikamete tabi tutulmak üzere İstanbul'dan gönderilmiş, yani sürülmüştür. Bu dönemde Esad Efendi, sekiz yıl sonra gerçekleşecek, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar, Erbil'de yaşamıştır.⁴²⁰

Şeyh Esad Efendi'nin, Sultan II. Abdülhamid tarafından sürgün edilmesinde, yukarıda zikredilen İttihad Terakki temasının ve Abdülhamid aleyhinde propaganda yapıyor olma ihtimalinin yanı sıra, farklı yorumlar da mevcuttur. Bu yorumlardan biri de bu dönemde Nakşibendi - Halidi tarikatının, çok fazla popüler olarak, güç kazanması ve bu haliyle, Padişah tarafından, tehlikeli ya da güvenilmez olarak görülmesi ihtimalidir.⁴²¹ Fakat yukarıda aktarıldığı üzere, Abdülhamid'in, yine bir Halidi olan, Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüshanevi ile ilgili müspet yaklaşımları, Nakşibendi – Halidi Tarikatını desteklediğini ortaya koymaktadır. Esad Efendi'nin sürgün edilmesinin nedeni olarak, İttihad Terakki'ye yakın olması, daha yüksek ihtimal olarak görülmektedir. Yine, Şeyh Esad Efendi'nin sürgün edilmesiyle ilgili, Sultan Abdülhamid'in, "bir Ebü'l-Hüda'mız var, yeter. Osmanlı Devleti'ne iki Arap çok gelir" şeklinde bir cümlesinin olduğu da aktarılmıştır. Sultan Abdülhamid'in, böyle bir cümle kurduğunu, Şeyh Esad Efendi, Falih Rıfkı Atay'a kendisi söylemiştir⁴²² ve bu bilgi teyide muhtaçtır.

Bir arşiv vesikasında, Erbilli Esad Efendi'nin, sürgün edilmesinden sonra, kendisine maaş bağlanmasıyla ilgili malumat mevcuttur. Dahiliye Nezaretinden, Musul Vilayetine yazılan tahrirde, Esad Efendi'nin, Sultan Abdülhamid'in iradesiyle Erbil'de ikamete

⁴¹⁷ Yılmaz, "Esad Erbilî", 11: 348.

⁴¹⁸ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 441.

⁴¹⁹ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 656.

⁴²⁰ Yılmaz, "Esad Erbilî", 11: 348; Uludağ, "Hâlidîyye", 15: 299.

⁴²¹ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 72.

⁴²² Varol, "Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü'l-Huda Sayyadı", 57.

mecbur tutulduğu belirtilmiş ve Esad Efendi'nin geçimini sağlayabilmesi için, Sultan Abdülhamid'in, kendisine maaş bağlanmasını emrettiği bildirilmiştir. Ve Esad Efendi'ye, dört yüz elli kuruş maaş münasip görülmüştür. Daha önce görev yaptığı Kelami Dergâhına ait taamiyenin de Şeyhe ödenmesi düşünülmüşse de bu hakkın kendisine değil, dergâha ait olduğu için, Şeyh Esad Efendi'ye aktarılmasının caiz olmayacağı kararına varılmıştır.⁴²³ Söz konusu belge üzerinden, Erbilli Esad Efendi'nin, memleketi Erbil'e sürülmesinin yanı sıra, yine Sultan Abdülhamid'in yönlendirmesiyle, mağdur olmaması için, gerekli tedbirlerin alındığı, ihtiyaçlarının karşılanması için maaş bağlandığı söylenebilir.

Şeyh Esad Efendi'nin, Meşrutiyetin ilanı ve Sultan Abdülhamid'in hal' edildiği dönemde, tekrar İstanbul'a döndüğü bilinmektedir. Bu dönemden sonra, "Tasavvuf" isimli, aynı zamanda Kanun-u Esasi'yi destekleyen dergide yazılar kaleme almış ve o dönemde kurulan, Cemiyet-i Sufiyye'nin ikinci başkanı olmuştur.⁴²⁴ Cemiyet-i Sufiyye'nin kuruluş çalışmalarının, Şeyh Esad Efendi'nin Kelami Dergahında yapıldığı bilinmektedir. Söz konusu derneğin açılış merasiminde, Esad Efendi bir konuşma yapmış, Meşrutiyet yönetimini ve taraftarlarını övmüş, Abdülhamid dönemini eleştirmiştir.⁴²⁵

Bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, Sultan II. Abdülhamid'le, Erbilli Esad Efendi arasındaki münasebetlerin, genel olarak olumsuz bir periyotta gittiği anlaşılmaktadır. Esad Efendi'nin, Sultan Abdülhamid'in gücünü kaybettiği dönemde, tekrar İstanbul'a gelmesiyle, devrin yöneticileri tarafından itibar görmesi ve Sultan Mehmed Reşad tarafından, Sürre Emni göreviyle Hacca gönderilmesi,⁴²⁶ Esad Efendi'nin, Sultan Abdülhamid'e muhalif ve İttihad Terakki Cemiyetiyle bağının olduğunun göstergesi gibidir.

3.5.3. Sultan II. Abdülhamid'in Diğer Nakşibendi Şeyhleriyle Münasebetleri

Bu başlık altında, öncelikle 1877 – 78 Osmanlı - Rus Savaşı'nda etkin olan, Nakşibendi Tarikatı şeyhlerini nakletmek yerinde olacaktır. 93 Harbi olarak da bilinen bu savaş, Sultan II. Abdülhamid'in, Meclis-i Mebusan'ı kapatmasından yaklaşık olarak bir ay

⁴²³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.)*, 2423/9.

⁴²⁴ Uludağ, "Hâlidîyye", 15: 299.

⁴²⁵ Yılmaz, "Esad Erbilî", 11: 348.

⁴²⁶ Yılmaz, "Esad Erbilî", 11: 348.

sonra, 24 Nisan 1877’de başlamıştır. Bu savaşa, bazı tarikat şeyhleri müritleriyle birlikte katılmış, fiilen savaşmış ve bunun yanında farklı hizmetler ifa etmişlerdir.⁴²⁷

Bir Nakşibendi şeyhi olarak bilinen, Erzincanlı Hacı Fehim Efendi’nin, bu savaş sırasında, Kafkasya seferinde bilfiil savaştığı bilinmektedir.⁴²⁸ Erzincanlı Hacı Fehim Efendi, kendisine bağlı olan, seksen kişilik bir grupla, Eleşkirt Ordusuna katılmış ve öncülük görevi yapmıştır. Bu dönemde, yaşının yetmişe yakın olduğu, fakat cihat duygusuyla, Orduya katılıp bu sefere iştirak ettiği nakledilmiştir. Sultan Abdülhamid Döneminde, mezkûr Nakşibendi şeyhinin, aynı zamanda okulu olmayan köylere, okul yaptırmak için çalışmalar yaptığı, köy ahalisinin tahsili için çaba göstererek, köylerde bulunan hocaları da bu konuda teşvik ettiği bilinmektedir. Hacı Fehim Efendi, ıslahatçı düşünceleriyle bilinmiş, yenilenmenin çevreden merkeze, tabandan tavana doğru gitmesi gerektiğini düşündüğü için, özellikle köylülerin tahsiline özen göstermiştir.⁴²⁹

Şeyh Ubeydullah Efendi ismindeki, bir başka Nakşibendi şeyhi de yine, 1877 – 78 Osmanlı – Rus Savaşında, yerel Kürtlerden, iki bin kişilik düzensiz bir birlik oluşturmuştur.⁴³⁰ Ubeydullah Efendi’nin de yine, bir Nakşibendi Halidi şeyhi olduğu bilinmektedir. Hakkâri bölgesinde, ahalinin hürmet ve muhabbetlerini kazandığı bilinen bu zat, bölgeden oluşturduğu, iki bin kişilik bir grupla birlikte, Eleşkirt fırkasına katılmıştır. Şeyh Ubeydullah Efendi vesilesiyle, Nasturilere karşı, Kürtlerin birlik olacağı ve bu yüzden tekkesinin, devlet tarafından desteklenmesi gerektiği, padişaha arz edilmiştir.⁴³¹ Söz konusu tarikat şeyhlerinin, bu dönemde, askere ve halka moral vermek ve halk arasında birliği sağlamak gibi görevler yaptıkları da görülmüştür.⁴³²

Bu dönemde, Sultan II. Abdülhamid’in, olumsuz olarak değerlendirilebilecek bir başka şeyh ilişkisi, yine Nakşibendi şeyhi olan, Dağıstanlı Şeyh Ahmed Efendi, ya da Şeyh Ahmed Dağıstani’dir. Bir Kafkas göçmeni olduğu söylenen Şeyh Ahmed Dağıstani, o dönem için, 37 – 38 yaşlarında, Sivrihisarlı bir Nakşibendi – Halidi şeyhi idi. Şeyh Ahmed’in, bulunduğu muhitte, üç bin kadar mürit topladığı, bu rakamın, bazı abartılı raporlarda, otuz bin olduğu tespit edilmiştir. Şeyh Ahmed’in İslam’a bağlı, aynı zamanda Padişaha ve devlete sadık biri olduğu bilinmektedir. Kendisiyle alakalı, devlet aleyhinde

⁴²⁷ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 221.

⁴²⁸ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 71.

⁴²⁹ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 221-222.

⁴³⁰ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 71.

⁴³¹ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 222.

⁴³² Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 71.

faaliyetler yürüttüğüne dair bir söylenti çıkmışsa da yerel unsurlar ve hâkim tarafından yapılan geniş çaplı soruşturmada, bu söylentileri ispat edecek bir bulguya rastlanmamıştır. Buna rağmen, Şeyh Ahmed'le ilgili olumsuz kanaatin devam ettiği ve Sadrazam Kamil Paşa'nın, Padişaha bu konuda bir rapor sunduğu nakledilmiştir. Söz konusu raporda, bu kadar kısa bir sürede, bu kadar fazla müridi olan birinin, ilerleyen zamanlarda çok daha fazla mürit toplayacağı ve oluşturduğu kariyer itibarıyla, taşrada bulunmasının tehlikeli olduğu belirtilmiştir. Bu yüzden, Sadrazam tarafından Şeyh Ahmed'in kendisine, geçimini sağlayabilecek bir maaş bağlanarak bir yere sürgün edilmesinin uygun olduğu ifade edilmiştir. Akabinde, Şeyh Ahmed, önce Ankara'ya getirilmiş, oradan da 1886 yılında Şam'a sürgün edilmiştir. Birçok müridi tarafından, Şam'da da bulunan Şeyh Ahmed Dağıstani, bir süre sonra İstanbul'a getirilmiş, kendisine dolgun bir maaş ödenmeye devam etmiş, fakat sürekli gözetim altında tutulmuştur.⁴³³

Şeyh Ahmed Dağıstani'nin, sürgün edilerek faaliyetlerine sınırlandırma getirilmesiyle ilgili, daha farklı yorumlar da mevcuttur. 1856 – 1914 yılları arasında, Rusya bölgesinden, Kafkaslardan ve Balkanlardan, 5 - 7 milyon arası göçmenin, Osmanlı Devleti'ne yerleştiği bilinmektedir. Kafkaslardan gelen göçmenlerin büyük kısmı, Şeyh Şamil ve Şeyh Hamza'nın müritleri olarak, Nakşibendi Halidi Tarikatına mensuptular. Sultan Abdülhamid, bu göçmenlerin, yerleştikleri bölgelere adapte olmalarını ve topluma karışmalarını ön görüyordu. Bu konuda, yukarıda ayrıca incelenen Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi'nin, kendisine bağlı olan göçmenleri, Sultan Abdülhamid'in uyguladığı asimilasyon ve birlik siyaseti çerçevesinde yönlendirdiği görülmüştür. Dağıstanlı Şeyh Ahmed'in engellenmesini, Nakşibendi alt yapılı göçmenlerin, bir isim etrafında kutuplaşmalarına, Anadolu'da, ahaliyle kaynaşmalarına engel olacak şekilde, ayrı bir grup haline gelmelerine engel olmak için yapıldığı şeklinde okumak da mümkündür.⁴³⁴ Yani, Dağıstanlı Şeyh Ahmed'in sürgüne gönderildiği bir dönemde, Şeyh Gümüşhanevi'nin ön plana çıkarılması, Kafkas kökenli göçmenlerin, Anadolu'da toplumla kaynaşmaları için tasarlanmış bir düşünce olarak görülebilir.

Sultan II. Abdülhamid'in, Nakşibendi Tarikatı ve Nakşibendi şeyhleriyle münasebetlerine genel olarak bakıldığında, olumlu ya da olumsuz olarak

⁴³³ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 202; Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 71.

⁴³⁴ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 201-205.

değerlendirilebilecek ilişkilerin, Tarikatın yekunuyla ilgili değil, bu Tarikat içerisindeki, farklı şeyhler üzerinden, farklı usullerde şekil bulduğu söylenebilir.

3.6. Sultan II. Abdülhamid'in Özbek Tekkesi Şeyhi Buharalı Süleyman Efendi'yle Münasebetleri

Buharalı Şeyh Süleyman Efendi, ya da Şeyh Süleyman Buhari'nin de aslında, bir Nakşibendi Tarikatı şeyhi olduğu bilinmektedir. Fakat, Osmanlı Devleti'nde ve Anadolu'da, genel olarak görüldüğü üzere, Nakşibendiliğin Halidi kolundan değil, Orta Asya menşeli Müceddidi kolundandır.⁴³⁵ Bu çalışmada, Şeyh Süleyman Efendi'nin diğer Nakşibendi Tarikatı şeyhlerinden ayrı olarak incelenmesi, başında bulunduğu Özbek Tekkesinden ötürüdür. Özbek Tekkesinin, genel tarikat tekkelerinden farklı bir misyona sahip olmasından ötürü, Şeyh Süleyman Efendi, bir Nakşibendi şeyhi olsa da, Özbek Tekkesi şeyhi olarak, ayrı incelenmesinin daha makul olduğu düşünülmüştür.

Sultanahmet Mevkiinde, Sokollu Mehmed Paşa Camii civarında bulunan Özbek Tekkesinin, 1878 yılında, Sultan II. Abdülhamid'in emriyle restore edildiği bilinmektedir. Giriş kapısı üzerinde, Sultan Abdülhamid'in, tekkeyi bu tarihte yenilediğine dair bir kitabe mevcuttur.⁴³⁶ Sultan Abdülhamid'in ve Osmanlı Devleti'nin, Orta Asya'daki Müslüman Türk devletleri ve milletleriyle, bu tekke üzerinden irtibat sağladığı bilinmektedir. Tarihi belli olmamakla birlikte, Süleyman Efendi'nin tekkenin postnişini olduğu döneme ait olduğu bilinen, bir nüfus vukuat defterine göre, Özbek Tekkesinde, o günlerde konaklama halinde bulunan 16 kişi vardır. Bu misafirlere birinin Kandaharlı bir Afgan, bir diğerinin Çerkes olmasının yanında, geri kalanlarının tamamının Buharalı olduğu nakledilmiştir.⁴³⁷ Bu veri üzerinden, mezkûr Özbek Tekkesine gelip konaklayan kişilerin, çoğunlukla Orta Asya bölgesinden oldukları söylenebilir.

Bu dönemde İstanbul'da, birden fazla Özbek Tekkesi olduğu malumdur ve bunlar arasında, Üsküdar'da bulunan Özbek Tekkesinin, biraz daha merkezi bir hüviyeti vardır. Buharalı Şeyh Süleyman Efendi'nin, kendisinin görev yaptığı Özbek Tekkesinin

⁴³⁵ Zarcone, "Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi", 57.

⁴³⁶ Zarcone, "Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi", 53-54; Tanman, "Özbekler Tekkesi", 34: 121.

⁴³⁷ Zarcone, "Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi", 52-53.

haricinde, Üsküdar'daki Özbek Tekkesiyle de temas halinde olduğu, yaptığı çalışmalar kapsamında, oraya da gidip geldiği bilinmektedir.⁴³⁸

Özbek Tekkesinde, Süleyman Efendi tarafından sohbet ortamları oluşturulmuş, bu sohbetlere hem İstanbul'daki ulemadan hem de Orta Asya'dan gelen önemli şahsiyetlerden katılımlar olmuştur. Aynı zamanda, bu sohbetler vesilesiyle, farklı yerlerden gelen İslami önderlerin, İstanbul ulemasıyla kaynaşması sağlanmıştır. 1880 yılında, İstanbul'a ilk kez gelen, önemli bir Tatar alimi ve Nakşibendi şeyhi olduğu bilinen, Şihabüddin Mercani isimli şahıs, Süleyman Efendi tarafından, Özbek tekkesinde ağırlanmıştır. Mercani'nin misafir edildiği ortamda, Fatih medresesinden Ömer Lütfi Efendi isimli bir müderrisin de bulunduğu nakledilmiştir. Süleyman Efendi'nin bu faaliyetleri, aynı zamanda Anadolu'da yaygın olan Nakşibendi Halidi anlayışıyla, Orta Asya Nakşibendi geleneğinin arasında, bağ oluşmasına vesile olmuştur. Özbek Tekkesinde bulunan mezarlıkta, Buhara ya da Belh'ten gelmiş, Nakşibendi şeyhlerine ait mezar taşları mevcuttur.⁴³⁹ Demek ki, İstanbul dışından gelen birçok Nakşibendi şeyhi, tekkede uzun süre konaklamış, hatta bir kısmı, orada konakladıkları sürede vefat etmiş ve tekke haziresine defnedilmiştir.

Yine 1880 yılında, meşhur Macar Türkolog, İgnaz Kunos İstanbul'a gelmiş, İstanbul'da kaldığı süre içerisinde, Özbek Tekkesini ziyaret ederek Şeyh Süleyman Efendi'yle görüşmüştür. Kunos'un, Süleyman Efendi'yle Orta Asya kültürü ve dilleri üzerine sohbet ettiği ve Süleyman Efendi'den çok etkilendiği nakledilmiştir.⁴⁴⁰ Bu bilgilerden yola çıkarak, Özbek Tekkesi ve Süleyman Efendi'nin, hem Doğu'dan, hem de Batı'dan gelen konukları ağırladığı, bu görüşmeler üzerinden, hem Osmanlı Devleti ve Sultan II. Abdülhamid adına, hem de kendi bölgesi adına, farklı faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid'in, Şeyh Süleyman Efendi'yle münasebetleri noktasında, ön plana çıkan hadiselerden biri de Süleyman Efendi'yi, resmi elçisi sıfatıyla Orta Asya'ya göndermiş olmasıdır. Sultan Abdülhamid'in, saltanatının ilk yıllarında olduğu bilinen bu seyahat, Süleyman Efendi'nin, Abdülhamid namına, Türk ve Türkmenlerle görüşmesini ön görmüştür. Süleyman Efendi, bu seyahatle ilgili olarak, daha sonra kaleme aldığı bir

⁴³⁸ Nazan Bekiroğlu, "Bir Şairenin Salonunda Bir Şeyh, Bir Sahte Derviş, Bir Dil Âlimi", erişim: 01 Mayıs 2019, http://www.nazanbekiroglu.com/2000/01/02/bir-sairenin-salonunda-bir-seyh-bir-sahte-dervis-bir-dil-alimi/#_ftnref27.

⁴³⁹ Zarccone, "Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi", 55-57.

⁴⁴⁰ Zarccone, "Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi", 55.

eserinde, “Türkmenin halini bir bir bildim; Cins ve miktarını defter kıldım” diye yazarak, gezdiği bölgelerde incelemeler yaptığını ve kayıt tuttuğunu ifade etmiştir.⁴⁴¹ Bu seyahat, Sultan Abdülhamid’in, Pan – İslamcı çalışmalarıyla alakalı bir görev olarak görülmüş,⁴⁴² Süleyman Efendi, Padişahın elçisi sıfatıyla Hint bölgesini, Serhend’i, Afganistan’ı, Buhara’yı, Hive ve Türkmenistan’ı dolaşmıştır.⁴⁴³

Şeyh Süleyman Efendi, yine benzer çalışmalar kapsamında, Macaristan’a gönderilmiştir. Peş şehrinde düzenlenecek olan Panturanizm kongresine, Sultan II. Abdülhamid adına, Türk heyetinin reisi sıfatıyla katılım sağlamıştır.⁴⁴⁴ Süleyman Efendi, burada çok yoğun bir ilgiyle muhatap olduğunu, herkesin kendisinin elini öptüğünü, Türk olduğu için alkışlarla karşılandığını aktarmıştır.⁴⁴⁵

Şeyh Süleyman Efendi’nin, bu seyahatler kadar, yazdığı “Lügat-ı Çağatayi ve Türki-i Osmani” isimli lügat üzerinden, Türkçü çalışmalar yaptığı düşünülmüştür. Hazırladığı lügatte, Osmanlı ve Çağatay Türkçelerinin, dil olarak yakınlığını ortaya koymuş, gösterdiği deliller üzerinden, Osmanlı Türklerinin ve özellikle Osmanlı hanedanının, Türklüklerini kanıtlamaya çalışmıştır. Süleyman Efendi, Osmanlı Hanedanının soy kütüğünün, Maverannahir’e dayandığını ve Türklüklerinin, kuşaktan kuşağa aktarıldığını ifade etmiştir. Hazırladığı lügati, Osmanlı Hanedanına ve Türk kavmine bir hediye olarak takdim ettiğini belirtmiş, bu lügatte yaptığı çalışmalarla, Osmanlı Türkçesinin, Çağatay Türkçesinden geldiğini ve bu durumun, Osmanlı Türklerinin öz Türkler olduğunun ayrı bir ispatı olduğunu söylemiştir.⁴⁴⁶ Süleyman Efendi’nin bu çalışmaları, Sultan Abdülhamid’in yönlendirmesiyle yapması noktasında, Sultan Abdülhamid’in, çok fazla ön plana çıkmadığı halde, gizli bir Türkçü yönünün olduğuna ve bu yönüyle de Türkçü çalışmalar yaptığını dair değerlendirmeler yapılmıştır.⁴⁴⁷

Hindistan Müslümanlarının, 1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı sırasında, Osmanlı Devleti’ne maddi yardımlarda buldukları malumdur. Bu yardım faaliyetinde, Şeyh Süleyman Efendi’nin rol oynadığı bilinmektedir. Şeyh Süleyman Efendi, Meclis-i Meşayih Reisi Şeyh Osman Efendi ve ders vekili Halil Efendi, içeriğinde ayet ve hadisler

⁴⁴¹ İsmail Hami Danişmend, *Tarihi Hakikatler* (İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2000), 138.

⁴⁴² Tanman, “Özbekler Tekkesi”, 34: 121.

⁴⁴³ Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015), 69.

⁴⁴⁴ Zarcone, “Doğulu ve Batılı Yolcuların İtibalarında Buhara Tekkesi”, 54; Tanman, “Özbekler Tekkesi”, 34: 121; Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 225.

⁴⁴⁵ Danişmend, *Tarihi Hakikatler*, 138.

⁴⁴⁶ Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, 68-69.

⁴⁴⁷ Danişmend, *Tarihi Hakikatler*, 138.

de bulunan ve Osmanlı Devleti'ne yardım edilmesi gerektiğini anlatan bir broşür kaleme almışlardır. Hazırlanan broşürler, Hindistan ve Afganistan bölgelerine, yine Şeyh Süleyman Efendi vasıtasıyla gönderilmiştir.⁴⁴⁸

Buharalı Şeyh Süleyman Efendi'nin, Afganistan Emiri Şir Ali Han ve Kaşgar Emiri Yakup Han'ın, özel görevli bir adamı olduğu bilinen, Yakup Han Töre gibi, Orta Asya'da kilit rolü olan isimlerle sürekli ilişkisinin olması, hakkında farklı yorumlar yapılmasına da neden olmuştur. Bu yorumlardan biri, Sultan Abdülhamid'in Pan – İslamist ajanı olduğu, diğeri de İngilizlere ajanlık yapıyor olmasıdır. O dönemde, Orta Asya ve Hint bölgesinin, Doğu tarafından Çinlilerin, Batı tarafından Rusların tehdidi ve İngilizlerin tesiri altında olduğu malumdur. Bu bölgelerde, Osmanlı Devleti'yle İngiliz menfaatlerinin, doğal olarak kesiştiği ifade edilmiştir.⁴⁴⁹

Batılı ülkelerin arşiv kayıtlarına göre, Şeyh Süleyman Efendi, İngilizlerle yakın ilişki içerisindeydi ve İngilizlere, Sultan Abdülhamid'in İttihad-ı İslam politikasıyla alakalı, “dehşet verici” veriler aktarmaktadır. Bu raporlar, İngiliz yetkililer tarafından incelenmiş, çoğunlukla abartılmış, ya da yanlış bilgilerden oluştuğu görülmüştür.⁴⁵⁰ İngilizlerin, Şeyh Süleyman'ın bir Rus ajanı olmasından şüphelenerek, kendileri için çalışmayı teklif ettikleri ve Şeyh Süleyman'ın, az bir maaşla, İngiliz ajanı olmayı kabul ettiği nakledilmiştir. Bu dönemden sonra, Şeyh Süleyman Efendi İngilizlere, Osmanlı Devleti'yle ilgili ufak tefek bilgiler aktarmış ve Hindistan'da, güya Sultan Abdülhamid adına çalışan, Pan – İslamist ajanların uzun listelerini çıkarmıştır. İngilizler, bölgedeki görevlilerine bu şahıslar hakkında araştırma yaptırmış, fakat Süleyman Efendi tarafından, ajan olarak bildirilen isimlerin hiçbirinin, bu konularla alakası olmayan, sıradan insanlar olduğu ortaya çıkmıştır.⁴⁵¹

Osmanlı Devleti'nin, Hindistan'da İngilizler aleyhinde yaptığı çalışmalarla ilgili malumatın, özellikle 1879 – 1881 yılları arasında, büyük kısmını İngilizlere Şeyh Süleyman Efendi vermiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı ve Hindistan Hükümeti, defalarca Şeyh Süleyman'ın verdiği malumatın doğruluğundan şüphe ettiklerini bildirmelerine rağmen, İstanbul'daki İngiltere elçiliği, Şeyhin verdiği bilgileri, Londra'ya raporlar

⁴⁴⁸ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1992), 117.

⁴⁴⁹ Zarcone, “Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibahlarında Buhara Tekkesi”, 54.

⁴⁵⁰ Azmi Özcan, “İttihâd-ı İslâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2001), 23: 474.

⁴⁵¹ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 393.

halinde sunmaya devam etmiştir. Bu durum üzerine Hindistan hükümeti, Şeyh Süleyman'la ilgili soruşturma yapmıştır.⁴⁵²

Şeyh Süleyman Efendi, Buhara Hanlığının, İstanbul'daki Kapı Kethüdası, yani resmi elçisidir. Görev yaptığı tekkede, birçok üst düzey insanla birlikte olmuştur ve Osmanlı Devleti adına çok sayıda ülkeye seyahatler yapmıştır.⁴⁵³ Bu niteliklere sahip olan birinin, birçok bilgiye ulaşabilmesi normaldir. Fakat Sultan Abdülhamid'in çalışmalarını takdir ettiği ve güvendiği böyle bir şahsın, Sultan Abdülhamid'in bilgisi haricinde, İngilizlere çalışmasını ve bu durumun, Sultan Abdülhamid'in güçlü olduğu bilinen istihbaratından gizlenmiş olmasını düşünmek mantıklı görünmemektedir. Şeyh Süleyman Efendi, İngiliz elçisi Layard'ın bildirdiğine göre, aylık 50 Sterlin karşılığında İngilizlerle çalışmayı kabul etmiş ve birçok defa elçilik görevlileriyle görüşmüştür. Fakat İngilizlere verdiği bilgiler, muhtemelen Sultan Abdülhamid'in müsaade ettiği, sıradan bilgilerdir. Aynı zamanda Şeyh Süleyman Efendi, Sultan Abdülhamid'in yönlendirmesiyle, İngilizleri oyalayacak, ya da telaşa düşürecek yanlış veya abartılı bilgiler vermiştir. Zaten İngiliz belgeleri de Süleyman Efendi'nin verdiği bilgilerin, çoğu zaman gerçeklerden uzak, ya da mübalağalı bilgiler olduğunu nakletmiştir.⁴⁵⁴

Şeyh Süleyman Efendi'nin, İngilizlere verdiği istihbarat bilgilerinde, birkaç mesajın özellikle hissettirilmeye çalışıldığı görülmüştür. Bunlardan biri, Sultan Abdülhamid'in, tüm dünya Müslümanları üzerinde büyük bir etkisinin olduğu ve Müslümanları istediği yönde, kolayca harekete geçirebileceğidir. Hissettirilmeye çalışılan bir diğer mesajsa, İngilizlerin Pan - İslamizmi kontrol altında tutmak için, kesinlikle Sultan Abdülhamid'le iyi geçinmek zorunda olduklarıdır. Görüldüğü üzere, her iki husus da Sultan Abdülhamid'in elini güçlendirecek istikamettedir. Bu tablo dikkate alınır, Sultan Abdülhamid'in, bu istihbarat çalışmalarından kesinlikle bilgi sahibi olduğu, hatta bu çalışmayı bizzat kendisinin organize ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁵⁵ Zaten Şeyh Süleyman Efendi'nin, bir istihbarat görevlisi hüviyetiyle, İngilizlerden maaş olarak aldığı rakamın, cüzi bir rakam olması da bu işi para için yapmayacağını, bu teklifi, farklı amaçlar için kabul ettiğinin delili gibidir.

⁴⁵² Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, 179-180.

⁴⁵³ Zarcone, "Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi", 54.

⁴⁵⁴ Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, 180-181.

⁴⁵⁵ Özcan, "İttihâd-ı İslâm", 23: 474.

Sultan II. Abdülhamid, Buharalı Şeyh Süleyman Efendi'nin yaptığı faaliyetleri, takdir etmiş ve sonrasında kendisini şükranla yad etmiştir. Sultan Abdülhamid, Asya'da yüz elli milyon Müslüman olduğunu, bu Müslümanların bir şekilde Hilafet algısının bulunduğunu ve özellikle İngilizlerin, Hilafetle ilgili teşebbüslerini göz önünde bulundurarak, kendisinin, bu meseleyle ilgili aldığı tedbirleri belirtmiştir. Bu manada, İngilizleri şüphelendirmeden yönlendirdiği Seyyid, Şeyh ve Derviş gruplarıyla, Asya'daki Müslümanları, Halife olarak kendisine manen bağlamaya, özel bir ilgi gösterdiğini ve bu konuda, Şeyh Süleyman Efendi'den de istifade ettiğini söylemiştir. Sultan Abdülhamid'e göre Süleyman Efendi, Rus bölgesindeki Müslümanlarla ilgili, büyük hizmetler yapmış ve bu durum, İngilizlerle olan ilişkilerde, Sultan Abdülhamid'in elini güçlendirmiştir. Bu bölgelerde yaşayan Müslümanlar, Osmanlı Devleti'yle çok fazla ilgilenmişler, belki de bu ilgiden ötürü, Hindistan umumi valileri, hükümetlerine, Osmanlı Devleti'yle iyi geçinmeleri gerektiğini belirtmişlerdir.⁴⁵⁶ Bu noktada, Sultan Abdülhamid'in, bahsedilen bölgelerde, Şeyh Süleyman Efendi üzerinden yaptığı faaliyetlerin, başarılı olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

3.7. Sultan II. Abdülhamid'in Diğer Tarikat ve Tarikat Şeyhleriyle Münasebetleri

Yukarıda Sultan II. Abdülhamid'in münasebeti olan tarikatlar ve tarikat şeyhleri müstakil başlıklar altında incelendi. Fakat, Sultan Abdülhamid'in, bunlar haricinde, başka tarikatlarla da münasebetleri tespit edildiği için, bununla iktifa etmek yeterli görünmemektedir. Yukarıda aktarılan münasebetlere göre, daha küçük çapta olan ilişkiler, ayrı başlıklara ayrılmadan, bu kısımda incelenecektir.

Sultan II. Abdülhamid, intisap ettiği tarikatlar arasında, Kadiriliği de saymaktadır. Bu dönemde Yahya Efendi Tekkesi, Abdullah Efendi isimli bir şeyh üzerinden, Kadiri Tarikatına ait bir dergâh olarak kullanılmaktaydı. Sultan Abdülhamid'in, Abdullah Efendi vasıtasıyla, Kadiri Tarikatına da bağlandığı bilinmektedir.⁴⁵⁷ Sultan Abdülhamid'in, Kadiri Tarikatıyla olan münasebetinin de İslamcı politikasının bir uzantısı olarak, siyasi bir durum olduğu söylene de⁴⁵⁸ bu konuda fazla materyale ulaşmak mümkün olmamış, bu tarikatla münasebeti, daha çok dervişane bir bağlılık olarak algılanmıştır.

⁴⁵⁶ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 227; Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, 73-74.

⁴⁵⁷ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 319; Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, 28.

⁴⁵⁸ Atf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, 56.

Sultan II. Abdülhamid, Selanik'te sürgünde kaldığı dönemde, sıkıntılı günlerinde, sabırla ilgili konuşurken, kendisinin Kadiri Tarikatına bağlı bir derviş olduğunu sıkça vurgulamış ve bu tarikatın, sıkıntılara sabretmeyle ilgili yönlerini, kendine telkin etmiştir. Aynı şekilde, Tarikatın kurucusu olan Abdülkadir-i Geylani'nin, Bağdat'taki türbesinden bahsetmiş ve bu türbeyi tahtta olduğu dönemde, kendisinin tamir ettirdiğini belirtmiştir. Bu dönemde Abdülhamid'in, İngilizlerin, kuşatmış oldukları Bağdat'a girmeleriyle ilgili olarak, endişeleri mevcuttur. Abdülhamid, İngilizlerin Bağdat'a giremeyeceklerini ve Abdülkadir-i Geylani'nin türbesine temas edemeyeceklerini hem bir tahmin hem de bir dua olarak ifade etmektedir.⁴⁵⁹

Sultan II. Abdülhamid'in, münasebet içerisinde olduğu tarikat şeyhleri arasındaki isimlerden biri de Hüseyin el-Cisr'dir. Hüseyin el-Cisr'in de Sultan Abdülhamid'in bağlandığı tarikat şeyhlerinden biri olduğu nakledilmiştir.⁴⁶⁰ Fakat bu bağlılığın, şeyh – mürit ilişkisi noktasında, mahiyetine dair, çok fazla bilgi mevcut değildir.

Hüseyin el-Cisr'in, özellikle bilim ve eğitim konusuna önem gösterdiği ve bu düşünce kapsamında, Trablusşam'da dini ilimlerle, fenni ilimleri bir arada okutacak bir medrese açtığı bilinmektedir. Hüseyin el-Cisr, bu okulu, yabancı okullara karşı, dini ve milli bir alternatif oluşturmak amacıyla açmıştır.⁴⁶¹ Hüseyin el-Cisr'in, bu tipte bir eğitim kurumu açma konusunda, daha evvelden niyetli olduğu, ama teşebbüse geçecek gücü Sultan Abdülhamid döneminde bulduğu görülmüştür. Söz konusu okulun açılmasında, Midhat Paşa, Hamdi Paşa gibi, Osmanlı Devlet adamlarından ve çevresinde bulunan bazı zenginlerden destek almıştır. Bu durumun yanı sıra, Hüseyin el-Cisr, Risaletü'l-Hamidiye isminde bir kitap yazmış ve eserin yayınlanmasından sonra, Sultan II. Abdülhamid tarafından ihsanlar görmüş, Saray Hocalığına tayin edilmiştir.⁴⁶² Mezkûr eser materyalist, maddeci ya da tabiatçı görüşleri reddetmek için kaleme alınmış, Hoca İsmail Hakkı Efendi tarafından da tercümesi ve açıklaması yapılmıştır.⁴⁶³

Hüseyin el-Cisr yayınladığı eserlerde, Osmanlı Devleti'ni ve Sultan II. Abdülhamid'i sürekli olumlu olarak işlemiş, Sultan Abdülhamid'in faaliyetlerinin önemini ve büyüklüğünü anlatmaya çalışmıştır. Keza, el-İşaretü'l-Latife isimli risalesinin sonunda,

⁴⁵⁹ Atıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, 386-398.

⁴⁶⁰ Güven, "Şazeliyye", 408.

⁴⁶¹ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 178.

⁴⁶² İlyas Çelebi, "Hüseyin el-Cisr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1998), 18: 537-538.

⁴⁶³ Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, *Külliyât* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 142.

Sultan Abdülhamid'i övmek için yazılmış, otuz üç beyitlik bir kasidesinin olduğu bilinmektedir. Hüseyin el-Cisr'in, önemli düşüncelerinden diğer bazıları da Hicaz Bölgesinin düzene sokulması, burada ve Afrika bölgesindeki kabilelerin, İslam Medeniyetine uyumlu hale getirilmesidir. Bu manada, Sultan Abdülhamid'in projeleriyle uyumlu olarak hareket etmiş⁴⁶⁴ ve yaptığı çalışmalar, Sultan Abdülhamid'in Pan – İslamist faaliyetlerinin parçası olarak değerlendirilmiştir.⁴⁶⁵

Sultan II. Abdülhamid'in, münasebet içerisine girmiş olduğu tarikatlardan biri de Ticaniliktir. Ticani Tarikatı, Halvetiliğin bir kolu olup, Şeyh Seyyid Ahmed et-Ticani tarafından tesis edilerek, müstakil bir tarikat haline gelmiştir. Ticaniliğin, Kuzey Afrika'daki en yaygın tarikatlardan biri olmasının yanında, Endonezya ve Senegal çevrelerinde de temsilcileri olmuştur.⁴⁶⁶

Ticani Tarikatının, Abdülhamid Dönemine kadar, Anadolu'da, ya da İstanbul'da görülmediği bilinmektedir. İlk olarak, Ticani Tarikatı şeyhlerinden, Şeyh Muhammed Muhtar, Darfur Sultanı Ali Dinar'ın temsilcisi olarak İstanbul'a gelmiştir. 1897 yılında, bir başka Ticani şeyhi, Sidi Muhammed el-Ubeydi İstanbul'a gelmiş, Sultan Abdülhamid de kendisiyle görüşmüştür. Sultan Abdülhamid'in yönlendirmesiyle, bu dönemde İstanbul'da, bir de Ticani dergâhı açılmıştır. Fakat bu dergâhın, İstanbul'daki ilk ve tek Ticani dergâhı olduğu bilinmektedir. Daha sonra, yine Ticani şeyhlerinden, Muhammed bin Fazıl İstanbul'a gelmiş ve bizzat Sultan Abdülhamid tarafından karşılanmıştır. Sultan Abdülhamid, bu şeyhe, Osmanlı Devleti'ne ait tüm eyaletlerde seyahat hakkı veren bir belge ihvan etmiştir. Sultan Abdülhamid'in, İstanbul'da tekke açılması konusunda verdiği yetki ve ihvan ettiği bu belge, Kuzey Afrika'da çok yaygın durumda olan Ticanilerden, İslam Birliği siyaseti noktasında, istifade etmek istediği şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁶⁷

Sultan II. Abdülhamid'in, az da olsa münasebette bulunduğu tarikat şeyhlerinden biri de Sa'di Tarikatı şeyhi olan Şeyh Sadettin'dir. Şeyh Sadettin'in, Şeyhülislam Sahib Molla ile birlikte İstanbul'a geldiği ve Sultan Abdülhamid tarafından ilgiyle karşılandığı bilinmektedir.⁴⁶⁸ Şeyh Sadettin, Suriyeli, kitap çalışmaları olan, yedi tane eserinin

⁴⁶⁴ Çelebi, "Hüseyin el-Cisr", 18: 538-539.

⁴⁶⁵ Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, 66.

⁴⁶⁶ Semih Ceyhan, "Halvetiyye", *Türkiye'de Tarikatlar*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 728.

⁴⁶⁷ Kadir Özköse, "Ticânî, Ahmed b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2012), 41: 133.

⁴⁶⁸ Hür Mahmut Yücer, "Sa'diyye", *Türkiye'de Tarikatlar*, ed. Semih Ceyhan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 266.

neşredildiği bilinen bir zattır. Sultan Abdülhamid döneminde, İstanbul'a birkaç defa geldiği, her defasında Padişahla görüştüğü ve İstanbul'da bulunduğu zamanlarda, Şeyh Ebü'l-Hüda'nın dergahında misafir kaldığı nakledilmiştir.⁴⁶⁹

Sultan II. Abdülhamid'in, münasebetleri açısından, zikredilmesi gereken tarikatlardan biri de Yeşrutî isimli tarikattır. Bu tarikatın, Sultan Abdülhamid'in en önde gelen şeyhi Muhammed Zafir'in tarikatı olan, Şazelilikten doğduğu göz önünde bulundurulursa, üzerindeki Şeyh Zafir ve Abdülhamid etkisini anlamak zor olmayacaktır. Bu tarikat açısından, önemli olduğu düşünülen durumlardan biri, kurulduğu dönem ve günümüz itibariyle, Tarikatın, özellikle Filistin bölgesinde ve bugün İsrail toprakları sınırları içerisinde çok aktif olduğudur. Sultan Abdülhamid'in, Yeşrutî Tarikatının şeyhi, Ali Nureddin Yeşrutî'ye, Akka bölgesinde, hayır faaliyetlerinde kullanmak üzere, üç yüz adet koyun besleyeceğini ve 1882 Mart ayından itibaren vergilerden muaf olacağını belirten bir ferman verdiği bilinmektedir. Yeşrutî Tarikatı, aynı zamanda, Doğu Afrika ülkelerinde, Zengibar, Komor, Madagaskar gibi, Hint Okyanusu ada ülkelerinde de yayılmıştır.⁴⁷⁰ Tarikatın kurucusu olan, Ali Nureddin Yeşrutî tarafından, Komor Adalarında, Şeyh Muhammed Maruf'a halifelik verilmiş, Sultan Abdülhamid, Komor Adaları ve Zengibar'daki bağlantılarını, bu Şeyh Maruf üzerinden sağlamıştır. Şeyh Maruf, Büyük Komor sultanı Ali bin Ömer'i, İslam'a aykırı davranışları ve Fransızlarla iş birliği yapması konusunda eleştirmiş ve Sultan Ali bin Ömer tarafından, bir süre sürgüne gönderilmiştir.⁴⁷¹ Bu durumun yanı sıra, Şeyh Yeşrutî'nin, Sultan Abdülhamid tarafından kabul edilmesi ve Tarikatın, Filistin'deki birçok üyesinin, Osmanlı Devleti'yle yakın ilişkiler içerisinde olması, Tarikatın faaliyetlerinde, Osmanlı Devleti'nin ve Sultan Abdülhamid'in etkisinin çok yoğun olduğu şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁷²

Sultan II. Abdülhamid'in tarikatlarla münasebetleri noktasında, Bektaşilikle alakalı olarak da, birkaç anekdot aktarmak faydalı olacaktır. II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nı kapatmış, Bektaşî Tekkelerini de ortadan kaldırmış olsa da Bektaşîliğin hak bir tarikat mı, yoksa batıl bir yol mu olduğu konusundaki tartışma hiç bitmemiştir.⁴⁷³ Sultan Abdülhamid, Bektaşilik konusunda, dedesi II. Mahmud'la aynı paralelde hareket etmiş ve Bektaşîliğin yayılmasına engel olmaya çalışmıştır. Sultan Mahmud tarafından

⁴⁶⁹ Yücer, "Sa'diyye", 233.

⁴⁷⁰ Ahmet Kavas, "Yeşrutî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2013), 43: 500.

⁴⁷¹ Karpas, *İslam'ın Siyasallaşması*, 505.

⁴⁷² Martin, *Afrika'da Sufi Direniş*, 202.

⁴⁷³ Kara, "II. Abdülhamid Dönemine Tasavvuf Tarihi Açısından Genel Bir Bakış", 71.

başlatılan, Bektaşî tekkelerine, Nakşibendi ya da Kadiri şeyhler atama uygulaması, Sultan Abdülhamid tarafından da tatbik edilmeye devam etmiştir.⁴⁷⁴ Bektaşî tarikatı ve bağlıları, Osmanlı Devleti tarafından resmi mezhep olarak görülen, Sünnî – Hanefî pota içerisinde eritmeye çalışılmıştır.⁴⁷⁵

Sultan II. Abdülhamid'in, Bektaşî mensubu Mesut,⁴⁷⁶ ya da Masum adında bir şahısla olan hatırası, kendisinin, Bektaşîlikle ilgili düşüncelerini ve davranış biçimini ortaya koyacak niteliktedir. Söz konusu şahıs, medreselerde tahsil görmüş, Sultan Abdülhamid'in Arapça hocası olan, Hulusi Efendi'den ders almış ve hoca olmuş, fakat sonradan Bektaşîliği tercih etmiş biridir. Sultan Abdülhamid, bu şahsın Erzurum taraflarında, etrafındaki insanları etkileyerek, Bektaşî olmalarını sağladığını haber almış ve şahsı huzuruna çağırtmıştır. Sultan Abdülhamid, söz konusu şahsı, ilmi birtakım sorularla imtihan ettiğini ve şahsın, sorduğu sorulara cevap veremediğini belirtmiştir. Sonrasında şahıs, Padişahın huzurunda ağlamış, yaptıklarından pişman olmuş ve Sultan Abdülhamid'in yönlendirmesiyle tövbe etmiştir. Sultan Abdülhamid, bu şahsı Yahya Efendi Dergâhına yönlendirmiş, şahıs bir süre Yahya Efendi Dergâhında kaldıktan sonra, Hicaz'a gitmiş ve orada vefat etmiştir. Ayrıca Sultan Abdülhamid, şahısla görüşmesinden bahsederken, Onu, "saçı sakalı birbirine karışmış, elleri, tırnakları kirli" biri olarak tasvir etmiştir. Keza Bektaşî kültürüne ait bir kitap olan "Cavidname" isimli kitabın, baştan aşağıya küfür içerikli, İslam akaidine aykırı bir kitap olduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁷ Bu bilgiler üzerinden, Sultan II. Abdülhamid'in, Bektaşîliğe ve Bektaşîlere dair düşüncelerinin, daha çok menfi istikamette olduğu anlaşılabilir.

Sultan II. Abdülhamid, bu şahısla aralarında geçen hadiseyi aktarırken, yanında, ulemadan bir zatın da bulunduğunu ve bu hadiseye iştirak ettiğini söylemiştir. Söz konusu alimin, Şeyh Ebü'l-Hüda olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁷⁸ Nitekim Osmanlı Devlet Arşivindeki bir belgede, Şeyh Ebü'l-Hüda Efendi, Sultan Abdülhamid'e, Bektaşî Tarikatını terk eden, Mesud Efendi isimli bir zata yardım edilmesinden bahsetmektedir. Şeyh Ebü'l-Hüda, şahıstan bahsederken, Sultan Abdülhamid'in irşadıyla doğru yolu bulduğunu, Yahya Efendi Dergâhında kaldığını ve zaman zaman kendisini ziyarete geldiğini belirtmiştir. Ebü'l-Hüda Efendi, söz konusu şahsa birkaç kuruş gelir

⁴⁷⁴ Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 214.

⁴⁷⁵ Yılmaz, "II. Abdülhamid Döneminde Bektaşî Meselesi", 104-105.

⁴⁷⁶ Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 217.

⁴⁷⁷ Atif Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, 398-399.

⁴⁷⁸ Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", 217.

oluşturulursa, Anadolu'da bir yerde yaşayabileceğini ve maddi durumu rahat olduğu için, Bektaşilerden uzak kalacağını ifade etmiştir.⁴⁷⁹

Bu bilgiler, yukarıda zikredildiği gibi, Sultan II. Abdülhamid'in, Bektaşilere menfi bakışını ve Bektaşileri, Sünni anlayış içerisinde eritme istikametinde hareket ettiğini göstermektedir. Sultan Abdülhamid Döneminde, İstanbul'dan, Anadolu'dan, Balkanlar'dan ve birçok Osmanlı beldesinden, Bektaşilerin faaliyetleriyle ilgili, olumsuz malumatlar geldiği bilinmektedir. Bunlarda ön plana çıkan ana hususlar, Bektaşilerin, Şeriata aykırı faaliyetlerinin olduğu, Devlet açısından yeniden tehlike oluşturabilme ihtimali taşıdıkları ve birtakım yanlış fiillerinin, daha çok cahillikten kaynaklandığı şeklindedir. Bu sorunlarla ilgili olarak, ahali içerisinde Bektaşî anlayışında olan grupların, Sünni anlayış istikametinde yönlendirilmesi, cami ve medrese gibi kurumlarla, halkın genel dini eğitimine daha fazla ağırlık verilmesi gibi, önlemlerin alınması gerektiği belirtilmiştir.⁴⁸⁰

⁴⁷⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.)*, 18/12.

⁴⁸⁰ Yılmaz, "II. Abdülhamid Döneminde Bektaşî Meselesi", 108-115.

SONUÇ

İslam Tarihi içerisinde, ilk tasavvufi oluşumlar, Hicri II. asırda ortaya çıkmıştır. Vefat tarihi, Hicri 150'li yıllar olan, Ebu Hişam es-Sufi, Suriye bölgesinde bulunan, Ramle isimli şehirde, tekke olarak bir mekân oluşturmuş ve bu mekânda, tasavvufi faaliyetler yapmıştır. Anlaşıldığı üzere, tasavvuf, Hz. Peygamber'in (S.A.V.) vefatından sonra, fakat üzerinden çok fazla zaman geçmeden tezahür etmiştir. Hz. Peygamber'in (S.A.V.) vefatından sonra, bir silsile şeklinde, sırasıyla sahabelerin, tabîinin ve tebeü't-tabîinin hayatları devam etmiş ve son bulmuştur. İlk sufiler, bu silsilenin devamı niteliğinde ortaya çıkmış, kendilerine ölçü olarak, Hz. Peygamber'in (S.A.V.) ve sahabelerin İslam'ı yaşama şekillerini almışlardır. Bununla birlikte, sufi kelimesinin, Hz. Peygamber (S.A.V.) döneminde, Mescid-i Nebevi yanında kurulan, "suffe" isimli mekânda, vakitlerini, ilim ve ibadetle geçiren "ehl-i suffe"ye nispetle kullanıldığı görülmüştür. Hakeza, ortaya çıkan, tekke, zaviye, dergâh gibi mekanlar, suffede olduğu gibi, ilim, ibadet ve hayır hizmetleri için kullanılmıştır.

Tasavvuf kurumu, zaman içerisinde kurumsallaşmış, kaynağı yine Kuran ve Sünnet olan belirli rükünlere bağlanmış ve farklı usuller belirmeye başlamıştır. Bu farklı usuller, tasavvuf dairesi içerisinde bulunan, farklı İslam alimleri ve şeyhler tarafından, diğerleriyle aynı istikamette gayeler taşıyan, fakat farklı şekiller olarak belirlenmiştir. Bu anlamda tarikatlar, tasavvufi yaşam biçiminin, şahıslara, mizaçlara, bölgelere, mesleklere ve meşreplere göre uygulanması olarak anlaşılmalıdır. Bu noktada, birbirlerinden farklı rükünleri ve tarzları olan tarikatların, İslam'ı yaşama arzusu taşıyan birine, bu yola başvurması durumunda, kendi mizacına ve yapısına uygun olan bir yol tercih etme seçeneğini vermiş olduğu görülmektedir.

Bununla birlikte tarikatların, mevcut şeyhlerinden başlayarak, Hz. Peygamber'e (S.A.V.) kadar dayandırılan silsileleri mevcuttur. İslam aleminin farklı bölgelerinde, farklı isimlerle oluşan üç yüzün üzerinde tarikat olduğu görülmüştür. Bunlar arasında, en çok duyulan ve aşina olunan tarikatlar, bu çalışmada da aktarıldığı üzere, Mevlevilik, Nakşibendilik, Kadirilik, Rifailik, Şazelilik, Halvetilik gibi tarikatlardır. Yukarıda sayısı belirtilen tarikatların bir kısmı, Osmanlı Devleti'nde ve bugün ülkemizde bilinmekle birlikte, bir kısmı, hiç Anadolu topraklarına girmemiştir.

Tarikatlar, Müslümanların dinini öğrenmesi ve yaşaması konularında faaliyet göstermiş; bunun yanında hayır hizmetleri, farklı alanlarda eğitim hizmetleri, spor faaliyetleri ve

sanatsal çalışmalar gibi, birçok alanda aktif olmuştur. Bu faaliyetlerin yanı sıra, henüz İslam'la tanışmamış gayr-i Müslimlere, İslam'ın tebliğ edilmesinde de yine tarikatlar etkili olmuşlardır. Tarikatların ve tasavvufi çalışmaların, Türklerin Müslüman olmasında da önemli etkenlerden biri olduğu görülmüştür.

Türkler Müslüman olduktan sonra, tarikatlarla yoğun bir temas yaşamışlardır. Türkler, bir yönüyle tarikatlardan istifade ederken, diğer bir yönüyle de bu kuruma, ciddi katkılar sağlamışlardır. Öyle ki, farklı Türk beldelerinde, ya da Orta Asya'da, tamamıyla Türkler tarafından kurulup geliştirilen tarikatlar olmuştur. Türk devletlerinin hükümdarları, tarikatları himaye etmiş, tekkelerin ihtiyaçlarını karşılamış ve tarikat şeyhleriyle yakın münasebetler kurmuşlardır. Öte yandan, halk da tarikatlara alaka göstermiş, tarikatlara ait tekkeler, sosyal birer kurum olarak işlev görmüşlerdir.

Bu minvalde, Osmanlı Devleti'nin de daha kuruluşundan itibaren, tarikatlarla içli dışlı ilişkiler yaşaması, kendilerinden önceki Türk devletlerinin uyguladığı usulün devamı niteliğindedir. Fakat Osmanlı Devleti'nin, tarikatlarla ilişkileri noktasında, önceki Türk devletlerinden, daha ileri bir yakınlık gösterdiği söylenebilir. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey, tarikat şeyhlerine, alim ve fazıl kişilere oldukça fazla bir yakınlık göstermiştir. Bu yakınlık içerisinde, en yoğun temas içerisinde olduğu isim, Vefai Tarikati şeyhi, Şeyh Edebalı'dır. Osman Bey'in, başında bulunduğu Beyliği, bir Türkmen obasından, sonrasında medeniyet oluşturacak olan büyük bir devlete dönüştürmesinde, Şeyh Edebalı'nın verdiği işaretlerin ve yaptığı yönlendirmelerin, önemli bir etkisi olduğu görülmüştür.

Osmanlı Devleti'nde, kuruluşundan itibaren mühim bir yer teşkil eden tarikatlar, Devletin kurumsallaşmasında da önemli bir etkiye sahip olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin bağlı olduğu ve kaynak gösterdiği iki mefhumdan biri Şeriatken, diğeri tarikat olmuştur. Medrese kurumunun oluşturulmasında, tarikat menşeli kişilerle çalışmak tercih edilmiş, askeri unsurları oluştururken de yine, tarikatlardan referans alınmıştır. Ticareti güçlendirecek, esnaflığın ve sanatkarlığın ölçülerini koyacak çalışmalar, yine tarikatlarla sağlanmıştır. Bunların yanında, özellikle hayır hizmetlerinde, spor, eğitim, sanat ve daha birçok alanlarda, tarikatların ve tekkelerin aracılığıyla faaliyet gösterilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde, padişahların tahta çıkışlarında, resmi bir merasim hüviyeti teşkil eden, kılıç kuşanma merasimlerinde de tarikatlar ön plana çıkmıştır. Öyle ki, hangi padişaha, hangi tarikat şeyhinin kılıç kuşattığı, o padişah döneminde, devletin hangi

tarikata meyilli şekilde hareket edeceğine delalet etmiştir. Bunun yanı sıra, padişahların ve Osmanlı Devleti'nin, tarikatlardan, siyasi olarak da istifade ettiği görülmüştür.

Bu çalışmaya konu olan, Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı padişahları içerisinde, tarikat münasebetinin en yoğun görüldüğü padişahlar arasındadır. Bu durumda, Devletin içerisinde bulunduğu zor şartların ve Sultan II. Abdülhamid'in siyaseti iyi kullanan bir padişah olmasının etkisi büyüktür. İslamiyet'e bağlı, dindar bir padişah olduğu bilinen Sultan II. Abdülhamid, birden fazla tarikata girmiştir. Bu tarikat bağlılığının şahsi hayatıyla alakalı olduğu gibi, devlet yönetimine dair, ya da siyasi düşünceleri ve çalışmalarıyla alakalı olduğu da görülmüştür.

Sultan II. Abdülhamid, Şazeli, Rifai ve Kadiri Tarikatlarına girmiş, aynı zamanda Nakşibendi Tarikatına da üye olduğu söylenmişse de bu konuda fazla bir verinin olmadığı görülmüştür. Bağlandığı tarikatlar içerisinde, en yoğun ilişkilerinin olduğu, iki tarikat ve iki isim olarak, Şazeli Tarikatı şeyhi, Şeyh Muhammed Zafir ve Rifai Tarikatı şeyhi, Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadî'dir.

Sultan II. Abdülhamid'in, Şeyh Muhammed Zafir üzerinden bağlandığı, Şazeli Tarikatının rükünlerini yerine getirdiği bilinmektedir. Bu tarikat üzerinden meşhur olmuş dini eserleri okumuş, tarikatın günlük virdlerini uygulamış ve zaman zaman zikirlerine katılmıştır. Bunun yanı sıra, Şeyh Muhammed Zafir'in başında bulunacağı, Ertuğrul Tekkesi ismi verilen mekân oluşturulmuştur. Söz konusu mekân, Şazeli Tarikatının zikirlerinin ve derslerinin yapıldığı tekke vasfının yanı sıra, Saraya farklı bölgelerden gelen kişilerin konakladıkları, misafir olarak ağırlandıkları bir yer olmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in, Ertuğrul Tekkesi ve Şeyh Muhammed Zafir'den, devlet yönetiminde ve İslam Birliği siyasetinde istifade ettiği görülmüştür. Trablusgarplı olan Şeyh Muhammed Zafir, özellikle o bölgedeki Senusilerle irtibat sağlanmasında ve yönlendirilmesinde etkileyici bir elçi olmuştur. Bu dönemde, Libya'da ve Afrika'nın genelinde, Batılı Devletlerin işgal ve sömürü yarışında oldukları göz önünde bulundurulduğunda, Sultan II. Abdülhamid'in, bu bölgeye dair siyasetinin olmadığını düşünmek mantık dışıdır. Fransa'nın, 1881 yılındaki Tunus işgallerinin akabinde, Şeyh Muhammed Zafir'in kardeşi, Hamza Zafir Trablusgarp'a gönderilmiştir. Bu eylem, bölgede, Batılı ülkelere karşı direniş gösteren, Senusi gruplarının desteklenmesi ve organize edilmesi için yapılmış gibi görünmektedir. Nitekim, Hamza Zafir'in bölgede bulunması ve yaptığı faaliyetler, Batılı ülkelerin gözünden kaçmamış, Batılı devletler, bu konuda, çeşitli

istihbarat arayışlarına girmişlerdir. Fransa'nın İstanbul'da bulunan büyükelçisi tarafından, Sefaret tercümanı Mösyö Lovenjil, Şeyh Muhammed Zafir'e yönlendirilmiş, Şeyh Muhammed Zafir'in, Trablusgarp bölgesine dair kanaatleri araştırılmış, Hamza Zafir'in bölgedeki faaliyetleri sorgulanmıştır. Bu görüşmenin akabinde, Fransız Sefirin, söz konusu meselelere dair açıklamalarına bakılırsa, Şeyh Muhammed Zafir'in kullandığı siyasetin, Sultan II. Abdülhamid'in, bölgeye, işgallere ve Senusilere dair çalışmalarını göze çarpmayacak, üstü kapalı şekilde sürdürdüğü görülecektir.

Sultan II. Abdülhamid'in, Şeyh Muhammed Zafir'le olan münasebetlerinin yanı sıra, yine, yoğun bir ilişki içinde olduğu bir diğer isim, Rifai Tarikatı şeyhi, Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi'dir. Sultan II. Abdülhamid'in, Şeyh Ebü'l-Hüda Efendi'yle, henüz tahta çıkmadan evvel görüştüğü bilinmektedir. Bu görüşmede, Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, Sultan II. Abdülhamid'e, henüz ortada böyle bir ihtimal yokken, bir süre sonra, kılıç kuşanarak Osmanlı Padişahı olacağını söylediği nakledilmiştir. Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi, Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının ilk dönemlerinde, Halep'ten İstanbul'a getirilmiş ve kendisine Yıldız Sarayı'na çok yakın olan, Serencebey Yokuşunda, Ertuğrul Tekkesini andıran bir mekân tahsis edilmiştir. Söz konusu mekân, Rifai Tarikatına ait bir tekke olmasının yanında, yine Sultan II. Abdülhamid'le görüşmek için, farklı bölgelerden gelen şahısların misafir edildiği bir yer olmuştur. Şeyh Ebü'l-Hüda'nın da Halepli olması, Sultan II. Abdülhamid'in, daha çok Arap bölgeleriyle olan ilişkilerinde, kendisinden yararlandığını göstermektedir. Şeyh Ebü'l-Hüda, Padişaha bu bölgelerle alakalı danışmanlık vasfı üstlenmiş ve hem Arap coğrafyasında hem de İslam Aleminin genelinde, Sultan II. Abdülhamid'in propagandasını yapmıştır. Şeyh Ebü'l-Hüda, bu çalışmaları çerçevesinde, İstanbul'a gelen Arap liderlerle görüşmüş ve sürekli, kitap, risale, gazete, broşür gibi yazılı eserler neşretmiştir. Şeyh Ebü'l-Hüda'nın, II. Meşrutiyetin ilanından sonra, hedef tahtasına konulması, basında kendisini karalayacak tarzda yayınların yapılması, kısa bir süre de olsa tutuklanarak sorgulanması ve Büyükkada'da mecburi ikamete tabi tutulması, yine Sultan II. Abdülhamid'le, saltanatı boyunca yakın ilişki içerisinde olduğunun alametidir.

Bunlarla birlikte, Sultan II. Abdülhamid'in, Afrika'da hem bir kabile hem de bir tarikat olarak ortaya çıkan Senusilerle de yakın ilişkiler geliştirdiği görülmüştür. Sultan II. Abdülhamid, bu yapıya bir süre kuşkuyla yaklaşmış, haklarında kanaat oluşturabilmek için sürekli elçiler ve heyetler göndererek malumat toplamıştır. Akabinde Sultan II. Abdülhamid, Senusileri bir tarikat olarak değerlendirmiş ve onları Afrika kıtasının

bağımsızlığının korunmasında, ana unsur olarak görmüştür. Bu düşünce kapsamında, yakın çevresinde bulunan, Zafir Ailesinin fertleriyle ve başka kişiler vasıtasıyla, Senusilerle yakın ilişkiler geliştirmiş ve direnişlerine katkıda bulunmuştur. İyi ilişkileri geliştirme açısından, sürekli hediyeler gönderilmesi, selam ve dua gibi iyi dilek temennilerinin ulaştırılması, örnek teşkil edecek türdedir. Aynı zamanda, Sultan II. Abdülhamid'in, Senusilere, onları eğitecek askeri uzmanlar, silah ve askeri malzemeler gönderdiği görülmüştür. Zaman içerisinde, Senusilerin, Afrika'nın direnişinde gösterdikleri üstün başarı ve Batılı ülkelerin ve özellikle İtalyanların, bölgede istedikleri hedefe bir türlü ulaşamadıkları göz önünde tutulursa, Sultan II. Abdülhamid'in, bu istikamette yaptığı çalışmaların, semeresini verdiği görülecektir.

Sultan II. Abdülhamid'in tarikatlarla münasebetleri noktasında, olumsuz olarak değerlendirilebilecek ilişkileri de mevcuttur. Bunlardan biri, Mevlevi şeyhi Osman Selahaddin Dede'dir. Osman Selahaddin Dede, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasında etkili olmuşsa da, bir süre sonra, Sultan II. Abdülhamid'le ilişkilerinde olumsuz bir durum ortaya çıkmıştır. Bunun gibi, başka Mevlevi şeyhlerine de olumsuz yaklaşıldığı, araya mesafe konulduğu, ya da önlem alındığı görülmüştür. Keza, Nakşibendi Halidi şeyhi olan, Şeyh Esad Erbili de Sultan II. Abdülhamid tarafından, memleketi Erbil'e sürgüne gönderilmiştir. Bu olumsuz ilişkilerde, nedenlerin, genellikle bu tarikat şeyhlerinin, Sultan II. Abdülhamid'e muhalif oluşu, ya da Sultan II. Abdülhamid'in muhaliflerinin temerküz ettiği, İttihad Terakki ve Jöntürk oluşumlarına yakınlıkları görülmüştür. Sultan II. Abdülhamid, ters düştüğü için, etkisizleştirdiği ya da sürgüne gönderdiği tarikat şeyhleriyle ilgili, olumsuz bakış açısını onlarla sınırlı tutmuş, içerisinde buldukları tarikatlara karşı, genel bir tavır alma yoluna gitmemiştir. Bu konuda, Nakşibendi - Halidi şeyhi, Şeyh Esad Efendi'yi sürgüne gönderirken, bir diğer Nakşibendi - Halidi şeyhi olan, Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevi'yi himayesi altında tutması ve vefat ettiğinde, Onu Süleymaniye Camii haziresine defnettirmesi, örnek olacak şekildedir.

Bu ilişkilerin yanı sıra, Sultan II. Abdülhamid'in, daha birçok tarikatla ve tarikat şeyhiyle teması olmuştur. Bunların bir kısmıyla ilgili, konunun anlaşılmasını sağlayacak bilgi, belge ya da doküman mevcutken, bir kısmıyla ilgili kaynaklar oldukça sınırlıdır.

Özetle, Sultan II. Abdülhamid, kendisinden önceki padişahların yaptığı gibi, tarikatlarla yakın bir ilişki içerisinde bulunmuş, fakat bu ilişkiyi, kendi döneminin ve siyasetinin

şartları itibariyle revize etmiştir. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin, mali, askeri ve siyasi olarak, zor bir süreçte olduğu aşikardır. Sultan II. Abdülhamid, bu bağlamda, tarikatları siyasi olarak değerlendirmiş, kendisinin bir İslam Halifesi olarak ön plana çıkarılmasını sağlamış, tebaası arasında çıkan ve çıkması muhtemel olan, milliyetçi, ayrılıkçı çalışmalara karşı birliği korumuştur. Aynı zamanda, yine tarikatlar vasıtasıyla, İslam Birliği idealini, sınırlarının çok ötesine götürmüş ve elinde bulundurduğu bu gücü, büyük devletlere karşı, bir tehdit unsuru olarak kullanmıştır.

KAYNAKÇA

- Akçura, Yusuf. *Türkçülüğün Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.
- Algar, Hamid. “Bahâeddin Nakşibend”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 458-460. TDV Yayınları, 1991.
- Algar, Hamid. “Kâzerûniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 146-148. TDV Yayınları, 2002.
- Algar, Hamid. “Nakşibendiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 335-342. TDV Yayınları, 2006.
- Aşık Paşazade. *Osmanoğulları'nın Tarihi*. İstanbul: Anatolia Yayınları, 2003.
- Atıf Hüseyin Bey. *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*. Trc. M. Metin Hülagü. 3. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Ay, Resul. *Anadolu'da Derviş ve Toplum*. 3. Baskı. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- Aydın, Bilgin. “Meclis-i Meşâyih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 247-248. TDV Yayınları, 2003.
- Azamat, Nihat. “Hacı Bayram-ı Veli”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 442-447. TDV Yayınları, 1996.
- Azamat, Nihat. “Senusi, Ahmed Şerif”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 527-529. TDV Yayınları, 2009.
- Babinger, Franz - Köprülü, Fuat. *Anadolu'da İslamiyet*. Trc. Ragıp Hulusi. 2. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Baktır, Mustafa. “Suffe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 469-470. TDV Yayınları, 2009.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı (Y. PRK. MŞ.)*, 3/18.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.)*, 4/40.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.)*, 103/19

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.)*, 7/55.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.)*, 44/6.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.)*, 24/59.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.)*, 41/10.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH. ŞFR.)*, 409/77.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.)*, 14/43.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.)*, 2423/9.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.)*, 18/12.
- Bekiroğlu, Nazan. “Bir Şairenin Salonunda Bir Şeyh, Bir Sahte Derviş, Bir Dil Âlimi”. Erişim: 01 Mayıs 2019. http://www.nazanbekiroglu.com/2000/01/02/bir-sairenin-salonunda-bir-seyh-bir-sahte-dervis-bir-dil-alimi/#_ftnref27.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. 20. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- Bostan, İdris. “Sadık el-Müeyyed Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 399-400. TDV Yayınları, 2008.
- Bozdağ, İsmet. *Sultan Abdülhamid’in Hatıra Defteri*. 6. Baskı. İstanbul: Pınar Yayınları, 1985.
- Buzpınar, Ş. Tufan. “Sayyâdi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 217-218. TDV Yayınları, 2009.
- Buzpınar, Ş. Tufan. “Şeyh Zafir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 78-79. TDV Yayınları, 2010.
- Cemal Paşa. *Hatıralar*. 3. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006.
- Ceyhan, Semih. “Halvetiyye”. *Türkiye’de Tarikatlar*. Ed. Semih Ceyhan. 695-778.

- İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Ceyhan, Semih. “Tarikat ve Tekke Kavramlarına Dair”. *Türkiye’de Tarikatlar*. Ed. Semih Ceyhan. 27-53. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Chodkiewicz, Michel. “İbn Arabi Öğretisinin Osmanlı Dünyasında Karşılması”. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*. Ed. Ahmet Yaşar Ocak. 2. Baskı. 97-121. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- Çelebi, İlyas. “Hüseyin el-Cisr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 537-540. TDV Yayınları, 1998.
- Çetin, Atilla. “Hayreddin Paşa, Tunuslu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17: 57-60. TDV Yayınları, 1998.
- Danişmend, İsmail Hami. *Tarihi Hakikatler*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2000.
- Davulcu, Ebru - Temel, Mustafa. “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Yayınlanan Tek Sayılık Mizah Gazetelerinde Muhalefet: El Üfürük, El Üfürük’e Zeylen Körük, Ton Ton Risalesi, Çıngırak, Mahkum”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/37 (2015): 858-870.
- Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*. Trc. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Doğan, Ahmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2013.
- Doğrul, Ömer Rıza. *İslamiyetin Geliştirdiği Tasavvuf*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2008.
- Ebü’l-Hüdâ Muhammed es-Sayyadî Er-Rifâî. *Dâ’i’r-Reşâd Li-Sebîli’l-İttihâd Ve’l-İnkıyâd*. Trc. Gülser Keçeci. İstanbul: Buhara Yayınları, 2014.
- Eraslan, Cezmi. *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1992.
- Filibeli Ahmed Hilmi Şehbenderzade. *Senûsiler*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*. 4. Baskı. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1997.
- Göyünç, Nejat. “Osmanlı Devleti’nde Mevleviler”. *Belleten* 55/213 (1991): 351-358.
- Gündüz, İrfan. “Gümüşhânevi, Ahmed Ziyâeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm*

- Ansiklopedisi*. 14: 276-277. TDV Yayınları, 1996.
- Gündüz, İrfan. *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1984.
- Güven, Mustafa Salim. “Şazeliyye”. *Türkiye’de Tarikatlar*. Ed. Semih Ceyhan. 373-443. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Haslip, Joan. *Bilinmeyen Tarafları İle Abdülhamid*. Trc. Nusret Kuruoğlu. İstanbul: Toker Matbaası, 1964.
- İmam-ı Rabbânî. *Mektûbât-ı Rabbânî*. Trc. Dâru’l-Hikme. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2013.
- İnalçık, Halil. *Devlet-i Aliyye*. 30. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Kara, Mustafa. “II. Abdülhamid Dönemine Tasavvuf Tarihi Açısından Genel Bir Bakış”. *II. Abdülhamid ve Dönemi*. Ed. Coşkun Yılmaz. 65-73. İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.
- Kara, Mustafa. “Tekke”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 368-370. TDV Yayınları, 2011.
- Kara, Mustafa. *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2005.
- Karaman, M. Lutfullah. “Siyonizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 329-335. TDV Yayınları, 2009.
- Karpat, Kemal H. *İslam’ın Siyasallaşması*. 3. Baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Kavas, Ahmed. “Senusi, Muhammed bin Ali”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 529-531. TDV Yayınları, 2009.
- Kavas, Ahmed. “Senûsiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 536-538. TDV Yayınları, 2009.
- Kavas, Ahmet. “Yeşrutî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 499-500. TDV Yayınları, 2013.
- Kaya, Bayram Ali. “Osman Selahaddin Dede”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm*

- Ansiklopedisi*. EK-2: 382-383. TDV Yayınları, 2016.
- Kazıcı, Ziya. "Ahîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 540-542. TDV Yayınları, 1988.
- Kılıç, M. Erol. "Ekberiyye". *Türkiye 'de Tarikatlar*. Ed. Semih Ceyhan. 337-370. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Son Devrin Din Mazlumları*. 30. Basım. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2012.
- Koloğlu, Orhan. *Avrupa'nın Kışkacında Abdülhamit*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Köprülü, Orhan - Uzun, Mustafa. "Akşemseddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 299-302. TDV Yayınları, 1989.
- Korucuoğlu, Nevin. *Veled Çelebi İzbudak*. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.
- Küçük, Hasan. *Tarikatlar*. İstanbul: Türdav Yayınevi, 1976.
- Küçük, Sezai. "Mevleviyeye". *Türkiye 'de Tarikatlar*. Ed. Semih Ceyhan. 489-544. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Manneh, Butros Ebu. "Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. İrfan Gündüz. 7-8-9-10 (1995): 375-405.
- Martin, B. G. *Afrika'da Sufi Direniş*. Trc. Fatih Tatlılıoğlu. İstanbul: İnsan Yayınları, 1988.
- Mehmed Ziya. *Yenikapı Mevlevihanesi*. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1993.
- Muhyiddin İbn-i Arabi. *Eş-Şeceretü'n-Numaniyye Fi'd Devleti'l Osmaniye*. Trc. Harun Çetin. 2. Baskı. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2017.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türk Sufiliğine Bakışlar*. 7. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. 41. Basım. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.

- Oruç Bey. *Osmanlı Tarihi (1288-1502) Uç Beyliğinden Dünya Devletine*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2009.
- Osmanoğlu, Ayşe. *Babam Sultan Abdülhamid*. 6. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Osmanzade Hüseyin Vassaf. *Sefîne-i Evliyâ*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
- Öke, Mim Kemal. *Aşkla Dans Türkler, Tasavvuf ve Musiki*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2012.
- Öngören, Reşat. “Mevlana Celalleddin-i Rumi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 441-448. TDV Yayınları, 2004.
- Öngören, Reşat. “Osmanlı Türkiye’inde Tarikatlar”. *Türkiye’de Tarikatlar*. Ed. Semih Ceyhan. 55-94. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Öngören, Reşat. “Tarikat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 95-105. TDV Yayınları, 2011.
- Öngören, Reşat. “Tasavvuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 119-126. TDV Yayınları, 2011.
- Özcan, Abdülkadir. “Kılıç Alayı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 408-410. TDV Yayınları, 2002.
- Özcan, Azmi. “İttihâd-ı İslâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 470-475. TDV Yayınları, 2001.
- Özcan, Azmi. *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 1992.
- Özel, Ahmet Murat. “Şâzelî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 385-387. TDV Yayınları, 2010.
- Özel, Ahmet Murat. “Şâzeliyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 387-390. TDV Yayınları, 2010.
- Özköse, Kadir. “Abdülhamid’in İslâm Birliği Siyâseti ve Senûsiyye Tarîkatı”. Erişim: 28 Nisan 2019. <https://yenidunyadergisi.com/abdulhamidin-islam-birligi-siyaseti-senusiyye-tarikati/>.

- Özköse, Kadir. *Anadolu Tasavvuf Önderleri*. Konya: Ensar Yayıncılık, 2008.
- Özköse, Kadir. “Osmanlı Devleti İle Senusiyye Tarikatı Arasındaki İlişkiler”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2013): 11-39.
- Özköse, Kadir. “Ticânî, Ahmed b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 130-133. TDV Yayınları, 2012.
- Sırma, İhsan Süreyya. “Fransa’nın Kuzey Afrika’daki Sömürgeciliğine Karşı Sultan II. Abdülhamid’in Panislamist Faaliyetlerine Ait Birkaç Vesika”. *Tarih Enstitüsü Dergisi*. 7-8 (1977): 157-184.
- Sırma, İhsan Süreyya. *II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*. 6. Baskı. İstanbul: Beyan Yayınları, 1994.
- Sultan Abdülhamid. *Siyasi Hatıratım*. 5. Baskı. İstanbul: Dergah Yayınları, 1987.
- Şapolyo, Enver Behnan. *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1964.
- Şeyhülislam Musa Kazım Efendi. *Külliyyât*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Şimşirgil, Ahmet. *Kayı I*. 21. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Tahrallı, Mustafa. “Ahmed er-Rifai”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 127-130. TDV Yayınları, 1988.
- Tahrallı, Mustafa. “Rifaiyye”. *Türkiye’de Tarikatlar*. Ed. Semih Ceyhan. 285-334. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Tahrallı, Mustafa. “Rifâiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 99-103. TDV Yayınları, 2008.
- Tanman, M. Baha. “Özbekler Tekkesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 121-123. TDV Yayınları, 2007.
- Tanrıkorur, Ş. Barihüda. “Mevleviyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 468-475. TDV Yayınları, 2004.
- Tosun, Necdet. “Nakşibendiyye”. *Türkiye’de Tarikatlar*. Ed. Semih Ceyhan. 611-692. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. 17. Baskı. Ankara: Ötüken

- Neşriyat, 2003.
- Türer, Osman. “Osmanlı Anadolu’sunda Tarikatların Genel Dağılımı”. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*. Ed. Ahmet Yaşar Ocak. 2. Baskı. 255-300. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- Uludağ, Süleyman. “Hâlidîyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 296-299. TDV Yayınları, 1997.
- Ülken, Hilmi Ziya. *İslam Düşüncesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1946.
- Ülken, Hilmi Ziya. *İslam Düşüncesi*. 4. Baskı. İstanbul: Ülken Yayınları, 2005.
- Varol, Muharrem. “Rasputinleştirilen Bir Şeyh: Ebü’l-Huda Sayyadi”. *Osmanlı Kimliği*. Ed. Zekeriya Kurşun - Haydar Çoruh. 57-81. İstanbul: ORDAF Yayınları, 2013.
- Varol, Muharrem. “Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II. Abdülhamid’in Tarikat Siyaseti”. *II. Abdülhamid-Modernleşme Sürecinde İstanbul*. Ed. Coşkun Yılmaz. 203-221. İstanbul: İstanbul 2010 Kültür Başkenti, 2011.
- Yılmaz, Eray. “II. Abdülhamid Döneminde Bektaşî Meselesi”. *Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*. 17 (2018): 97-118.
- Yılmaz, Hasan Kamil. “Esad Erbîlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 348-349. TDV Yayınları, 1995.
- Yılmaz, Necdet. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*. İstanbul: Osav Yayınları, 2001.
- Yücer, Hür Mahmut. “Sa’dîyye”. *Türkiye’de Tarikatlar*. Ed. Semih Ceyhan. 223-281. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Zarcone, Thierry. “Doğulu ve Batılı Yolcuların İntibalarında Buhara Tekkesi”. 3. *Uluslararası Tarihi Yarımada Sempozyumu*. 52-59. İstanbul: Eminönü Belediyesi Yayınları, 2008.

ÖZGEÇMİŞ

Hamza Semih Vural, İstanbul doğumludur. İlköğrenimi Çayırova İlköğretim Okulunda, ortaöğrenimini Gebze İmam Hatip Lisesi'nde tamamlamıştır. Anadolu Üniversitesi Halka İlişkiler ve Tanıtım Bölümü'nde ön lisans, Anadolu Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladı. Halen Sakarya Üniversitesi Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimi görmektedir.